

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 51

Київ
2017

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 51. – К., 2017. – 152 с.

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНГ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНСШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 10 від 19.04. 2017 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань
за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.;
постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки
України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

Видання індексується Index Copernicus International

ЗМІСТ

Стішова Наталія. Храмове свято в українських календарних святах осіннього циклу та його походження.	4
Ярова Аліна. Варіанти зовнішньої обробки стін традиційного житла Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст.	10
Бех Микола. Особливості орнаментики та функціональне значення килимів села Беги на Житомирщині (кінець XIX – перша половина XX століття).	16
Щибря Володимир. Локальні типи нагрудного одягу селян Правобережжя Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – середині XX ст. (за матеріалами польових досліджень).	24
Петрушко Людмила. Смуток і плач у лексичі Києво-Печерського Патерика: ментальні моделі й стереотипи емоцій людини українського Середньовіччя.	29
Сидорова Олена. Архівознавчі студії Володимира Міяковського.	40
Астапенка Анатоль. Змена етнічних асаблівасцяў беларусаў у часе і перспектывы ўмацавання беларускай ідэнтэчнасці ў мадэрную эпоху.	48
Доморослий Валентин. Діяльність української парламентської громади щодо виборення політичних прав і свобод у II Державній Думі Росії (1907 р.).	53
Довгалець Оксана. Ставлення єврейських політичних партій до Центральної Ради.	59
Капелюшний Валерій. «Українська революція 1917–1921 років» у шкільних підручниках та навчальній літературі з історії України: історіографічні та загально-педагогічні аспекти.	65
Любовець Олена. Загальноросійські політичні партії навесні 1917 р.: політична платформа та регіональне представництво.	71
Куцька Олеся. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на території Австрії наприкінці другої світової війни.	77
Висовень Оксана. Атеїстична пропаганда як один з механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів в УРСР (1945–1953 рр.).	86
Кириченко Юлія. Проблема етногенезу українців в історіографічних дослідженнях радянських вчених.	93
Журавльова Анастасія. До питання трансформування екологічної культури українців Середньої Наддніпрянщини у середині XX ст. (на прикладі побудови Кременчуцької ГЕС).	99
Марценюк Руслана. Чисельність естонців, латишів та литовців на території України за загальними переписами кінця XIX – початку XXI століть.	107
Чередніченко Олексій. Соціальна конфліктність в англійських містах XIV–XV ст.	127
Котляров Петро. Формування ідентичності Філіпа Меланхтона та її гуманістичний контекст.	134
Гукало Тетяна. Внесок Генрі Кіссінджера у налагодження дипломатичних відносин між США та Китаєм.	140
Стасюк Юрій. Соціально-правові гарантії держави учасникам добровольчих формувань: історичний аспект.	145
Наші автори.	150

ХРАМОВЕ СВЯТО В УКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРНИХ СВЯТАХ ОСІНЬОГО ЦИКЛУ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано «храмове свято» як явище духовної культури українців відображеного в календарних святах осіннього циклу. Встановлено, що «храмове свято» своїм корінням сягає ще дохристиянської доби, а обрядодії, пов'язані з ним, є давніми поминальними трапезами. Свято посідає важливе місце у свідомості етносу, регламентуючи життя, діяльність та сакральні практики людей.

Ключові слова: храмове свято, обрядодії, осінній цикл, духовна культура.

Категорія *свято* – споконвічне і глобальне явище людської культури. Відомо, що здавна цей інститут мав об'єднавчі функції, його завданням було оберігати та пропагувати духовні цінності, навколо яких людність організовувала своє життя. Свято служить важливим етапом у часовому вимірі року й унормовує чергування періодів праці та відпочинку. Відтак святкова система безпосередньо впливає на організацію господарського, економічного, політичного і культурного життя кожного суспільства.

Національно-культурне відродження останніх десятиліть в Україні сприяло активізації студіювання духовної спадщини в часопросторі. Істотним і невід'ємним складником останньої є звичаєво-обрядові традиції українського народу, частина яких протягом тривалого часу зберігалася лише на рівні колективної пам'яті. Тому постала на часі одна з актуальних та малодосліджених проблем звичаєво-обрядової культури українців, зокрема – календарних свят осіннього циклу. Основу цього обрядового комплексу становлять *храмові свята*, які щільно переплелися з практиками колективного вшанування пращурів.

Мета статті – розкрити значення *храмового свята* в системі календарної обрядовості осіннього циклу та простудіювати його походження. Предметом дослідження є храмові свята календарних свят осіннього циклу як елемент української традиційної духовної культури.

Проблематика храмових свят в системі календарної обрядовості практично не вивчена. Однак певні відомості, а саме – згадка про храм як явище, або ж опис (сценарій) храмового комплексу, фіксують такі відомі дослідники, як: А. Афанасьєв-Чужбинський, З. Кузеля, Аг. Кримський, С. Килимник, В. Борисенко, О. Курочкін та ін. Допоміжними джерелами також є художні твори, де їх змальовано письменниками, серед яких: І. Нечуй-Левицький, Ю. Федькович, І. Франко, О. Кобилянська та ін., а також зафіксовані архівні матеріали з усної народної творчості: «Де храм, то й я там», – казали в народі.

Храмові свята – це основний стрижень календарної обрядовості осіннього циклу, який посідає неабияке місце у свідомості етносу, регламентуючи життя, діяльність та сакральні практики людей. Їх коріння сягає ще дохристиянської доби, а в своїй основі храмові обрядодії є давніми поминальними трапезами.

У слов'ян-язичників, як і в більшості давніх народів, астрономічні знання поєднувалися з релігійним культом, уособленням яких були сакральні святилища-капища з дерев'яними чи кам'яними ідолами, що й виконували відповідні функції. Ідолів виготовляли у вигляді високих статуй із загостреними верхами, оскільки, за свідченнями археологів, вони мали практичне

призначення – їх використовували для астрономічних спостережень: скажімо, відстежували рух сонця з метою вираховування днів літнього чи зимового сонцестояння.

Святилища були місцем, де волхви виконували колективні обряди, приносили жертви під час проведення свят, влаштовували бенкети-братчини на честь богів та аграрних свят (варили мед і пиво, заготовляли м'ясо, пекли хліб). Зазвичай під час святкування бенкетів по колу, не оминаючи нікого, передавали ритуальну чашу з медом, яку називали «братіна». Застілля супроводжувалося спортивними розвагами, виступами акторів та грою на музичних інструментах.

Ще однією формою колективних зібрань були поминальні урочистості (тризни), які поєднували в собі два емоційні стани (смуток і радість). Сумна церемонія оплакування змінювалася на веселощі, пісні, ігри, змагання тощо. Тризна за структурою своєї обрядовості і ритуалів дуже близька до бенкетів-братчин та до аграрних свят, а відтак – і до «храмів».

З прийняттям християнства в Київській Русі розпочалося нищення капищ та ідолів, викоринувалися язичницькі звичаї, на заміну їм будували храми та впроваджували нову ритуалістику. Трансформації в релігії швидше утверджувалися у вищих прошарках суспільства, на противагу народним масам із їхнім тяжким повсякденням. Серед останніх міцно утримувався традиційний для них світогляд, зберігалися давні аграрні ритуали.

Уже в «Повісті минулих літ» згадується про масове храмове святкування, влаштоване Володимиром Великим як вияв вдячності за порятунок від печенігів: « ... Позбувшись небезпеки, влаштував князь велике свято, наваривши триста мірок меду. І скликав своїх бояр, посадників і старійшин із усіх міст і всяких людей багато, і роздав бідним триста гривен. Святкував князь вісім днів і повернувся в Київ, і тут знов налаштував велике свято, скликавши безлічну силу народу, і так робив щоліта»¹.

У XVI–XVII ст. в Україні виникають церковні братства, які відігравали основну роль у збереженні національної освіти та християнської релігії. У цей період братські храмові свята за своєю сутністю були наближені до язичницьких свят; а своїм змістом репрезентували головно православну віру. У грамотах королівської влади дозволялися «медові ісклади» два – три рази на рік, як правило, на Різдво, Великдень, храмове свято². Під час спільних святкових трапез (бенкетів-братчин) братчики обговорювали питання будівництва храмів, шкіл, друкарень, шпиталів та ін., видавництва конфесійних праць, реалізації канонів церковно-релігійного життя. Щодо часових меж, то найбільше храмових свят припадало на осінній цикл календарного року: Першу та Другу Пречисту, Чесного Христа, Покрову, Семена, Дмитра, Кузьму й Дем'яна, на Андрія тощо.

Храмові свята XIX ст. вже частково відійшли від завдань попередніх «празнувань», проте загальні трапези, що проводилися в церковних домах-каплицях, а чи то в притворах при церквах та навколо них, залишилися й існують донині. Неписаний обов'язок «храмового села» – нагодувати всіх прибулих на «празник»; навіть було заведено, що після відприви Служби Божої господарі залишалися на деякий час біля церкви і розбирали на обід тих, хто залишився біля храму. Особливу шану на храмових «празниках» виявляли до старців і убогих, котрих не лише годували на громадських обідах, а й щедро обдаровували у «торбу»³. Цей добрий, гуманний звичай був давньою традицією українського народу й зберігся до тепер. Храмування набували пишності під час соборних відправ святкових Богослужінь, на які запрошували єпископа та священиків з інших парафій.

Храмові свята, окрім як «храми», мали назви «празник» (західні райони Поділля і Галичини) та «мед» (до середини XX ст. на Середній Наддніпрянщині, донині на Звенигородщині та Канівщині), який також є і обов'язковою ритуальною стравою під час поминальних днів. Варто зазначити, що ця назва «мед» і на сьогодні побутує на Київському Поліссі. Щодо локальних назв храмових свят, то подекуди їх називали «заложення», або «кармаш» (ці лексеми існують і донині на Рівненському Поліссі). Стосовно останньої, то вона співзвучна з німецьким святом «кирмес» (церковний хресний хід – обхід села, потім поля – спільні обіди – ярмарки – вечірні гуляння – попразент 2–3 дні), можливо, ця назва зафіксувалася і збереглася в пам'яті людей під час німецької окупації в період Другої Світової війни.

Храмове свято можна умовно поділити, як на власне храмовий празник, так і на престольний. Перший відзначався з нагоди будівництва та освячення храму як щорічне релігійно-громадське свято, приурочене канонізованим святам (Іванові Богослову, св. Михайлові, Кульми-Дем'яна та ін.) чи євангельським подіям, до яких належать переважно дванадцять праздники (осінні – Різдва Богородиці, Воздвиження, Покрови, Введення в храм Пресвятої Богородиці). Другий – відповідав усім канонам храмового свята, проте при наявності додаткового бічного вівтаря у церкві – приділу. Парафія відзначала як храмовий, так і престольний празники. Так, останній належав тим парафіям (церквам, соборам, монастирям), де були два – три, а то й більше престолів, тобто скільки церква мала вівтарів, стільки відзначали і престольних свят. До прикладу, Покровський монастир у місті Києві, збудований на честь свята Покрови Пресвятої Богородиці (храмове свято), а центральний собор приурочено святому Миколаю Мірлікійському Чудотворцю (храмове свято). У храмі є, окрім центрального престолу, ще два (і то лише у верхній частині споруди) – один на честь святого Сергія Радонезького (престольний празник), а інший – Собору (зібранню) всіх Святих (престольний празник). Нижня ж частина храму має свій престол.

Існувала й інша причина походження щодо встановлення «храму», тобто були певні нетрадиційні, виняткові події, які слугували першопричиною для святкування того чи іншого «празника». На Гуцульщині, як зазначає З. Кузеля, «... коли діти не живуть або хтось у родині тяжко нездужає, то цю дитину чи недужого «обрікають», тобто обіцяють щороку справляти празник, допоки вони житимуть. Такі празники бувають на Чесного Хреста, Богородицю, Михайла та ін. На ці свята замовляють молебен (одне з церковних Богослужінь, змістом якого є подяка чи прохання щодо конкретних потреб), за можливості, або Службу Божу, по завершенні яких запрошують до себе на гостину свояків, сусідів і убогих. Гостина розпочиналася і завершувалася відповідними загальноновживаними молитвами, почастуванням дібраними стравами й напоями»⁴. Так з'являлися додаткові храмові дні.

Храмове свято в народній свідомості прирівнювалося, за своєю значущістю, до Різдва Христового та Великодня. Основним призначенням його було не лише вшанування святого (релігійної події), а й звернення до нього по допомогу в господарських справах. До празника готувався кожен селянський двір: у хатах вішали святкові рушники, готували святкові страви і звичайно варили в складчину медовий напій, медові «кануни», якими пригощалися в храмовий день.

Саме слово «канун» є похідним від назви давнього звичаю, пов'язаного з колективним виготовленням і споживанням святкового обрядового напою – канунного меду (пива), обов'язкова складова колективних трапез під час братчин та святкування великих і храмових свят. Мед для канунного напою у давні часи (особливо в період активної діяльності церковних братств) отримували з церковних пасік на церковні ж гроші, але більш характерною була його купівля у складчину. Продавався канунний мед у братських домах, а в селах – у хаті якогось із канунників (часто тих, у кого зберігалася велика громадська свіча). У XIX столітті існувало уявлення, що після вживання канунного напою не можна було пити горілку в корчмі. Кануном називали ще традиційну ритуальну страву, з якої розпочинали поминальні трапези.

Також до «празника» для церкви виготовляли обрядові воскові свічки («свіча», «трійця», «тройка»), які символізували Євангельську Пресвяту Трійцю (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий). Історія цього обряду сягає давньоруської старовини. Вона, на думку вчених, могла знаменувати головні природні стихії (вода–вогонь–повітря) або тричленну модель світобудови (підземного – земного – небесного).

Обрядове дійство «Свіча» входило до звичаю братчини (кануну), храмового свята і було пов'язане з виготовленням і зберіганням великої громадської свічки як символу єдності громади і шанування її покровителя. Свіча відома із джерел ще XV–XVI століття як серед міських (цехових) корпорацій, так і серед сільських громад. У другій половині XIX століття обряд «свіча» зафіксовано переважно на Лівобережному Поліссі, де він мав ту саму суть, що й братчина й канун. Кількість свічок на рік залежала від місцевої традиції (подекуди – до п'яти). Кожна

грумада мала свою свічку, яка по черзі протягом певного часу зберігалася у когось із її членів. Грумадську свічку виготовляли з воску, що залишався після виготовлення канунного меду. Коли вона досягала значної довжини і кількох пудів ваги, певну частину відрізали і робили з неї дрібні свічки, частково на продаж.

Обряд «Свіча» справляли на другий чи третій день храмового свята. Після грумадського обіду священик і гості йшли до господаря, який зберігав грумадську свічу та виготовляв канунний мед і там служили молебн. Потім переносили свічку до іншої хати, ставили на почесне місце і знову правили молебн. Свічку ставили у діжечку, наповнену зерном, та співали пісень із побажанням доброго врожаю, достатку в господарстві тощо. Вважається, що тій хаті, де зберігається свіча, Господь пошле своє благословення на весь наступний і на майбутні роки. Господаря вітали, обдаровували його, після чого він влаштовував гостину. Членам грумади, котрі якось зганьбили себе, грумадську свічку не передавали. Засуджували і відмову приймати її. Після повного її «обходу» по всіх хатах свічку здавали до церкви і виготовляли нову.

На Рівненщині, у селі Ремчиці, нами зафіксовано обряд, що відбувався напередодні *Спаса*. У передхрамовий день хлопці виготовляли обрядові свічки, які освячували на празник. Зі слів респондента: «... Хлопці йшли до церкви, бо ще тоді хлопці ходили до церкви, і святити свичку, що називалася «тройка». Робили три свички, якось їх складали в одну, і святити тую свичку. Ту свичку тримали в хаті, бо вона захищала, коли грім і буревій. Як де пожежа чи що таке, то свитять тую свичку. А ще як людина вмирала – то легко вмирати з тою свичкою»⁵. Цей процес виготовлення свічки подібний до аналогічного, який здійснювали на Семена Стовпника, – «весілля свічки», пов'язаний із прадавнім язичницьким обрядом *вшанування вогню* (Звенигородщина)⁶ і *Введення* (Північне Підляшшя)⁷.

Для виготовлення канунного меду та воскових свічок спеціально обирали людей (канунників). Прибуток від продажу свічок ішов до церковної скарбниці, частину якого зберігали до наступних храмових свят.

Повсюдно в Україні поширеними були ярмарки напередодні храмових свят. Проводили їх нечасто – 3–4 рази на рік, проте тривалістю від 3 днів – до 2 тижнів. Ярмарки були переважно сільськогосподарські, хоча реалізовували й інший крам⁸.

За свідчення джерел XIX–XX сторіччя, напередодні храмового свята (за два – три дні) священик із причтом обходив парафію та служив по хатах молебні перед іконою святого, якому присвячувалися урочистості.

Храмове свято, як і будь-яка обрядодія, мало свій усталений «сценарій», хоча в різних регіонах України він мав свої, характерні для кожної місцевості, відмінності. У цей день не працювали. До села звідусіль поспішали гості. На Західній Україні зустрічаючись, віталися: – Слава Богу! – Навіки слава! – З празничком! – З Вами здоровенькими! (поцінуються) – Дай Боже за рок дождать! – Дай Боже!⁹. Зранку до полудня у церкві відправляли урочисту Літургію, після якої, в одних випадках, віруючі виходять на Хресний хід. Виносять корогви, велику ікону Пресвятої Богородиці, яку несуть дівчата понад людьми, які стоять навколішки: «...ідуть Хресним ходом, корогви тиї несуть, а дивчатка маленькі такі попереду з букетиками [...] носять велику-велику ікону (чотири дівчини), і під тиєю іконою проходили, щоб Матір Божа покрила від усякого зла, од всякого горя. То всі люди вкруговую церкви стояли на коленцах, а над ними проносили ікону. І всі тако одне за другим на коленцах стояли. То в нашому селі ніяких бід не було...»¹⁰. І православний люд у пісенному супроводі церковного хору тричі обходить церкву. За другим колом – поминають померлих. Ушанування предків є невід'ємним атрибутом храмового свята по всій Україні. На останньому колі процесія чотири рази зупиняється для читання святого Євангелія з водосвяттям. Після Хресного ходу старший митрофорний священик виголошує промову-вітання зі святом, а настоятель парафії всіх приїжджих запрошує на святкову трапезу (їжу готують і зносять жителі села).

В іншому варіанті храмового свята відразу після Літургії на церковному подвір'ї (чи в приміщенні) влаштовували спільний обід, котрий готували просто на вулиці (часом на залізних

боронах) у громадському посуді. Вважалося необхідним пригостити прошаків, лірників. Після трапези розходилися по хатах. Кожен господар прагнув запросити до себе гостей не лише зі свого, а й з іншого села. Продовжувалося свято на вулиці.

Надзвичайно цікаві записи використав Аг. Кримський у своїй роботі «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»¹¹. Він, зокрема, подає інформацію для пізнання того, що «храм», «празник», або «мед», є найбільшим поминальним обрядодійством, відлунням давнього дохристиянського святилища, на що вказує і його колективний характер. За описом ученого дізнаємося, що: «До того святкування, до «меду», готуються більше, як тиждень... За день до «меду» квітчають у хатах, вішають рушники, та ще ріжуть качки, гуси, кури тощо, напікають паляниць, калачів. Біля церкви, або ж подвір'ї церковного старости, варять мед з хмелем у казанах чи горшках: кладуть довгою смугою вогонь і ставлять з двох боків горшки з медом. На «празник» сходяться люди і з інших навколишніх сіл. Святковий ранок у храмовому селі був сповнений турбот: жінки пораються коло печі, а чоловіки йдуть за село, де виглядають гостей із сусідніх сіл. При зустрічі обов'язково потрібно було відібрати шапку у прибулого чоловіка або хустку у жінки (кожна жінка чи молодиця мала при собі ще одну хустку, яку несла згорнутою). І відбувалося це за будь-якої погоди: чи то світило сонце, а чи то падав дощ. Мета описаного звичаю – якомога більше відібрати головних уборів у прибулих людей (вони вже вважалися гостями того чоловіка, який їх зустрів за селом). Прийшовши додому, господар запрошує всіх до обійстя. Відпочивши з дороги, йдуть до церкви, а дехто залишається в оселі. До церкви раніше за всіх йдуть «мироносниці» (господині, які готували обід на «мед») та чоловіки, котрі запрошували у гості прибулих людей. Після відправи Богослужіння «мироносниці» гостинно пропонують завітати на спільний храмовий обід (трапезу), що відбувався на подвір'ї церкви. Спершу запрошували священика, дяка, півчих, а потім усіх присутніх, окрім тих, у кого забрали шапки та хустки, вони повертаються до тієї хати, з якої прийшли. Зайшовши – кланяються, промовляючи: «Добрий день! Будьте здорові з Покровою та з медом». Господарі кланяються, у відповідь відказуючи: «Дякуємо! Будьте і ви здорові. Дякуємо, що завітали до нашої хати! Просимо проходите та сідайте за столи. Призволяйтесь!». Спочатку частують медом, а потім горілкою та іншими напоями і наливками. Беручи запропоновану чарку у господаря, гість говорить «Дай же Боже, здоров'я! Нехай Вам Бог поверне десятирицею! Щоб Ви мали в коморі й у гоборі (літературною мовою «обора» – загін для худоби), і ваші діти! Прибав Господи-Боже віка і здоров'я, а представшимся душам царство небесне, щоб їм земля пером була!»¹². По обіді господиня кожному дає калача або паляницю. Виходячи з хати, гість забирає свій головний убір. Але на цьому гостюванні в храмовому селі не завершується. Святкування переноситься на вулицю, де гостюючих запрошують інші господарі. Поступово прибулі розходяться. І знову господиня кожному гостю роздає калачі та паляниці, що переконливо засвідчує також поминальний зміст дійства.

Другого дня, який дістав назву «рочистий попразник», святкують односельчани, запрошуючи один одного в гості. «Мед» відзначають один день, а «попразник» – два або три, а то й цілий тиждень»¹³. Інколи храмові свята могли тривати до двох тижнів, бо церкви були майже в кожному селі, відповідно храмування збігалися, а відтак і термін гостювання продовжувався¹⁴.

Радянська влада застосовувала проти цієї традиції репресії і намагалася їх замінити «соціалістичними» святкуваннями. У середині 80-х років ХХ століття в ході «перебудови» життя держави звільняється від диктатури атеїзму. Поступово зростає роль церкви у формуванні суспільної свідомості. Ознаки релігійного відродження помітні по всій території України, особливо в західних її регіонах, що проявляються у поверненні до відзначення християнських свят та обрядів. Окрім дванадесятих свят, особливої популярності набули храмові свята та вшанування померлих.

На сучасному етапі в незалежній Україні відсутня будь-яка дискримінація щодо вираження своїх національних почуттів та релігійних переконань. Верховна Рада України в 1990 р. проголосила релігійні свята *Різдво*, *Великдень* і *Трійцю* офіційними державними. У 2014 році згідно Указу сучасного Президента України офіційним стало свято *Покрови* (День захисника України).

Отже, ході історичного розвитку храмова святкова обрядовість українського етносу, завдяки політичним, релігійним та іншим чинникам, трансформувалася, зазнала відчутних змін, хоч глибоко своєрідні давні традиції збереглися й донині. Щоправда, більшість звичаїв відійшла у минуле, однак ті, що збереглися, увібрали основний зміст храмового свята і вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні як дотримання традиції, морально-етичних норм – уваги, пошани й любові до ближніх та вшанування померлих.

¹ Повесть минулих літ. Літопис. – К., 1982. – С. 85.

² Поділля: історико-етнографічне дослідження, К., 1994. – С. 156.

³ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег–Торонто, 1994. Т. V. – С. 183.

⁴ Кузеля З. Осінній цикл календарних обрядів / Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 238.

⁵ Архів автора. Записано від Марії Жук, 1937 р.н., с. Бережниця, Дубровицького р-н, Рівненської обл.

⁶ Кримський Аг. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. – К., 1928. – С. 193–194.

⁷ Архів автора. Записано від Антоніни Сидорук, 1931 р.н., с. Добривода (Північне Підляшшя).

⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археологічна комісія та ін.: Упоряд. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989.– 392 с.

⁹ Архів автора. Записано від Анастасії Мельник, 1922 р.н., с. Ремчиці, Сарненський р.н, Рівненська обл.

¹⁰ Архів автора. Записано від Марії Жук, 1937 р.н., с. Бережниця, Дубровицького р-н, Рівненської обл.

¹¹ Кримський Аг. Вказ. праця. – С. 193–194.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Поділля: історико-етнографічне дослідження, К., 1994. – С. 157.

В статье проанализирован «храмовый праздник» как явление духовной культуры украинского отраженного в календарных праздниках осеннего цикла. Установлено, что «храмовый праздник» своим корнями уходит еще дохристианской эпохи, а обряды, связанные с ним, являются давними поминальными трапезами. Праздник занимает важное место в сознании этноса, регламентируя жизнь, деятельность и сакральные практики людей.

Ключевые слова: храмовый праздник, обряды, осенний цикл, духовная культура.

The article analyzes the wake ceremony as a phenomenon of Ukrainian spiritual culture displayed in the calendar holidays of the autumnal cycle. It has been found out that the wake ceremony goes back to a pre-Christian era, while the ritual acts connected with the holiday are, in fact, long-standing traditions of funeral meals. This holiday occupies a special place in the consciousness of ethnicity, regulating life, work and sacred practices of people.

Keywords: a wake, ritual acts, autumnal cycle, spiritual culture.

ВАРІАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ОБРОБКИ СТІН ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

В статті досліджено основні варіанти конструкції та зовнішнього вигляду стін традиційної хати населення Чернігівщини в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Зроблена спроба локалізувати поширення «відкритого зрубу», штукатурення, білення стін житла на території Чернігівщини.

Ключові слова: житло, зрубна конструкція, каркасно-стовпова конструкція, білена хата, штукатурення, відкритий зруб.

Хата – основний тип традиційного народного житла українців, один з найбільш консервативних елементів матеріальної культури народу, який довгий час зберігав, та частково продовжує зберігати вже в ХХІ ст. свої архаїчні особливості, відображення багатовікового досвіду українців. Система загальноукраїнських та локальних особливостей конструкції житла, його зовнішнього та внутрішнього вигляду є однією з яскраво виражених ознак традиційної культури населення, що виокремлює українців серед інших слов'янських народів.

Традиційне житлобудування привертає увагу дослідників ще з ХІХ ст. Цінний матеріал з цього питання зібрав відомий український вчений – П. Чубинський. Дослідження в цьому напрямку проводились в ХХ ст. та продовжуються в ХХІ ст. Фундаментальними працями з історії традиційного житла є результати досліджень А. Данилюка., С. Таранушенка, В. Самойловича, П. Юрченка, Т. Косміної та Р. Радовича, але багато питань, пов'язаних з традиційним житлобудуванням Чернігівщини, досі не вивченими.

Чернігівська область лежить на території двох великих етнорегіонів – Північного та Південно-Східного.

До Північного належить Полісся, яке на території дослідження умовно поділяється на Чернігівське та Новгород-Сіверське. На території Південно-Східного етнорегіону, лежить великий регіон Середнє Подніпров'я, до якого, у складі Полтавського етнографічного району, включені південні райони Чернігівщини.¹

До Полтавського етнорайону на території Чернігівської області відносяться Бахмацький, Ічнянський, Прилуцький, Талалаєвський, Срібнянський, Варвинський райони. Через приналежність багатьох населених пунктів Чернігівщини, які до того ж мають свої локальні ознаки, С. Макарчук називає цей район «Південно-Західною Чернігівщиною і Полтавщиною»².

Більша частина Чернігівського Полісся розміщена в лісовій зоні³, а Полтавський етнорайон і територія сучасних Бобровицького, Бахмацького, і південної частини Ніжинського, Носівського районів до Лісостепової смуги⁴, що суттєво вплинуло на відмінності використання будівельних матеріалів.

Щодо природних умов, то в зоні мішаних лісів, особливо в північних районах Полісся, в ХІХ ст. була велика кількість непрохідних хащ та боліт. Зими були досить сніжними та холодними. У лісостепових районах кількість лісів значно менша. Клімат, порівнюючи з північними районами, трохи (хоч не на багато) тепліший, а кількість боліт значно менша.

На території Чернігівщини поширення мали два типи конструкції стін житла – зрубна та каркасно-стовпова («в сторч» та «турлучні» оселі).

Зрубні конструкції в житлобудівництві («різана хата»⁵ або «рублена»), переважно, використовували в районах, де була велика площа лісів, а каркасну, де деревини було небагато, але пояснити використання тієї чи іншої конструкції виключно найбільш поширеним у певній місцевості матеріалом не є можливим. В одному і тому населеному пункті зустрічаються різні конструкції хати, на що впливали соціально-економічні фактори, особисті смаки господарів, традиції прийняті в районі, конкретному населеному пункті та громаді⁶. Неможливо чітко локалізувати територію використання типів конструкцій, натомість можемо говорити тільки про певну їх перевагу в досліджених районах.

Основу зрубної хати складають горизонтально покладені один на другий колоди, поєднані на кутах врубками. Один ряд з 4-х колод називається «вінцем»⁷. Споруджували такі житла з кругляків та напівкругляків. У довжину вони були близько 3–4 метрів. Такі кліти використовували при будівництві різноманітних за призначенням споруд.

У більшості етнографічних регіонів України в кінці XIX ст. почали переважати житла не зрубної, а каркасно-стовпової конструкції, внаслідок недостатньої кількості деревини для будівництва⁸. Але на території Чернігівської губернії дерева в кінці XIX – на початку XX ст. було в достатку, свідчення про його використання при будівництві читаємо в «Календаре Черниговской губернии на 1892 год»: «Дворянские и крестьянские дома, церковь и колокольня все деревянные, крытые дором...»⁹.

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли у підвалини по кутах будинку. Каркас заповнювали доступними будівельними матеріалами – дошками, очеретом, глиною з соломою¹⁰.

Хати з плетня мали особливе заповнення – вертикальні стовпчики, поставлені близько один до одного та поєднані горизонтальними гілками, що потім закидалися глиною та білились називалися «хворостянкою», «мазанкою» (хоча, у сучасній мові мазанкою називають хати різних конструкцій оштукатурені глиною та білені), «кильованим» будинком¹¹. Житлову конструкцію з плетнем називають «турлучною» хатою¹².

Окрім плетеного заповнення з гілок використовували очерет. Про конструкцію каркасного житла розповів мешканець Срібнянського району В. Перепада: «Що стосується хат, то обично брались дерев'яні колоди, їх закопували в землю і потім очеретом ще оббивали. Потім їх обмазували глиною і в глину додавали кизяки. Як для Срібнянського району, ті що я бачив хати, що в районі залишились, то хати в основі з очерету, якщо брати Варвинський район, то там також з очерету, а потім обмазували...».

Каркасно-стовпова конструкція відома в більшості районах Чернігівщини. Поширеною була в Срібнянському, Варвинському, Талалаївському, Прилуцькому, Ічнянському, менше в Бобровицькому, Ніжинському районах. Але, знову таки, чіткого кордону між використанням тієї чи іншої конструкції не було.

Стіни зрубного житла XIX – поч. XX ст. частково або повністю білили, обмазували глиною, або залишали не біленими, чи підбілювали лише стіни по периметру вікна¹³. Важливо пояснити, що «білена хата» не обов'язково була штукатуреною («тинькованою»). На території побутування зрубних будинків поширеним була побілка стін житла, коли глиною замазувались лише шви, а самі стіни мали фактуру дерева не знівельовану тинькуванням.

За розробленими вченим Ф. Вовком та А. Перетокіним і І. Рудманом мапами побутування хат з різними типам стін в окремих зонах північних районів Чернігівщини був поширений «відкритий зруб». А. Карнабід у своїх дослідженнях суттєво збільшив ареал цієї традиції. На його думку будинки з не штукатуреними та не біленими стінами в кінці XIX – початку XX ст. на більшій площі – у Ріпкинському, Корюківському, Семенівському, Новгород-Сіверському районах¹⁴. На початку XXI ст. такі хати ще можна зустріти в Ріпкинському, Чернігівському, Сновському районах та у меншій кількості у деяких інших населених пунктах. Хоча говорити про відсутність мазаних та білених стін в цих районах не можливо, у населених пунктах зазначеної території зустрічаються різні варіанти зовнішньої обробки стін. Можна говорити лише про перевагу того чи іншого типу.

Досить часто не біленими та не штукатуреними в кінці XIX ст. – середині XX ст. робили господарчі частини хати. Наприклад в Сосницькому, Козелецькому, Сновському, Куликівському, Новгород-Сіверському районах. Хоча на цих, як і інших територіях зустрічались різні варіанти зовнішньої обробки стін. Так, наприклад в тому ж Сосницькому районі, подекуди, сіни замазувались глиною та не білилися, що правда, така комбінація поширена значно рідше. Білені стіни хат розповсюджені в Менському, Коропському, Козелецькому, Сновському та багатьох інших районах. У Куликівському районі переважають зрубні житла з оштукатуреними та побіленими стінами, не біленими залишаються сіни (село Ковчин, Куликівський район).

Штукатурилися стіни зрубних жител різними способами. У деяких випадках глину клали прямо на дерев'яні колоди. Інколи ж, для кращого кріплення, стіни житла оббивали дранкою (маленькими тоненькими дощечками) та штукатурили (тинькували) глиною. У зрубних хатах могли використовувати глиняний розчин з додаванням та без додавання сіна. Інколи стіни після тинькування не білили, що було на Чернігівщині та Волині¹⁵. Таким є житло з Новгород-Сіверщини, Ріпкинщини.

Більшість будинків Чернігівщини є штукатуреними та біленими. Для цього використовували крейду чи вапно. За словами респондентів, житла ззовні намагались білити вапном, воно вбиває шкідників. Хоча така побілка мала багато недоліків – головним було відшелушування покриття, яке доводилось підмазувати, що було не дуже зручно. Частина жител Чернігівщини білена повністю, та більш поширеною була часткова побілка.

Як вже зазначалось, господарське приміщення часто залишали не штукатуреним та не біленим, але інколи не білили й деякі стіни хати. Подекуди, знаходимо житла, де сторона, яка виходить на вулицю оштукатурена чи білена, так само як і дві інші, які можна побачити з вулиці, а четверта, що виходить на двір, оштукатурена, та не білена. Такі житла зустрічаємо в Ріпкинському, Бухмацькому, Борзнянському та інших районах.

Взагалі, казати про типовість обробки стін того чи іншого району досить важко. Інколи на території одного і того ж населеного пункту можуть бути різні види зовнішньої обробки стін житла. Тому районування та визначення локальності тієї чи іншої конструктивної риси є досить умовним. Наприклад, у с. Розльоти Коропського району зустрічаються два варіанти: одне житло мало білені стіни, а інше, з того ж населеного пункту обшите дранкою, тиньковане, після чого було побілене. У с. Оболоння того ж району переважають не штукатурені хати, але, хоч і в меншій кількості, зустрічаються тиньковані житла.

Щодо зрубу з залишком, то обмазка глиною для нього притаманна набагато менше. Але є випадки, коли кутові з'єднання закривались дошкою і далі штукатурились. У такому випадку обриси будинку змінювалось за рахунок виступаючих кутів.

На всій території області зустрічаються будинки в тиньковані стіни яких втоплені невеличкі камінці. За рахунок цього глиняний розчин краще тримався на поверхні стін. У деяких випадках вони малі, і залишаються в середині глиняного шару, інколи ж залишаються на поверхні стіни. У такому разі житло не білилося.

На відміну від зрубних хати каркасно-стовпової конструкції обов'язково тинькувались та білились. Винятком був закритий з усіх зовнішніх сторін дерев'яний ґанок, поширений на землях південної Чернігівщини. Такі конструкції залишали не біленими, або, пізніше, фарбували. Зрубні хати південних районів також, переважно, тинькувались, у наслідок чого візуально їх важко відрізнити від каркасних.

Традиція обробляти глиною стіни була також в інших сусідніх країнах Молдови, Чехії, Словаччини, частково у Польщі¹⁶.

М. Левченко підкреслив, що на півночі України багато зрубних хат, а на півдні – «мазанок» (мабуть, мається на увазі каркасно-стовпові будинки)¹⁷.

У другій половині XIX ст. М. Левченко писав, що будинки українців легко відрізнити від російських, через того що вони мали оштукатурені стіни.

На території Чернігівщини досить велика кількість помешкань були не оштукатуреними.

Враховуючи близькість Чернігівщини до Росії вчений міг не виокремити північну частину Чернігівщини як частину України, адже до Чернігівської губернії входили ряд етнічно російських територій, де, скоріш за все, зустрічався такий тип хати. На користь цього припущення говорять і висновки науковця, що до покриття даху і не використання українцями мерви, якою насправді крили дахи Чернігівщини в кінці XIX ст., про що буде йтися далі.

У ході експедицій Ф. Вовка зустрічались будинки з відкритим зрубом, підфарбовані по периметру віконного отвору. Він висловив думку, що, можливо, це є «ознакою традиції, що ще не зникла повністю»¹⁸. Тобто, на його думку, спочатку всі житла обмазувались глиною, чи будувалися з глини, а пізніше в XIX ст. на Півночі ця традиція перестала існувати.

Деякі вчені у своїх працях, встановлюючи еволюцію традиційного житла, звертають увагу на те, що в літописних середньовічних джерелах, згадуються будинки побудовані, переважно, в зруб. Але, на їх думку це не дає підстави думати, що саме від зрубної конструкції мало розвиток українське традиційне житло.

Причиною такого явища, дослідники, зокрема, М. І. Сімікін, вважає суб'єктивність літописців, які орієнтувались на заможні верстви. На думку архітектора, письменники могли проігнорувати в свої працях житла звичайного населення, яке, як вважає науковець, могло бути мазанками.

Ще одним доказом побутування мазанок (під цим поняттям автор має на увазі каркасно-зрубну конструкцію хати) в часи Київської Русі на території сучасної України М. І. Сімікін називає знаходження археологічних залишків хат, які хоча були побудовані в зруб мали обмазку глиною, чи побілку, чи, принаймні, частково обмазку¹⁹.

На нашу думку, традиція відкритого зрубу може бути наслідком природніх умов проживання людей. На даній території, де було багато деревини, де довгий час використовували курне житло, традиції штукатурення стін могло не виникнути. По-перше, було відсутнє щось подібне поряд (зруб, натомість виглядає гармонічно на тлі лісу), по-друге, не було необхідності покривати стіни глиняним розчином – правильно збудований зруб, із закладеними щілинами, добре захищає від вітру та холоду. Нанесені лінії навкруги вікна могли мати декоративне та оберегове значення. Охороняти дім від впливу зовнішнього світу, що розміщувався за вікном, а не бути відгомоном традиції тинькування.

У деяких районах країни був поширений розпис стін хати. Дослідник М. Холостенко наголюшував на побутуванні традиції розпису стін в 30-ті роки XX ст. на Поділлі, Хмельниччині (Летичів, Проскурів, Кам'янець-Подільський) деяких районах Одещини, Херсонщини, Ямпіль (Вінницька область), Уманщини, у Київському районі, Дніпропетровщині, південна частина Харківщини (до річки Сіверського Донця). На думку вченого це пов'язано з поширенням глинобитних хат. За словами М. Холостенко існували випадки розпису стін в деяких районах поширення зрубних конструкцій, наприклад в Коростенському районі, на півночі Київщини²⁰.

На території Полісся Чернігівщини, де переважав зруб, традиції розпису стін не побутувало. Хоча навіть на Поліссі є немало хат, стіни котрих оштукатурені, тим не менш традиції їх розписувати все одно не розвинулось. За даними М. Холостенко розписи можна побачити у «деяких місцях» Чернігівщини (де саме вчений не уточнив). На його думку це могли робити гончарі, які жили на території і використовували прийоми розпису посуду для прикрашення своїх жител²¹. Тоді можна говорити про індивідуальний вибір гончаря, а не про поширену традицію. Архітектор вважає, що розвиток гончарства міг вплинути на традицію розпису. На нашу думку, це справді могло накласти свій відбиток на побутування розписів, наприклад на Полтавщині розпис був поширений як, власне, й гончарне ремесло, але все ж на виникнення традиції декорування стін розписом впливала ціла система факторів та місцевих звичок.

Ще більше, аніж у північних населених пунктах, хат з гладкими, біленими, обробленими стінами в південних районах Чернігівщини, які входять до Полтавського етнографічного регіону. Тут не лише обробку стін, а і самі стіни будували часто з глини, плетня. Але традиції декорування стін розписом на цій території не виявлено ні за описами етнографів XIX ст., ні за старими фотографіями, ні за спогадами старих мешканців досліджених пунктів. Хоча вже

на самій Полтавщині стіни інколи розмальовували. На нашу думку, це відбувалось в наслідок того, що на півночі Чернігівщини традиції розпису стін не було через велику кількість зрубних будинків, багато з яких не штукатурились.

Якщо на північних районах Чернігівщини в селах зустрічались хати з плетня, які треба було обов'язково штукатурити, то вони належали не заможному населенню, а прагнення селян були направлені скоріше на декорування жител за зразком більш багатших будинків.

Можливо, мали вплив традиції, що склались на цій території за часів середніх віків. Територія Південних районів Чернігівщини, хоч і належить до Середнього Подніпров'я і Полтавщини, була таким собі перехідним типом між лісовою зоною і лісостепом. З одного боку воно мало ряд ознак Полтавського регіону, зокрема мале поширення дерев'яних хат, а з іншого – зберігало риси сусідніх районів Чернігівщини, зокрема, використання дерева.

Попри відсутність такого розпису стін, як в деяких наведених вище регіонах України, на території Чернігівщини відомі випадки декорування фарбою віконного отвору. Наприклад, у хаті с. Мамекине кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Новгород-Сіверського району (з експонатів МНАПУ) на зрубі, штукатуреному жовтувато-коричневою глиною, контрастно виділяються вікна, по периметру підведені товстою хвилястою з однієї сторони лінією білого кольору. Однак станом на середину ХХ ст., судячи з прикладів збережених будинків Чернігівщини та фото матеріалу, хат з декорованими таким способом вікон поширено не було, можливо, це характерно лише для середини – кінця ХІХ ст.

Для утеплення приміщення на зиму в багатьох хатах і зрубних (штукатурених) і каркасно-стовпових стіни обкладали зв'язками очерету або очерету з гіллям. Це допомагало зберегти тепло, і візуально надавало житлу зовсім іншого вигляду.

Отже, основними типами конструкції житла, поширеного на Чернігівщині в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. були каркасно-стовпова та зрубна. Перша мала перевагу у південних районах області, друга – у північних, хоча такий поділ є умовним – на всій території Чернігова існували будови обох цих конструкцій.

Зовні стіни мали різні варіанти обробки – залишались не біленими, були оштукатурені глиняним розчином, оштукатурені та вкриті вапном, або були білені чи штукатурені частково. Найбільш поширений є варіант, коли стіни житлового приміщення ззовні тинькували та білили, а сіни та комору залишали або не обробленими, або тільки побілені. Шви між колодами обов'язково закладали мохом, глиною, чи паклею. Стіни каркасно-стовпового жила обов'язково штукатурили та білили.

Прослідкувати чітко локалізацію поширення різних типів обробки стін майже неможливо. В одному населеному пункті могло бути дві хати, одна з яких, наприклад, була штукатурена та білена, а друга тільки штукатурена. Тим не менш найхарактерніший спосіб обробки стін для Чернігівщини – не штукатурені і не білені сіни, та штукатурені і білені стіни самої хати.

Стіни каркасно-стовпових житлових будинків завжди були поштукатурені та білені, за винятком веранд, які прибудовували з дерева. Якщо нанести зони поширення зрубною і каркасною конструкції, та способи обробки житла на мапу, бачимо, що стіни з меншою кількістю обробки розміщені на північ, з більшою на південь Чернігівщини. Зрубна конструкція – на півночі, і, в принципі переважала на більшій території Чернігівщини, каркасно-стовпова – райони Полтавського етнорайону.

---

¹ Хоменко М. Історико-етнографічне районування України // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 46.

² Макарчук С. Історико-етнографічні райони України: Навч. посібн. – Львів, 2012. – С. 43.

³ Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів, 1994. – С. 457.

- ⁴ Там само. – С. 458.
- ⁵ Грінченко Б. Словарь української мови / зібрала ред. журн. «Кіевская Старина», опрац. текст О. Оксамиць. – С. 2761.
- ⁶ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 57.
- ⁷ Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів. – С. 462.
- ⁸ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – К., 1994. – 2-е видання. – С. 22.
- ⁹ Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – Отдел 2. – С. 111.
- ¹⁰ Українське народознавство... – С. 462.
- ¹¹ Там само. – С. 464.
- ¹² Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 144.
- ¹³ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] ... С. 22.
- ¹⁴ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI – XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел. – Чернігів, 1979–1980. – С. 55.
- ¹⁵ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 95.
- ¹⁶ Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К. Чистов. – М., 1987. – С. 227.
- ¹⁷ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южнорусов / Записки юго-западного отдела императорского русского географического общества. – 1875. – Т. 2. – С. 136.
- ¹⁸ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 95.
- ¹⁹ Сімікін М. Еволюція народного жила на Україні // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. – К., 1938. – № 4–5. – С. 57.
- ²⁰ Холостенко М. Форма, колір і живописна декорація // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. – К., 1938. – № 6. – С. 23.
- ²¹ Там само.

В статье проведено исследование основных вариантов конструкции и внешнего вида стен традиционной избы населения Черниговщины в конце XIX – первой половине XX вв. Предпринята попытка локализации традиции «открытого сруба», штукатурки, побелки стен жилья на территории Черниговской области.

Ключевые слова: жилье, срубная конструкция, каркасно-столбовая конструкция, «беленая хата», штукатурка, открытый сруб.

The article explores the main variants of the design and appearance of the walls of the traditional hut of the Chernihiv region at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries. An attempt to localize the tradition of „open log“, plastering, whitewashing the walls of housing in the territory of Chernihiv region was made.

Keywords: housing, log structure, frame-and-column construction, „bleached hut“, plaster, open frame.

ОСОБЛИВОСТІ ОРНАМЕНТИКИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЛИМІВ СЕЛА БЕХИ НА ЖИТОМИРЩИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті на матеріалах польових досліджень проаналізовано килимарство околичної шляхти, описано основні прийоми та способи виготовлення виробів. Представлено найпоширеніші види орнаменту та мотиви зображення. Відстежено використання килимів у побуті та культурі місцевого населення.

Ключові слова: околична шляхта, килим, геометричний орнамент, рослинний орнамент, фігури, зображення, обряди та звичаї

Село Бехи одне із найдавніших на Коростенщині, розташоване неподалік міста Коростеня (Іскоростеня) – колишньої столиці древлян. Населення с. Бехи, як і сусідніх – Дідковичи, Васьковичі, Мелені, називають себе «шляхтою», оскільки значна частина місцевої людності протягом ХV – пер. пол. ХІХ століть мала привілейований станoviще, на відміну від простих селян вони були вільними. Представники цієї української православної шляхти на Житомирщині були відомі під окремою назвою – «околична шляхта», оскільки утворювали свої поселення, «околиці». Відповідно й назва таких сіл походить від прізвищ засновників: у Бехах проживали Бехи, у Васьковичах – Васьківські. Зауважимо, що на початку ХХ ст. околична шляхта за економічним станом не відрізнялась від простих селян і репрезентувала місцевий поліський уклад життя. Водночас представники шляхти мали й особливості в побуті та культурі, чим засвідчували прагнення виокремити себе від простих селянства. Зокрема, вільне становище околичної шляхти давало можливість зберігати та відтворювати традиції давніх промислів, насамперед це відстежується у ткацтві та килимарстві.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. с. Бехи були одним із центрів поліського килимарства. Відповідно ця галузь була предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, свою увагу звернув на бесівські килимові запаски відомий український етнолог та антрополог Хв. Вовк під час експедиції до Волинської губернії у 1907 р.¹ Про необхідність дослідження геометричних фігур на бехівських килимах наголошував й В. Кравченко². Також килимові вироби цього села були представлені у студіях дослідників регіону – К. Черв'яка³, О. Нестер⁴, Н. Кобілінської⁵, О. Васяновича⁶, О. Мойсюк⁷.

У Бехах, як в інших селах Середнього Полісся, килими («Кілими») виготовляли на горизонтальних верстатах, використовуючи закладну техніку («Переклад»). У місцевості відомо два прийоми роботи – «спущений переклад» і «чеплений переклад»⁸. При першому способі нитку піткання не перекладають за нитку основи – спільну для різнокольорових елементів орнаменту, внаслідок утворюються просвіти-дірки. Другий спосіб передбачає накладання («чепляння») двох кольорових ниток піткання на спільну нитку основи – утворюється «зазублення». Бехівські ткалі вміли використовувати почергово два способи для відтворення одного орнаменту: «А це «яблоко» оце-це – це тре, спустить і почепит, це тяжкіє ціє переклади»⁹. Килими здебільшого зшивали з двох частин («Пулок»), оскільки горизонтальні верстати були розраховані на виробництво полотна стандартною шириною 70–80 см.

Бехівським килимам кінця XIX – початку XX ст. характерні складні геометризвані, антропоморфні, зооморфні та рослинні композиції. Килими склалися із двох частин: центрального поля й облямівки («Берега»), деякі килими мали подвійне обрамлення. Назва килима залежала від найменування основних елементів його центральної частини. Відповідно килим в «круги» складається з двох рядів восьмикутників із вписаними чотирьохпелюстковими розетками («Рогата квітка») – у кожному по чотири «круги», які щільно прилягають один до одного. Цей килим має подвійну облямівку із стилізованими рослинними, зооморфними та антропоморфними зображеннями. Зауважимо, що килими «в круги» мають певні аналоги з виробами греків Маріупольщини та українців Поділля¹⁰.

Килими із ромбічними елементами називаються «в кулаки». На виробі по центру зображували ромб, розділений на чотири частини – «Кулаки». З обох сторін ромба розміщали хрестоподібні фігури. Варто зауважити, що зображення розділеного на частини ромба відоме далеко за межами України має давнє землеробське значення, символізує оброблену для посіву землю¹¹. Зокрема, відтворення прямокутників із різноманітними хрестоподібними формами всередині, побутували в текстильних виробках та мозаїчних підлогах на Близькому Сході в період Середньовіччя. Так, одним із фрагментів центрального поля на східних килимах V–XIII ст. є «вузол Соломона» – це ромб, поділений на чотири частини¹².

Окрему групу бехівських килимів складають геометричні композиції із антропоморфними елементами. Серед них за результатами наших досліджень можемо виділити такі: «чоловеки» – геометризваними фігурами людини в повний ріст; «козаки» – стилізоване чоловіче зображення з «підбоченими» руками.

Базуючись на зібраній польовий матеріал, можемо стверджувати, що килими «у чоловіки» є більш давніми, мало описані й згадуються тільки у науковій літературі за досліджуваною темою¹³.

У с. Бехи нам удалося детально зафіксувати опис давнього килима, який респонденти називали «в круглого чоловіка». Центральне тло килима представлене двома рядами гачкуватих ромбів. У центрі композиції ще один ромб, посередині якого зображення людини із піднятими руками: «Отакие ромби – ромбами, а всередині так як ото статуя, так руки розоп'ятіє, вроді і головка така як малесенька, а туто таке во як руки причепленіє, а сюди до низу як две ножки – це у ромбі, в самом ромбі»¹⁴. Килим має обвідку: «Так кругом берег іде, берег, до вже цого «круглого» («чоловека») нема, просто так ромбики, такий коричневий ромбик, жовтенький ромбик, зелененький, просто вже ободочок такий чорненький»¹⁵. Назва такого килима «круглий чоловік» з'являється значно пізніше. Варто зауважити, що це, можливо, було антропоморфне зображення богині родючості, природи і добра. Саме її зображували найчастіше з піднятими руками¹⁶.

Ще один такий килим «в чоловіки» зберігається в Національному музеї народної архітектури та побуту України. Внутрішнє поле виробу розділено на три частини, що складаються із двох рядів та відокремлені одна від одної широкими смугами із «ланцюжковим» мотивом – двох гачкуватих ромбів синього кольору, всередині кожного – східчасті ромби жовтого кольору. Центральну частину композиції складають два з'єднані по горизонталі ромби із гачками на кінцях. Елементами крайніх частин є антропоморфні фігури двох типів: зображення людини в повний зріст – фігури синього кольору, та розміщені по-боках гачкові ромби із маленькими ромбиками на кінцях, які наслідують голову, «крючки» – руки. Таким чином, на кінцях ромба утворюється образ людини з опущеними руками – композиція «козак». Килим має дві облямівки: зовнішня – представлена зубчастими зображеннями чорного кольору, внутрішня – складається із гачкових ромбів, синього, жовтого, червоного та світло-зеленого кольорів.

Килими «в козаки» були найбільш поширеними в Бехах на початку XX ст., про що свідчать згадки респондентів: «В людей були «в козаки», але в нас їх не було»¹⁷ або «Ну був «в козаки» – «в козаки» в мене забрали (купили)»¹⁸. На бехівських килимах орнамент «козаки» часто чергували з іншими, зокрема, побутували восьмигранні розетки, два з'єднані по горизонталі ромби із гачками на кінцях.

«Козаки» – як орнамент рушників, запасок і килимів зустрічається тільки на території Середнього Полісся та пов'язаний із декоративним мистецтвом околичної шляхти¹⁹. Дослідник О. Босий відносить орнамент «козаки» до одного із варіантів «двостороннього тризуба» і асоціює його із Великою Богинею-Матір'ю, яку трипільці пов'язували із землеробським культом родючості²⁰. Молода дослідниця ткацтва на Житомирщині О. Мойсюк зазначає про візуальну схожість «козака» із давньослов'янським символом літнього сонцестояння, знаком «Дажбога»²¹. Схожу думку має етнолог О. Васянович: «Найімовірніше, назва виникла пізніше ніж сам орнамент, який можна пов'язати із поганськими божествами Дажбогом і Велесом»²².

Зауважимо, що думки дослідників різняться щодо трактування цього орнаментального мотиву, водночас усі вчені пов'язують зображення «козак» із язичницькими богами. За нашими міркуваннями не можна проводити чітку межу між орнаментальним «козак» та «ромбом із гачками», який є базовим мотивом найдавніших бехівських килимів (зокрема килим у «человеки»). Також орнамент «ромб із гачками» зустрічається на текстильних виробах Західного Полісся і Поділля²³. А на Закарпатті гачковий ромб вирізали на ручках весільних топірців²⁴. До того ж ареал поширення даного знаку виходить далеко за межі України, та охоплює Середню і Східну Європу і значну частину Азії та Африки²⁵. У науковій літературі прийнято вважати, що гачковий ромб є символом родючості, залежно від його місця розташування в різних композиціях, він міг означати землю, рослину й жінку одночасно²⁶. Тобто, він є символом матері-землі, знаком родючого поля. Найбільш давні зображення ромба з гачками відомі в настінних розписах та на реконструйованих зразках тканин із давнього землеробського центру Чатал Гююка в Малій Азії, датовані 9 тис. до н.е.²⁷. На території України зображення гачкового роба вперше зустрічається на трипільських статуетка (4 тис. до н.е.). Такі знаки вигравіровані на керамічних виробах VIII – IX ст., знайдених під час розкопок давнього Іскоростеня²⁸. Вірогідно, що досліджуваний мотив поширився в зоні, яка отримала насіння рослин від первісного центру (територія «родючого півмісяця»). Оскільки раннє землеробство включало аграрно-магічні обряди як складову частину виробничого процесу, то племена разом із навиками обробітку перейняли й відповідні символи. Тому можемо припустити, що гачкові ромби на бехівських килимах, включаючи й «козаків», утворюють одну велику групу землеробських символів родючості та знаків язичницьких богів. У процесі історичного розвитку символи втратили своє значення, а антропоморфні фігури настільки злилися із гачковим ромбом, що не можна із визначити, що зображенов орнаменті – людина, рослина чи геометрична фігура. Щодо назви «козак», то вона виникла пізніше й була пов'язана із асоціативним сприйняттям. Ймовірно, що місцеве населення вбачало у дослідженому орнаменті риси вершника-козака: «Так руки вроді і головка така малесенька, як ромбик»²⁹.

До загальних характеристик бехівських килимів із геометричним орнаментом належить симетричне зображення двох повторюваних орнаментів. Принципом такої композиції є відсутність загального фону. Зокрема, центральне тло килимів «в круги» складається з восьмигранників, які щільно прилягають один до одного. Таким чином, орнаментальні форми утворюються за допомогою спільних ліній. Відповідно форма орнаменту й фон за конфігурацією рівнозначно активні – ділянки між восьмикутними розетками складають ромби з кольорових ліній, тому значення загального тла втрачається. Орнаментальне поле килима «в кулаки» заповнене уступчастими ромбами одного розміру настільки щільно, що їх розділяє тільки уступчаста лінія чорного кольору, яка має діагональний напрям як зліва на право, так і справа на ліво.

Попри здебільшого безфонову організацію композиції геометричних килимів села, деякі елементи центрального поля мають тло. Зокрема, «козаки» зображені на білому фоні, який нагадує тень орнаменту. У цьому випадку тло підпорядковане елементу і складає з ним одне ціле. Різнокольорові зубчасті лінії навколо «козака» утворюють безфонову організацію зображувальних форм композиції.

Килими з такою побудовою центральної частини виготовляли в різних регіонах України, зокрема на Правобережному Поліссі, Середній Наддніпрянщині, Поділлі та в Карпатах³⁰. Заува-

жимо, що килими Середнього Полісся, зокрема й досліджуваного села, мають свої особливості. Орнаменти, якими заповнене центральне поле килима, представлені гачковими та звичайними ромбами, восьмигранниками та складними антропоморфними фігурами, які гармонійно поєднані між собою через відсутності загального фону.

Думки дослідників щодо походження принципу безфонового зображення орнаментальних форм розходяться. Зокрема, Б. Крижанівський вважає, що такі килими в часи Середньовіччя могли виникнути на території Малої Азії та Закавказзя, а завдяки торговельним зв'язкам через Балкани потрапили в Західну Україну³¹. Сучасна дослідниця українського килимарства Г. Когут стверджує, що «мозаїчні килими» килими доби Середньовіччя мають текстильні аналоги на Близькому Сході³². Автохтонне походження українських килимів з геометричним орнаментом відстоював А. Жук. Зокрема, дослідник зазначав, що геометричний узор, який зберіг свої давні зображувальні елементи, є первинною формою українського килимового орнаменту³³.

Щодо походження безфонового зображення орнаменту в килимових виробих с. Бехи, зауважимо, що то воно могло виникати двома шляхами: без будь-яких запозичень зовні, оскільки геометричний орнамент бехівських килимів містить архаїчну символіку (гачковий ромб, восьмигранник, хрест) поширену в регіоні; принцип міг бути запозиченим, оскільки шляхта контактувала із Кримським ханством і Туреччиною. Про територіально близьке запозичення орнаменту на початку ХХ ст. зазначав В. Кравченко: «Буває так, що яка-небудь жінка з богатирок достане собі якого гарного килима че гарного узора, то вже всі стараються, щоб і в їх таке само було»³⁴. За даними наших польових досліджень також відбувалося запозичення орнаментів: «Ну брали, в люлей брали ціє узори, Михайловка вельми ткала килими, ми в Михайловці брали на узор килима»³⁵.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Бехах поширюються різноманітні за формами килими із рослинним орнаментом. Такі вироби умовно поділяємо на дві групи. До першої групи належать килими зі стилізованими формами, де переважають умовні, геометризовані стебла із квітами. Своєрідним є килим «у лежачі вазони», узор центрального поля яких складався із дзеркально відображеними рослинами, які виходять одна із одної, утворюючи дві суцільні горизонтальні композиції. Килим мав дві облямівки, їх розділяла вузька зубчаста смуга. Така ж смуга відокремлювала й внутрішню обвідку від центрального поля. Зовнішня кайма килима складалась із двох рядів восьмикутних зірок розміщених по діагоналі та розділених хвилястою лінією, здебільшого зеленого кольору. Внутрішня кайма представлена рядом повторюваних «квітів» і «квітів із стеблами».

Композиція центрального поля килима «у стоячі вазони» представлена почергово двома парами вертикальних дерев. Стовбур дерева в горі закінчується зубчастою квіткою. Гілки обабіч стовбура закінчуються зубчатыми трапецевидними головами та зображеними на них восьмикутними зірками та ромбами. Килим мав подвійну обвідку: одна – у вигляді в'ючної гірлянди знаходилась на загальному фоні й замикала узор центрального поля, друга – облямовувала килим по краях.

Друга група килимів із рослинним орнаментом представлена мотивами, які мають більш природні форми. Основні узори на таких виробках – це гілки із квітами («вазони»), які розміщували на центральному полі горизонтальними рядами. Характерним для таких килимів є повторення одного орнаменту прямими рядами, спрямованими у різні боки. Кайма таких килимів представлена в'ючними гірляндами.

Для килимів із рослинним орнаментом, на відміну від виробів із геометричним зображенням, важливим було загальне тло. Колір цього тла визначав й основний колір виробу. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. традиційним для бехівських килимів було чорне тло. Дослідники зауважують, що чорний або темно-коричневий фон був характерною рисою глаткотканих килимів із рослинним орнаментом майже на всій території України³⁶. На бехівських килимах темне центральне поле килима гармонічно поєднувалося із основною кольоровою гамою узорів: зеленим, синім жовтий та білим. Крім цього, використання чорного фону могло бути пов'язано із світоглядом

народних майстрів, в уяві яких квіти і дерева є невіддільними від землі, навколо якої крутиться усе селянське життя³⁷.

Під час дослідження килимарства у с. Бехи увагу привертає не тільки техніка виготовлення виробу, а й його використання в побуті. Грубі вовняні килими добре підходили для утеплення приміщення, водночас декоративні якості килима створювали особливий затишок у помешканні. У селі існував звичай, коли молода дружина приходила в хату до чоловіка, то повинна була прикрасити помешкання килимами й рушниками³⁸. Облаштовуючи помешкання молода господиня показувала не тільки свої естетичні вподобання, а головним чином демонструвала свою працьовитість. Здебільшого килимами прикрашали стіни, інколи у святкові дні – ліжко та скриню, примітно, що долівку такими виробами не застиляли: «Ціє киліми на землю на стени, в'єшали оце-во, то це вони були складаніє у скрині лежали, їх нехто так без дела не витягував, бо це може ше будеш ще жениця, хто замуж іти, там вони і лежали з веков – веков»³⁹.

Зауважимо й про факт накопичення бехівчанами великої кількості килимів. Зокрема, В. Кравченко зазначив: «В деяких за вік набирається до півсотні різноманітних килімів»⁴⁰. З архівних матеріалів відомо, що проїжаючи через Бехи російський цар Микола II був вражений кількістю килимів, яким бехівці прикрасили паркани та устелили дорогу: «Як проїжав Ніколка цар, то... Поробили флагі, утиральники на флагах були, венкі з кветок і кілимів до 500 були – були на заборах, і дорогу вислали у саму церкву. Оун нам благодорив і сказав: «Спасібо й спасібо вам... за ваше стараніє... жертвую вам на храм 300 рублей». Побачив таке украшеніє і сам спинивсь на обратном путе»⁴¹.

Мотиви такого накопичення килимів не можливо пояснити тільки необхідністю прикрашати житло, оскільки для цього вистачило б два або три килима. Як згадували вище, кількість могла свідчити про працьовитість: «По ночам не спала, а рушники й киліми ткала»⁴². Ґрунтуючись на власні експедиційні матеріали, зауважимо, що килим був одним із найцінніших речей й господарстві бехівців, фактично набував значення маркера заможності: «Це щиталася така реліквія, це свята реліквія була, тоде це була реліквія особенна... то ще не кожний дасть киліма»⁴³. За ознакою цінності килима проводимо паралель із хутром, яке в давньоруський період було мірилом вартості в регіоні. Крім цього, дослідники давньоруської культури зараховують хуτρο та килим до правових символів князівської влади⁴⁴.

У місцевості наявність килима в господарстві було ознакою багатства, незалежності та привілейованого становища. Таким чином виріб стає фактором культури, поскільки відповідає не тільки утилітарно-практичним, а й певним ідейно-символічним критеріям⁴⁵.

Важливе значення тканого виробу спостерігаємо й в обрядах життєвого циклу бехівців.

У Бехах, як і в інших шляхетських селах Середнього Полісся, килим часто використовували у весільній обрядовості. Молоді під час вінчання стоять на килимі та рушнику: «Слали його молодим пуд ноги, і заре стелеца килім, а на килім стелеца рушник»⁴⁶. До того ж на килим молодим кидали гроші. Такий звичай використання килима має зв'язок генетичний зв'язок із шкірою вола, на яку ставали в давніх аріїв наречені під час шлюбного обряду⁴⁷. При першому посаді нареченим обов'язково застиляли килима: «Маршалок заводить молодих за стол, де вони сідають на киліми»⁴⁸. За народним уявленням це робили для того, щоб були багаті і як пани завсіди сиділи на килімі⁴⁹. Це мало забезпечити добробут у подружньому житті, також пов'язаний звичай. Крім того, як уже зазначалося вище, на давніх бехівських килимах були зображенні гачкові ромби, які символізували були родючість і достаток.

Сидіння на одному килимі подібне до обряду спільного сидіння на шкурі тварини або на кожусі. Витоки цього обряду сягають епохи привласнюючої системи господарства та мають зв'язок із вшануванням тварин-тотемів. Культ барана присутній в обрядовому комплексі всіх індоєвропейських народів, він символізував образ фалічного демона плідності⁵⁰. Усі ці факти дають підстави дослідникам весільного ритуалу стверджувати, що шлюбна семантика коужа формувалася у зв'язку з уявленням про статус дорослого чоловіка, мисливця та годувальника родини⁵¹. Щодо семіотичного коду килима, на відміну від шкіри, він набуває додаткового зна-

чення. На нашу думку, килим в обрядах виступає не лише символом плідності та багатства, а й символізує рівність та спільність тих, хто на ньому знаходиться. Це пов'язано з тим, що килим є продуктом спільної діяльності жінки та чоловіка. Спільне піклування про господарство, рівність прав жінки та чоловіка знайшло своє відображення у звичаєвому праві окличної шляхти села Бехи: «Влада в семьї, по місцевому звичаю належить голові семьї – батькові, но его влада більш розповсюджується на чоловічу роботу, себто глядіть хазяйство на дворі, а в хаті на жоночу роботу влада розповсюджується материна. В хатню жоночу роботу батько вже не мішається; его діло, щоб був хліб і до хліба, щоб всі були сити і одіти; а матір повинна наварити й напекти, напрати, нашити і всіх зодягнути»⁵². Зокрема, В.Кравченко зауважив, що спільне сидіння на килимі, як символі єднання та рівності тих, хто на ньому знаходиться, сягає своїм корінням часів давньоруської держави та притаманне князівській еліті⁵³. Таке ж саме символічне навантаження килим виконував під час хрестин: «На осолоне хрещених гутали і батьков гутали. Було застелено таким шерстяним, тоде знаєш яке було; запаски були да килими отаке було»⁵⁴.

У місцевості килим використовували й у поховальній обрядовості: «Перевдягнувши небіжчика в новий одяг, кладут його на лаві під образами, простиливши постіль новим килимом»⁵⁵. Також килимом вкривають віз, на якому транспортують домовину з небіжчиком на кладовище⁵⁶. Килим в обряді присутній від часу смерті і до моменту поховання, виріб є одним із символів переходу людини в потойбічний світ. Згадки про використання килима в поховальній обрядовості відносяться до часів Київської Русі. Так, в 997 князя Олега знайшли на «споді під трупами, і, вінісши поклали на коври», а в 1015 р. тіло князя Володимера в «ковер загорнувши» везли на санях до Десятинної церкви⁵⁷.

Базуючись на польові та архівні матеріали, можемо стверджувати, що село Бехи є одним із центрів поліського килимарства. За свідченнями респондентів та проаналізованою літературою зауважимо, що килим займав значне місце у традиційно-обрядовій культурі околичної шляхти. Він був не тільки складовою інтер'єру житла, але й маркером заможності, ознакою привілейованого становища шляхти в місцевості. Варто зазначити, що вільне становище околичної шляхти дало можливість її представникам зберігати особливості виготовлення та побутування виробів, а це в свою чергу відкрило перспективи для проведених нами досліджень.

¹ Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / под. ред. Ф. Волкова // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. II. – С. 496.

² Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / Василь Кравченко; упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., – 2009. – Т. II. – С. 135.

³ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство. – Харків, 1929 – № 3–10. – С. 19–40.

⁴ Дудар-Нестер А. Коври Полісся // Народна творчість та етнологія. – 1980. – № 5. – С. 57–61.

⁵ Кобилінська Н. Килими Житомирського Полісся // Народне мистецтво. – 2000. – № 3–4. – С. 18–19.

⁶ Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 6. – С. 53–57.

⁷ Мойсюк О. Антропоморфные мотивы народных художественных тканей Житомирского Полесья // Вопросы искусствоведения. – 2013. – № 3 (XXIX). – С. 87 – 92.

⁸ ПМА записано від Бех Надії Харитонівни 1930 р.н.

⁹ Там само.

¹⁰ Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 6. – С. 55.

¹¹ Амброс А. Раннеземледельческие культовый символ («Ромб с крючками») // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 22

¹² Когут Г. Композиції килимового типу в українському мистецтві доби Середньовіччя // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. – С. 326

- ¹³ Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія – К., 2011. – № 6. – С. 54.
- ¹⁴ ПМА записано від Загоровської Катерини Іванівни 1954 р.н.
- ¹⁵ Там само
- ¹⁶ Кобилінська Н. Килими Житомирського Полісся // Народне мистецтво. – 2000. – № 3–4. – С.19.
- ¹⁷ ПМА записано від Дідківська Валентина Павлівна 1952 р.н.
- ¹⁸ ПМА записано від Бех Надії Харитонівни 1930 р.н.
- ¹⁹ Коновалова О. Особливості антропологічних зображень в народній орнаментіці українсько-російсько-білоруського Полісся // Матеріали до української етнології. – 2008. – Вип. 7(10) – С. 94.
- ²⁰ Босий О. Міф. Символ. Орнамент. Методичний посібник. – Вінниця, 2011. – С. 25–36.
- ²¹ Мойсюк О. Антропоморфные мотивы народных художественных тканей Житомирского Полесья // Вопросы искусствоведения. – 2013. – № 3 (XXIX). – С. 90.
- ²² Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 6. – С. 54.
- ²³ Когут Г. Килим 1782 р. зі збірки Музею українського народного декоративного мистецтва у Києві // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2008. – Вип. 8. – С. 117.
- ²⁴ Симоненко И.Ф. Быт населения Закарпатской области // Советская этнография. – 1948. – № 1. – С. 84.
- ²⁵ Амброз А. Раннеземледельческие культовый символ («Ромб с крючками») // Советская археология. – 1965. – №3. – С.14
- ²⁶ Там само. – С. 20.
- ²⁷ Мойсюк О. Антропоморфные мотивы народных художественных тканей Житомирского Полесья // Вопросы искусствоведения. – 2013. – № 3 (XXIX). – С.90
- ²⁸ Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький і Народицький райони). – Коростень. – 2008. – С. 10.
- ²⁹ ПМА записано від Загоровської Катерини Іванівни 1954 р.н.
- ³⁰ Жук А. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.) – К., 1966. – С. 55.
- ³¹ Крыжановский Б. Орнамент украинских и румынских килимов // Материалы по этнографии / Б. Крыжановский. – Л, 1926. – Т. – Вып. 1. – С. 43
- ³² Когут Г. Килим 1782 р. зі збірки Музею українського народного декоративного мистецтва у Києві // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2008. – Вип. 8. – С. 126.
- ³³ Жук А. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.) – К., – 1966. – С. 25.
- ³⁴ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С. 171.
- ³⁵ ПМА записано від Дідківської Валентини Павлівни 1952 р.н.
- ³⁶ Жук А.К. Дожовтневі українські килими із рослинним орнаментом // Народна творчість та етнологія. – 1962 – № 3. – С.111.
- ³⁷ Когут Г. «Золоті» та «чорні» килими України: до проблеми кольору тла в українському килимарстві XVIII ст. // Мистецтвознавство України. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 368.
- ³⁸ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С. 320.
- ³⁹ ПМА записано від Бех Надії Харитонівни 1930 р.н.
- ⁴⁰ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С.171.
- ⁴¹ Там само. – С. 35–36.
- ⁴² Там само. – С.171.
- ⁴³ ПМА записано від Дідківської Валентини Павлівни 1952 р.н.
- ⁴⁴ Писаренко Ю.Г. «На едином ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // А се его сребро: 36.

- праць на пошану чл.-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 104.
- ⁴⁵ Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология (Материальная культура и мифология). – М., 1981. – С. 218
- ⁴⁶ ПМА записано від Дідківської Валентини Павлівни 1952 р.н.
- ⁴⁷ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 284.
- ⁴⁸ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С. 315.
- ⁴⁹ Там само. – С. 314.
- ⁵⁰ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографического исследования: статьи, лекции. – Л., 1936. – С. 427.
- ⁵¹ Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст). – К., 2005. – С. 155.
- ⁵² Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С. 181.
- ⁵³ Писаренко Ю. Г. «На едином ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // А се его серебро: Зб. праць на пошану чл.-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 104.
- ⁵⁴ ПМА записано від Бех Катерини Захарівни 1928 р.н.
- ⁵⁵ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / упоряд. О. Рубан; Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2009. – Т. II. – С. 324.
- ⁵⁶ Там само. – С. 327.
- ⁵⁷ Летопись по Лаврентиевскому списку. Изд. Археологической комиссии. – СПб., 1872. – С.127; 264.

В статтє на материалах полевых исследований проанализировано ковродельчество окраинной шляхты, описаны основные приемы и способы изготовления изделий. Представлены самые распространенные виды орнамента и мотивы изображения. Отслежено использование ковров в быту и культуре местного населения.

Ключевые слова: окраинная шляхта, ковер, геометрический орнамент, растительный орнамент, фигуры, изображения, обряды и обычаи.

In the article on materials of the field researches carpet making of outlying gentry is analysed, basic receptions and methods of making of wares are described. The most widespread types of decorative pattern and reasons of image are presented. The use of carpets is watched in the way of life and culture of local population.

Keywords: outlying gentry, carpet, geometrical decorative pattern, vegetable decorative pattern, figures, images, ceremonies and customs.

ЛОКАЛЬНІ ТИПИ НАГРУДНОГО ОДЯГУ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті розглянуто регіональні особливості та стан побутування нагрудного одягу селян на Подніпров'ї у кінці ХІХ – середині ХХ ст. Проаналізоване видове різноманіття корсеток, способи їхнього крою, а також матеріали і складові частини, характерні для цього періоду.

Ключові слова: українці Подніпров'я, народний одяг, нагрудний одяг, складові компоненти, безрукавка, оздоблення.

У сучасній етнологічній науці немає спеціалізованого дослідження, яке б давало достовірні дані про нагрудний одяг українців. Більшість праць, що стосуються народного одягу, дають лише фрагментарні та загальні відомості, однак не розкривають повну картину побутування та особливостей безрукавок на наших теренах¹.

Правобережне Подніпров'я – це географічний регіон, який охоплює територію Київської, Черкаської, Кіровоградської, частини Дніпропетровської та Херсонської областей. Відмінності в культурі Правобережжя та Лівобережжя склалися історично, у різні періоди історії.

На території сучасної України під впливом загальноєвропейської культури та моди поширився нагрудний одяг у вигляді безрукавок. Ми схильні відносити появу даного виду одягу на кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст., адже малюнки, зображення та письмові джерела ХVІІ – сер. ХVІІІ ст. свідчать про відсутність безрукавок у одязі². Однак вже упродовж ХІХ вони стають обов'язковим компонентом народного одягу, особливо в центральних та східних землях України.

Про пізню появу безрукавок свідчить той факт, що крій народного вбрання українців є простий і його основні складові компоненти шились з прямокутних шматків (сорочка, плахта, за-паска, пояс, намітка, хустка тощо), а крій нагрудного одягу є складним у виготовленні, адже потребує лекал для викрійки складових його частин та значної майстерності у пошитті. Тому спочатку безрукавки поширилися в одязі міських жителів, а вже пізніше проникли у сільське середовище під впливом міста та стали невід'ємною частиною народної ноші, доповнивши та змінивши її силует. Вони побутували подекуди до сер. ХХ ст., а пізніше вийшли з ужитку та зберігаються у селян старшого віку як релікти або використовуються учасниками народної творчості (фольклорно-етнографічні гурти). Навіть на початку ХХІ ст. ще використовуються під час поховання. «У мене січас синій є (ґерсет),..., то я вже думаю на смерть»³. Однак це лише поодинокі випадки, а не закономірність.

Велике багатство народних задумів і смаків втілено в нагрудному одязі, його крої, оздобленнях і колориті, які зберігають чимало елементів далекого минулого⁴.

Музейні та приватні колекції не містять керсеток з Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, що виготовлені з домотканого сукна, тому ми схильні вважати, що цей тип нагрудного одягу виник від початків свого побутування з фабричних тканин – парчі, шовку, ситцю, оксамиту, тонкого сукна, тощо. Відмінність становить тільки підкладка, яка в давніших зразках є з домотканого полотна. Використовувалось як нове домоткане полотно для підкладки, так і старі зношені сорочки, адже часто можемо бачити керсети з підкладкою з вишитих рукавів, підтичок, тощо.

Важливою деталлю при пошитті нагрудного одягу було його декорування. Використовували аплікацію стрічками різних кольорів з різноманітних тканин – оксамитові, сатинові, шовкові, а також лелітки, ґудзики, позументи. Широко побутувала машинна вистрочка, а також подекуди вишивка.

Особливістю керсеток Середньої Наддніпрянщини, як і решти територій, де вони були поширені, зокрема частково на Поліссі, на Слобожанщині та в степовий районах, є загортання правої поли на ліву, а не інакше, та одягання їх на натільний одяг. Наявність у жіночому костюмі керсетки зумовлює у багатьох місцевостях відсутність вишивки на пазусі сорочки, зате рясні візерунки на рукавах ефектно контрастують з темним тлом⁵. Комір та рукави сорочки обов'язково було видно з-під керсетки. Застібались останні за допомогою ґудзиків та гапликів або ґудзики та гаплики були взагалі відсутніми. Комір в керсетці був відсутнім, іноді верхні кути пілок відвертались і прикрашались вистрочкою⁶. Одна або дві кишені, або їхня імітація були наявні на всій території, що досліджується, крім групи сіл у Черкаському районі, де вони були відсутні. Відомо, що пояс практично завжди підперізував спідницю та був під керсеткою, проте ілюстративний матеріал поч. ХХ ст. з приміських сіл Києва свідчить про підперізування керсетки поясом поверхи, призначення цього поки що не вдалось встановити. У багатьох населених пунктах Правобережжя Середньої Наддніпрянщини під час перед весільного та власне весільного обряду наречена підперізувалась вишитим або тканим («королевецьким») рушником поверх керсетки. Цей звичай був досить сталий та побутував до сер. ХХ ст. «Як молоділи, то й дружка й молода рушником підв'язана. Такі були раньче. У мене й не було його, був такий червоний, а були такі зелені з орлами, гарні такі. То обізатільно тоді»⁷.

На Правобережжі Середньої Наддніпрянщини основними назвами безрукавок були: ґерсет, ґорсет, корсет, карсет, корсетка, карсетка.

Як верхній, так і нагрудний одяг є розширений клинами донизу, він удосконалювався та ускладнювався протягом десятиліть. Кліни надавали пишності та об'ємності нагрудному одягу.

За характером крою спинки класифікуємо керсетки:

- з відрізною спинкою;
- з невідрізною спинкою.

За характером крою передніх пілок класифікуємо керсетки:

- з відрізними передніми полами;
- з невідрізними (суцільними) передніми полами.

У різних населених пунктах виникли різноманітні типи керсеток, що зумовлене смаками та вподобаннями місцевого населення та майстерністю кравців, проте умовно виокремлюємо п'ять ареалів побутування нагрудного одягу у вигляді керсетки на території Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, які мають спільні риси, що зумовлені в свою чергу особливостями крою, довжиною, оздобленням, характером пілок та вусів та дають нам змогу згрупувати їх на мікрорегіональному рівні.

До першого найпівнічнішого типу відносимо безрукавки, що побутували безпосередньо в околицях м. Києва, у Києво-Святошинському, значних частинах Васильківського, Обухівського, Макарівського, Бородянського та Вишгородського р-нів. Південною межею цього ареалу є р. Ступна, східною межею – р. Дніпро, західна та північна межа – це перехідна межа з Київським Поліссям, де вони також побутували та були подібними, проте мале певні відмінності⁸.

За кроєм керсетки цього типу були:

- з відрізною спинкою та відрізними (на рівні зі спинкою) передніми полами;
- з відрізною спинкою та невідрізними передніми полами.

Права пола завжди заходила на ліву полу таким чином, що гаплики (один, два або три) та петельки розміщувались збоку. Комір був відсутнім, але іноді верхні кути пілок відвертались і прикрашались строченням, що також є характерною ознакою керсеток цього типу. Обов'язковою була наявність підкладки. Існували й керсетки, в котрих був наявним ватний шар, які одягали в прохолодну пору року. В середині керсетки були пришиті зв'язки, які використовували для

того, щоб лінія талії щільно прилягала до натільного одягу, а також зав'язки виконували функцію бюстгальтера. Спинка складалась з чотирьох (на давніших зразках) – восьми (на пізніших зразках) зшитих приталених частин. Кількість вус сягали від п'яти (на найдавніших зразках) до семи-дев'яти (на більш пізніх), що дає можливість прослідкувати трансформації крою та дійти висновку, що нагрудний одяг упродовж свого побутування зазнавав змін та ускладнювався.

Для їхнього пошиття в даному ареалі використовували найрізноманітніші тканини різноманітних кольорів. Особливістю цих керсеток була наявність дрібного ручного стьогання та ручної вишивки. Стьогання нагрудного одягу зустрічалося на Правобережжі лише в цьому осередку, а також спорадично на Лівобережжі Середньої Наддніпряни (Чернігівщина, Полтавщина) та Слобожанщині, що свідчить близькість та подібності в рішеннях у пошитті одягу жителів центральних областей. Мистецьку цінність становить ручна вишивка вовняними нитками фабричного виробництва техніками ретязь, штапівка, уприкріп, ланцюжок та ін. Різнокольорові нитки утворювали рослинні та рослинно-геометричні узори у вигляді ламаного дерева, кривульок, гілок, хвилюк, зірок, якими оздоблювали спинку, передню полу, кутик на передній полі. Також елементом декору виступали оксамитові, шовкові, атласні та інші (переважно з бавовняних тканин) стрічки поодинокі або у поєднання, які утворювали різноманітні зубці та кривульки, оздоблюючи передню полу, низ керсетки, кишеньки, вирізи для рук та шиї. Особливо елегантно з мистецького точки зору ці стрічки виглядали разом з машинним строченням різних кольорів. Використовувались ґудзики по лінії пришиття вусів.

До другого типу належать безрукавки, що побутували на південь від р. Стугна на території Обухівського, Васильківського, Кагарлицького, Білоцерківського, Таращанського, Миронівського, Богуславського р-нів Київської обл., Канівського, Корсунь-Шевченківського, Городищенського р-нів Черкаської обл.

Найпоширенішою назвою безрукавок у цих районах були – «ґерсет» та «ґорсет».

За характером крою керсетки цього типу шилися з відрізною спинкою та невідрізними (суцільними) передніми полами. Спинка складалась з чотирьох – десяти зшитих приталених частин. Кількість вусів варіювалась у залежності від конкретного населеного пункту та становила від п'яти (с. Стайки Кагарлицького р-ну) до одинадцяти (с. Карапиші Миронівського р-ну). Передні поли керсетки застібались на ґудзики або на гапlickи та сходились по центру на більшій території цього осередку або права пола налягала на ліву та гапlickи з петельками розміщувались зліва, що зустрічається рідше. Обов'язково наявною була підкладка з домотканого полотна, а пізніше з фабричного матеріалу, внутрішні зав'язки та кишеньки або їхня імітація.

Для пошиття керсеток використовували різноманітні бавовняні та тонкі сукняні тканини, переважно темних кольорів (у більшості випадків – чорний та коричневий, зрідка синій та з малюнками). «У мене чорний був ґерсет, а в неї (*mitku* – В.Ш.) оце такий. Вона каже: «Знаєш що? Давай, Маріко (бо вони родичі), поміняємся. Я тобі квітчастий дам та ти собі пошиєш, а мені дай на смерть той той». Та я її оддала той, а вона дала і пошили. Такий, він мені такий же, наравивсь»⁹. Оздобленням нагрудного одягу цього ареалу слугував оксамит, яким обшивали обидві поли, вирізи для шиї та рук, низ керсетки. «Плисом тим обшитий ше був тако, ше й такий був»¹⁰. Також передню полу та вирізи для рук декорували тією ж матерією, що й керсетка у вигляді стрічки, яку густо збирали в дрібні складки (с. Стайки Кагарлицького р-ну). По лінії талії на спинці могли бути пришиті ґудзики у місцях пришиву вусів. Однак оздоблення керсеток цієї території було найпростішим у порівнянні з усіма іншими.

До третього типу відносимо безрукавки Черкаського р-ну Черкаської обл., де у кількох десятках сіл був поширений особливий для цієї етнографічної території нагрудний одяг. Ареал побутування охоплює Черкаський р-н Черкаської обл. на північ від м. Черкаси.

На основі власного польового матеріалу вдалось встановити та вивчити три підтипи ґерсетів цієї традиції.

До першого підтипу відносимо керсети, що шилися з відрізними спинками з густими дрібними складками, які вшивались по лінії талії (с. Яснозір'я, с. Кумейки), котру декорували вузькою

обшивкою з оксамиту. Передня частина даних керсетів шилась з лесткою (кокеткою), котра сполучалась зі спинкою по лінії плеча, а передні пілки пришивались до ґестки у вигляді дрібних складок таким чином як на спинці. Ґестка застібалась на 2 ґудзики. Особливістю була наявність підкладки тільки на пині та ґестці й відсутність її на складках як спереду, так і ззаду. Також відсутність кишені, що є винятком на решті територій, де побутувала керсетка взагалі. Шию, вирізи для рук та передню пілку також оздоблювали смугами оксамиту або сатину. З боків пришивались зав'язки, якими підперізувались спереду.

До другого підтипу керсетів належать з відрізною синкою з вшитими густими дрібними складками по лінії талії, як і в ґерсетах першого типу, однак різницю становила відсутність ґестки та наявність суцільних передніх піл, що пришивались по лінії плеча. Передні пілки сходились прямо та застібалась на 2–3 ґудзики. Підкладка була повністю наявною, а зав'язки були пришиті в середину. Кишеня була відсутньою. Шию, вирізи для рук, передню пілку, лінію зшиву складок зі спинкою також оздоблювали смугами оксамиту або сатину.

Інший (третій) підтип ґерсетів, які вдалось дослідити, шився з суцільною спинкою та утворювали широкі вуса (с. Байбузи, с. Мошни) за рахунок клинів, що вшивались, кількість яких сягала п'яти-семи. Передні пілки пришивались до спинки по лінії плеча та були суцільними до самого низу ґерсета, вони сходились прямо та застібалась на 2–3 ґудзики. Зав'язки були пришиті в середині. Кишеня могла бути наявною. Шию, вирізи для рук, передню пілку та краї керсета декорували оксамитом або сатином. Підкладка була повністю наявною. Цей третій підтип ґерсетів був дещо коротшим за два попередні, відомі на території, що досліджується.

Всі ці три види нагрудного одягу були найдовшими з усіх відомих на сьогоднішній день в Україні, їхня довжина сягала нижче колін, що й об'єднує їх в один тип на противагу сусіднім. Також ці керсети шились з кубового ситцю, тоненької вовняної матерії, чорного рипсу та інших дорогих тканин. В радянський використовували штапель та ситець. Шились на швейних машинках, іноді у поєднанні з ручними швами. Вистрочка як елемент декору був відсутній. Побутували вони в сільському соціумі до середини 60-тих рр.. ХХ ст., як стверджують селяни старшого віку.

До четвертого типу належать безрукавки Звенигородського району Черкаської обл. та прилеглих сіл сусідніх районів. За кроєм та оздобленням вони є близькими до третього типу, однак відмінність становить довжина керсеток, яка сягає середини стегна. Обов'язковим елементом керсеток звенигородського типу є наявність кутика, який утворений на передній полі з стрічки, якою оздоблювали передню полу, вирізи для коміра та рукавів, нижню частину. Цей тип керсеток почав виходити з ужитку ще на початку ХХ ст., тому брак інформації та досить незначна наявність у музейних фондах (Черкаський обласний краєзнавчий музей) не дають можливості повною мірою дослідити особливості, що є характерними для цих теренів.

До п'ятого типу належать безрукавки най південнішого типу на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини, що місцем побутування мали Чигиринський та Кам'янський р-ни Черкаської обл. та Світловодський та Олександрівський р-ни Кіровоградської обл.

За характером крою керсетки цього типу шилися з невідрізною (суцільною) спинкою та невідрізними (суцільними) передніми полами. Спинка складалась переважно з чотирьох зшитих приталених частин. Кількість вусів у переважній більшості випадків сягала п'яти. Досить часто вуса мали в середині дві-три складки, що збільшували їхній об'єм. Передні поли керсетки сходились на території цього осередку сходились таким чином, що права пола налягала на ліву, а застібки були відсутніми. Обов'язково наявною була підкладка з домотканого полотна, а пізніше з фабричного матеріалу, внутрішні зав'язки могли бути наявними або відсутніми. Не керсетках Чигиринщини прослідковуємо повну відсутність кишень або їхньої імітації.

Для пошиття керсеток у даному ареалі використовували досить різноманітні тканини переважно темних кольорів – чорний, коричневий, темно синій. Широко побутували безрукавки з плису (оксамиту), рипсових та різноманітних жакардових тканин, зрідка з парчі. Особливістю цих керсеток була наявність вишивки або аплікації на лінії спинки у місцях вшивання клинів

у вигляді стилізованих перевернутих сердечок у кількості п'яти, як і кількості вусів. Також елементом декору виступали оксамитові, шовкові, атласні та інші (переважно з бавовняних тканин) стрічки, сутаж та позументи, якими оздоблювали передню полу, низ керсетки, кишеньки, вирізи для рук та шиї¹¹. Машинне строчення також було характерною ознакою безрукавок цієї території.

Підсумовуючи, варто зауважити, що нагрудний одяг у вигляді безрукавки є порівняно пізнім явищем в історії розвитку народного строю, однак він зайняв нішу елемента святкового одягу українців та став важливим компонентом народного костюма населення Середньої Наддніпрянщини.

---

¹ Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977. – 222 с; Николаева Т. О. Історія українського костюма. – К., 1996. – 176 с.

² Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман ; вступ. ст., упоряд. і приміт. П. М. Саса, В. О. Щербак . – К., 1994 . – 768 с. : іл.

³ Записано Щибрею В. В. 10 липня 2016 р., в с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Кріт Марії Мусіївни, 1936 р. н.

⁴ Матейко К. І. Вказ. праця. – С. 86.

⁵ Народний костюм як виразник національної ідентичності: збірник наукових праць за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова. – К., 2008. – С. 120.

⁶ Николаева Т. А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. – К., 1987. – С. 51.

⁷ Записано Щибрею В. В. 10 липня 2016 р., в с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Кріт Марії Мусіївни, 1936 р. н..

⁸ Пономар Л. Г. Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ – середини ХХ століття. Історико-етнографічний атлас. Словник. – К., 2015. – С. 76.

⁹ Записано Щибрею В. В. 10 липня 2016 р., в с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Кріт Марії Мусіївни, 1936 р. н..

¹⁰ Записано Щибрею В. В. 10 липня 2016 р., в с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаська обл. від Філіпової Любові Дмитрівни, 1931 р. н.

¹¹ Народний костюм як виразник національної ідентичності: збірник наукових праць ред. д-ра мист-ва М. Селівачова. – К., 2008. – С. 154.

В статье рассмотрены региональные особенности и состояние бытования нагрудной одежды крестьян на Поднепровье в конце ХІХ – середине ХХ ст. Проанализировано видовое разнообразие корсеток, способы их покроя, а также текстильные материалы и составляющие, характерные для этого периода.

Ключевые слова: украинцы Поднепровья, народный костюм, нагрудная одежда, составляющие компоненты, безрукавка, отделка.

The article presents regional characteristics and state of existence of breast clothing on the Podniprovia region from the late ХІХ to mid-ХХ century. In this article the author have analyzed the diversity of traditional waistcoat, their manufacturing methods and materials characteristic of this period and their parts.

Keywords: Ukrainians of Dnieper, folk costumes, breast clothing, component parts, traditional waistcoat, decoration.

СМУТОК І ПЛАЧ У ЛЕКСИЦІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА: МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ Й СТЕРЕОТИПИ ЕМОЦІЙ ЛЮДИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті проаналізовано лексику Києво-Печерського Патерика на предмет відображення в ній погляду людини українського середньовіччя на смуток і плач.

Ключові слова: Києво-Печерський Патерик, лексика смутку та плачу, погляд на печаль і сльози, українське середньовіччя, історія емоцій.

За останню чверть ХХ ст. в західноєвропейській гуманітаристиці, як зазначає Ф. Конт, з'явилася низка праць, у яких розкривається тема емоційного світу (зокрема сліз) соціуму різних регіонів та періодів, починаючи з «класичної давнини» і закінчуючи нашим часом¹. Скарбниця вітчизняних писемних пам'яток, щедрих на відповідний матеріал, створює надійне підґрунтя для того, щоб долучити і східноєвропейську історіографію до перспективного та нового для неї напряму історико-антропологічних студій – історії почуттів. Для ранніх збережених «наративів емоцій» чи не найбільш показовим джерелом слід вважати Києво-Печерський Патерик (далі – КПП), який вирізняється своїм обсягом, «багатством культурно-історичного змісту»², а також великою популярністю серед читачів та дослідників. Ці характеристики дають підстави використовувати дану пам'ятку як самодостатнє джерело для реконструкції ціннісних орієнтацій та реальних проявів емоцій, відображення яких знаходимо в його тексті. Першим кроком на цьому шляху була наша розвідка, пов'язана з виявленням та систематизацією обставин печалі та сліз за КПП³. Нинішня стаття присвячена аналізу відповідної лексики в досліджуваній пам'ятці. Це важливо з наступних міркувань.

За словами П. О. Селігея, «про мову доречно говорити як про художнє, образне освоєння дійсності»⁴. Мовний знак вважається певною інтерпретацією позначуваної ним реалії. На думку В. Гумбольдта, О. О. Потебні, О. Ф. Лосева, Е. Сепіра, мовний знак, так само як і мова, є певним поглядом на світ, певним способом розуміння останнього. «Різні мови не просто по-різному позначають ту саму реалію, але подають її різне бачення»⁵. Хоча мова Патерика кардинально не відрізняється від сучасної української, однак насправді ми спостерігаємо важливу інтерпретаційну відмінність мовних конструктів щодо емоційної сфери людини, а отже – інакше уявлення людини середньовіччя про власний внутрішній світ. Відтак, на нашу думку, аналіз лексики КПП допоможе розкрити особливий погляд людини Давньої Русі на печаль і плач. У даній розвідці ми спробуємо з'ясувати кілька проблем: наскільки багатою є дана лексика в тексті Патерика (кількісно – за частотою згадок – і якісно – за різноманіттям лексичних одиниць, що позначають смуток і сльози), що свідчатиме про увагу до внутрішнього світу людини чи індиферентність; чи диференціювався нерадісний емоційний стан за ступенями вияву; чи несе кожне слово або фраза ще більше смислове навантаження, окрім того, що позначає конкретну емоцію; яку роль відіграють слова (означення, обставини тощо), котрі супроводжують основні. Зважаючи на те, що питання про смуток і сльози, особливо в контексті їх причин, є важливим богословським питанням, лексичні одиниці можуть давати надзвичайно цінну інформацію (наприклад, із приводу того, чи сльози є даром Божим, чи ні; чи печаль принесена ззовні, чи людина «впадає» в неї із власної волі).

У доцільності такої розвідки переконує приклад філологів, зокрема стаття А. В. Гончаренко, присвячена відображенню уявлень східних слов'ян про мораль у лексиці КПП⁶. Згаданій дослідниці належить і дисертаційна робота, у якій вперше проаналізовано лексику цієї важливої давньоруської пам'ятки за всю близько двохсотлітню історію вивчення останньої⁷. У контексті дослідження лексики емоцій давньоруських пам'яток, важливо згадати працю А. І. Генсьорського, окремі розділи якої стосуються емоційної сфери⁸, і блискучу статтю Т. Л. Вілкул, де проаналізовано контексти вживання слів, що позначають радість⁹.

1. Основні лінгвістичні одиниці КПП, які вказують на поняття печалі та сліз

Ключовим критерієм у процесі пошуку семантичних одиниць, через які виражено сумні емоції в тексті досліджуваної пам'ятки, був корінь слова (жал-/жел-, печ-, скорб-, туг-/туж-; слез-, плач-/плак-, рыд-). Крім цього, ми виявили ще кілька важливих для нас семантичних одиниць. Щоправда, їх, у порівнянні з першими, значно менше. Всі вони (самостійно або у сполученні з іншими словами – як правило, дієсловами) маркують певну емоцію. Тому ми їх назвали основними – на відміну від супровідних, які дають додаткову інформацію про їх (емоції) характер, ступінь вияву, тривалість, постійності/тимчасовості тощо (про це – див. далі).

Для зручності розділимо розгляд даного питання окремо на аналіз слів, що позначають смуток і йому подібні емоційні стани, і тих, які позначають плач.

Перш ніж перейдемо до самої характеристики лексики, слід пригадати застереження Л. Февра. Він пише про небезпеку, пов'язану з бажанням перейти від притаманних нам думок і почуттів до думок і почуттів, які часто віддалені від нас на кілька століть, однак виражаються подібними, або ж однаковими словами, котрі породжують величезну плутанину через свою проблематичну й оманливу рівнозначність¹⁰. І справді, читаючи текст, написаний в іншу епоху, ми не замислюємося над тим, наскільки припустимо під *печалию* розуміти те, що позначає дане слово в сучасній мові. Оскільки нам невідомі праці, у яких би вирішувалася ця складна проблема, поставлена відомим «анналістом», єдиний спосіб врахувати дане зауваження у своєму дослідженні, це – пам'ятати про нього та завжди розглядати контекст вживання кожного слова/поняття в КПП.

Проте найскладнішим все ж є смислове розмежування між кожною з назв емоцій. У словнику церковнослов'янської мови, який використовувався нами під час дослідження, ми не знайшли відповіді на це запитання. Часто одна назва розкривається через іншу. Для нас же надзвичайно важливо було б з'ясувати, чи позначали слова з коренями жал-/жел-, печ-, скорб-, туг-/туж- та слез-, плач-/плак-, рыд- різні ступені суму та плачу відповідно, чи вони вживалися в певних, усталених традицією контекстах, чи справедливі обидва твердження. Щодо контекстів, то спроба виявити їх за Патериком, не увінчалася успіхом. Можливо, причиною цього є те, що ми просто не зуміли знайти фактору, що об'єднує всі випадки вживання слів з тим чи іншим коренем. А можливо, такого загального, усталеного контексту взагалі годі й шукати.

До всього іншого, проблемою є також адекватний переклад назв цих емоцій сучасною українською мовою, адже пояснення значення слова у згаданих словниках наведене російською. Через те маємо справу із переведенням семантичних одиниць із однієї мовної системи в другу, а відтак і в третю, при тому, що навряд чи у процесі укладання словників враховувалися ті тонкі межі між поняттями, які позначають важливі в нашій розвідці слова. Для зручності у своїй роботі ми іноді (а то й часто) будемо вживати ті українські слова, що є співзвучними словам церковнослов'янської мови (скорбота-скорбь тощо).

1.1. Лексика печалі

Доки немає можливості провести розмежування між словами, опираючись на дані словника, приймемо думку, що слова з коренем жал-/жел- позначають найменший ступінь, печ- – більший, скорб- – ще більший і туг- – найбільший. Аналогічна ситуація й зі словами з коренями слез-, плач-/плак-, рыд-. Запропонована щойно послідовність здійснена в порядку зростання ступеню вияву внутрішнього переживання, який кожне з цих слів виражає.

Розділимо виявлені слова на групи. **Першу** складають 17 слів із коренем жал- (жел-). До **другої групи** належать 26 слів із коренем печ-. **Третя група** – це слова із коренем скорб-. Вона включає в себе 26 слів. До **четвертої групи (туг-/туж)** входять 6 слів. **П'яту групу** складають слова і їх сполучення (разом 9), які не мають згадуваних коренів, проте, як нам здається, також відображають відповідний емоційний стан: *николиже бь видѣти его дряхла или посуплъшеся, сътуя и язву въ сердци имѣа, раздражю глубину сердечную, николи же отчаися въ мнозѣ унынїи в нечаанїе себе въврѣгъ, помрачаем врагом недостатка ради.*

Вирази (іменник+дієслово). Зупинімося детальніше на випадках, коли нерадісні емоції, про які йдеться в даній статті, виражаються за допомогою іменника з одним із згадуваних коренів та дієслова (іноді воно відсутнє, але розуміється по змісту). Чи можна це поєднання назвати образним висловом, чи ці словосполучення є сталими чи одиничними? Наскільки вони є загальнопоширеними, а можливо, притаманні лише конкретному автору? Запитання поставлені, але відповісти на них не так і легко. Візьмемося ж нині за вирішення того, що видається нам більш посильним: аналіз цих виразів. Особливо нас цікавитимуть відтінки значень, що вказують на участь волі людини в цьому, а також на силу, характер, тривалість емоційного вияву.

Найпоширенішим формулюванням є *быть въ ...* (7) (власне, кількісно воно переважає, однак зустрічається тільки в тексті Житія прп. Феодосія, а отже, цілком можливо, що належить лише одному автору). Вживається воно зі словами *печаль* та *скорбь* (і окремо з кожним із них, і разом). Даний вираз сам по собі (*быть въ*) означає знаходження в середині чогось. Переносячи цю семантику з явищ матеріального світу на сферу людських переживань, припускаємо, що у сполученні зі словами *печаль* і *скорбь* зазначена фраза вказує на перебування в такому стані конкретного героя Патерика. При чому, як нам здається – на цілковите перебування.

Аналіз контекстів не дозволяє однозначно стверджувати, що наведене формулювання має відтінок тривалості. Так, прп. Антоній, почувши погрозу матері прп. Феодосія накласти на себе руки, якщо не побачить сина, *въ скръби велицѣ бывъ* [прп. Антоній – Л. П.] *и въшед въ пещеру, моляше блаженаго изыти к ней*₃₀ (тут і далі число внизу біля фрази вказує на відповідну сторінку джерела¹¹). Святий старець не перебував у цьому важкому емоційному стані довго, навпаки, не зволікаючи (саме таке прочитання ми розуміємо з контексту), йде до юного подвижника, аби не сталося цього страшного гріха. Однак, з іншого боку, припускаємо, що навіть у випадку, коли йдеться про стан людини в дуже нетривалий і конкретний момент, для цього моменту стан, виражений словами *бысть въ печали/скорби*, є тривалим, бо доволі емоційно сильний (печаль/скорбота всепоглинаюча). Тобто, реальність історична, і реальність, що існує в тексті – кожна з них має свій час. В останній він підпорядкований ідеї. І, можливо, автор вжив саме таке формулювання (маємо на увазі згаданий щойно випадок), а не *оскорбь*, не-випадково. Оскільки, як нам здається, одне з призначень емоцій, згаданих у тексті – показати ставлення героя до того, що викликало таке переживання, то в даному випадку (йдеться про скорботу прп. Антонія) словосполучення, яке має відтінок цілковитості та тривалості перебування в такому стані, напевно, було покликаним передати глибину переживання угодника Божого за спасіння душі ближньої, яка погрожувала скоїти смертний гріх самогубства. Ще чотири випадки, у яких вжито *бысть въ печали/скорби* теж пов'язані з нещастями чи смертю ближніх – примусовим виведенням із печери прп. Варлаама, відходу з обителі монаха, гнів кня-

зя на прп. Феодосія і наближення кончини прп. Феодосія. Печаль і скорбота в цих випадках є проявом співпереживання, любові тих, хто перебуває в цьому емоційному стані, до тих, через кого вони **бъша въ печали/скорби**. Любов до Господа і ближніх породила також і скорботу юного прп. Феодосія через заборону з боку матері пекти просфори, необхідних для Божественної Літургії¹².

Примітно, що з семи випадків, коли в тексті зустрічається зазначена фраза, лише в одному немає супровідних слів. Припускаємо, що це пояснюється обставиною (сум був пов'язаний із матеріальними речами, хоча вони й мали відношення до ближнього: монах сумує через крадіжку цінностей мирянина, які останній дав йому на збереження¹³). У решти ж шести – зустрічаємо поряд означення, що вказують на силу печалі та/чи скорботи: **великая**^{26,30,55,67,72} (5) і **многая**³⁵ (1). Тобто, тривалість і цілковитість переживання, що їх передає сполучення **бысть въ печали/скръби**, у переважній більшості випадків поглиблюються ще й додатковим означенням **великая** або **многая**.

Близьким до зазначеного є формулювання **бысть скорбь велія въ братіи, и туга и печаль**¹⁹². Якщо прочитувати його буквально, то воно обернене до попереднього: зазначений сумний стан знаходиться в середовищі братії, а не навпаки. Важливо звернути увагу на прийменник, використаний у цьому виразі. На відміну від «серед» (мовою, якою написаний КПП, він звучав би, мабуть, **среди**), котрий, як нам здається, вказував би на те, що в скорботі не вся братія, а дехто з-поміж неї; прийменник **въ** означає, що йдеться про всіх монахів. І ще, як нам здається, це формулювання має такий відтінок значення: скорбота, туга та печаль знаходяться не в душах кожного з монахів, а, оскільки вони викликані турботою, що стосується братії в цілому (не могли обрати ігумена), наче в якомусь середовищі, що охоплює всіх ченців. **Братія** в даному випадку по-особливому прочитується не просто як збірне слово на позначення печерських чорноризців, але як щось єдине, охоплене одним спільним переживанням. Припускаємо, що дане словосполучення (**бысть скорбь/туга/печаль въ...**), яке в тексті КПП зустрічається тільки один раз, може застосовуватися лише у випадках, коли описується емоційний стан певної групи осіб, викликаний спільним для них переживанням; і не може, відповідно, застосовуватися для характеристики емоційного стану однієї людини.

Щодо смислового відтінку цілковитості перебування у цьому стані (подібно до **быть въ**), сказати важко. А ось щодо тривалості, то, вважаємо, що, аналогічно до попереднього виразу, **бысть скорбь** вказує на певну протяжність у часі. Використано й означення **велія**, яке вказує на силу переживання. Але, оскільки дане формулювання (**бысть скорбь**) зустрічається в тексті лише один раз, на цій підставі ми не можемо робити висновків щодо традиційності застосування в такому виразі подібного означення.

При тому, що два розглянуті вище вирази мають семантичні відтінки тривалості (обидва) і цілковитості (перший із них), загалом про них можна говорити як про відносно нейтральні (особливо, якщо розглядати їх без супровідних слів). Так, вони нічого не повідомляють про участь волі людини у тому, що остання знаходиться у такому безрадiсному стані. Щоправда, дуже обережно можна припустити, що фраза **быть въ печали** вказує на перебування в такому стані зі своєї волі, а **бысть скорбь ... въ братіи** – на підневільність, на перебування в такому стані з незалежних від їх волі причин. Проте оскільки ці висловлювання характеризують уже сам стан, то, мабуть, всі припущення щодо того, добровільно чи ні герой опинився в ньому, будуть гіпотетичними.

До зазначених виразів прилягає формулювання **скръбь/и туга (бывает) кому-то**^{39,182} (2). На наш погляд, воно, подібно до **бысть скорбь въ**, вказує на їх зовнішнє походження. І контекст дозволяє, на наш погляд, визнавати таке припущення можливим: так, йдеться про скорботу для людини, яка прагне монашества, а її не приймають в обитель **какова скръбь бывает**³⁹, а також про людське життя загалом як таке, що сповнене бід і печалі: **здѣ ти убо скорбь и туга и недугъ въ малѣ**¹⁸².

Найвні в тексті також сполучення іменників, що позначають емоції, та дієслів, котрі (сполу-

чення) несуть більш інформативне смислове навантаження, порівняно з вище наведеними: передають думку автора щодо участі волі героя у тому, що він знаходиться в такому стані.

Так, формулювання *пріати скръбь и печаль (елико скръби и печали/пріаша³⁶⁻³⁷)*, що зустрічається в тексті лише один раз, передає, як нам здається, зовнішнє походження скорботи та печалі, котрі людина приймає (мабуть, особливо якщо зважити на контекст (йдеться про труднощі печерножителства), більш точним був би переклад «отримує і смиренно, без нарікань переносить»).

Подібне (щодо походження) висловлене і фразою *принесе врагъ стуженіе и печаль не малу имгнія ради¹⁶²*, яке чорноризець роздав убогим. Однак в останньому прикладі дуже конкретно сказано, від кого ця печаль, і, відповідно, зрозуміло, що, прийнявши її, людина згрішить. На наш погляд, саме формулювання (*принесе*) означає, що остання може прийняти їх, а може (і повинна) не прийняти. І це підтверджується, як нам здається, текстом: *Искушеніе бо то врагъ ему принесе, он же не рассудивъ собѣ, ни помяну Господа рекшаго: «не пецьтесе...»¹⁶²*.

У формулюванні *въпасть въ печаль (николиже въпаде о томъ въ печаль³⁸, братіа въ велику печаль и плачь въпадоша⁷²)*, як нам здається, закладене значення, що людина зі своєї волі опинилася в такому стані. Воно, на наш погляд, несе на собі також відтінок сили цієї печалі/скорботи: бо впасти можна в те, що має хоч якусь глибину. І, дійсно, печаль, яка виражена цією фразою, досить велика: це – труднощі, які переживали монахи на початковому етапі існування печерської обителі (життєписець відзначає як особливу чесноту святого ігумена, що прп. Феодосій за таких скрутних обставин не впав у печаль)¹⁴, а також скорє преставлення (кнчина) прп. Феодосія¹⁵, яке було горем для його братії.

Два словосполученням (схожі між собою), подібно до перших, які ми розглядали, відображають сам стан: *быть одръжимым печалію (печалію въ вся дъни одръжим бых²¹)*, *печаль обдержит душу (тем же печаль и скръбь душу мою обдержаше⁷⁸)*. Вони, якщо зважити на словникові тлумачення дієслів-складових цих виразів, виражають певну підневільність людини в тому, що вона сумує, вимушеність перебування її в такому стані. Тобто в них закладене значення і певного зовнішнього походження, і цілковитості суму. Такою печаллю охоплений прп. Нестор через відсутність написаного Життя прп. Феодосія.

1.2. Лексика сліз

Для початку зупинимося на проблемі багатозначності цих слів, яка фіксується і не фіксується словником.

Оскільки в основі нашого дослідження – пам'ятка духовної (релігійної) культури (агіографічне джерело), слід сказати про існування святоотецького терміну «плач», який не тотожний поняттю «пролиття сліз». «Під плачем святі отці розуміють постійне глибоке сердечне сокрушення через скоєні гріхи і свою гріховність, не звертаючи уваги на чужі гріхи»¹⁶. «Духовний плач не є лише сльозами, він є станом всієї людини»¹⁷. Тобто якщо в тому чи іншому місці КПП йдеться про духовний плач, то цілком можливо, що мається на увазі сердечне каяття, а не плач як вищий ступінь сліз. Ієромонахи Кирило та Мефодій (Зінковські) зазначають, що дар сліз або духовний плач – це особливий духовний стан. Все бере свій початок з покаяння, воно має бути провідним у житті християнина. Не можна і навіть заборонено отцями викликати такий плач штучним способом, «витискати» його з себе. «Той плач, який від Бога, – приходить з волі Самого ... Бога». Згадані автори пояснюють, що християнин повинен шукати духовні сльози, але шукати смиренно і терпеливо, чекати як дар Господній, що буде посланий Ним тоді, коли Він вважатиме це за потрібне. Буде посланим – у відповідь на смиренні труди молитви та добрих справ. Критерієм істинності духовного плачу до певної міри є чесноти, які повинні супроводжувати його. Універсальним же критерієм, який є серцевиною святоотецької традиції, називають запитування духовного отця¹⁸.

Вказівку на розрізнення в літературі «внутрішніх метафоричних» сліз та «найсправжніших, із води і солі» знаходимо також у праці Ж. Ле Гоффа та Н. Трюона¹⁹. Припускаємо, що йдеться не лише про духовні сльози, але всі взагалі. Власне, цей погляд, як нам здається, можна поширити також на плач і ридання.

Тобто слова із даними трьома коренями можуть, на наш погляд, означати як різні ступені, різний характер пролиття сліз, так і той внутрішній стан, який їх породжує. Конкретне тлумачення кожного з них слід визначати на основі контексту.

Проведемо аналіз по кожній із трьох груп окремо.

До **шостої групи** ми віднесли слова із коренем **слез-** (41). Підгрупу 6А складають 35 випадків вживання слова **слезы** у різних відмінках. Їх, на нашу думку, можна поділити ще на два розряди (а та б). До розряду 6Аа (5) належать ті місця тексту, де слово **слезы** у сполученні з іншими словами (обов'язково – з дієсловом) означає реальне пролиття сліз (чи його початок). Аналіз цих дієслів, на наш погляд, може дуже допомогти нам у розкритті проблеми розуміння сліз людиною епохи Давньої Русі. Так, **прихожаху (ему слезы)¹⁶⁰, источникъ слезъ, ему же паче множащеся¹⁶⁰** вказують на незалежне від волі людини походження і пролиття сліз; тоді як **изліаль¹⁶⁰, проливаше¹⁶⁰, испущаховъ⁸⁰, испущаху⁷³** – на те, яке відбувається по її волі. Припускаємо, що у перших двох випадках відображено розуміння тих сліз як дару, адже йдеться про сльози покаяння або на молитві (власне, таке тлумачення не єдино можливе). Серед інших чотирьох образністю, поетичністю відзначається вираження плачу, який, швидше за все, супроводжував молитву (**проливаше источникъ слезъ¹⁶⁰, еже въ молитвъ къ Богу изліаль еси от сердца¹⁶⁰**). Вираження ж того, який виникає у хвилини глибокого суму (прощання з дорогим пастирем; думка, що святий не хоче явити себе мощами), є більш простим: **слезы изъ очію своєю испущаху⁷³, слезы от очію испущаховъ⁸⁰**. І можливо, хоча і в одному, і в іншому випадку йдеться про реальне пролиття сліз, перші два формулювання підкреслюють їх внутрішній бік, те, звідки походять (джерело, серце), а останні роблять акцент на зовнішньому, на тому, через що (очі) їх випускають назовні, на самому моменті пролиття. Під **прихожаху ему слезы**, на нашу думку, слід розуміти початок плачу. В інших двох випадках дане слово у сполученні з дієсловами за змістом є, на наш погляд, розширеним заміником плачу (**слезы от очію испущаховъ; плачь и слезы изъ очію своєю испущаху**), а в третьому – навіть ридань (повідомлення про них передують цьому): **проливаше источникъ слезъ, ему же паче множащеся**.

До розряду 6Аб (30) належать ті випадки вживання слова **слезы**, де воно самостійно передає позначуване ним поняття. Серед них є такі, під якими однозначно слід розуміти крапельки солоної вологи (3): **того наполнивъ слезъ многа лъта¹⁶⁰, о тьщеть слезъ¹⁶⁰, исполнень слезъ¹⁶¹**. Вони стосуються змісту конкретної патерикової розповіді (про прп. Феофіла, який плакав з покаяння, а також через преставлення прп. Марка, збирав свої сльози у **съсуд**), і цим пояснюється відсутність сумнівів у їх трактуванні (як сліз реальних, а не внутрішніх).

У трьох випадках про сльози йдеться як про важливий «засіб» досягнення «цілей» у духовному житті: спершу мовиться про значимість тих монастирів, які **поставлені слезами¹⁹**, серед яких – і Печерський, котрий прп. Антоній **стяжа слезами¹⁹**; а відтак – прп. Феодосій повчає братаю словами: **възыщем Бога рыданіемъ и слезами⁴¹**. На наш погляд, тут під сльозами слід розуміти не так реальне пролиття сліз, як ту глибину, силу сердечного покаяння/**сокрушенія**, яка їх викликає. Тобто шляхом метонімії значення внутрішнього стану людини було перенесено на його зовнішній прояв.

Цілком можливо, що пряме значення поступається переносному й у наступних двох випадках: **молящеся Богови прильжно пріатнымъ быти слезамъ его прѣд ним¹⁶⁰, да съявий съ слезами...¹⁶¹**. Пов'язані вони з прп. Феофілом, сльози якого точно були реальними (підтвердженням чого є **съсуд, исполнень слезъ¹⁶¹**). Однак у передсмертній молитві подвижника могло йтися не про саме пролиття сліз, а про ті богоугодні почуття, якими воно було породжене. Те ж зауваження може стосуватися і сказаного автором про нього (**да съявий...¹⁶¹**), адже і процес сівби – це метафоричне вираження життя, подвизання.

Решта 22 згадки – це повідомлення про дії **сь слезами**. Майже всі вони (дії) пов'язані з мовленням (молитвою (13, найбільше), проханням, повчанням тощо). Чи сльози тут реальні, чи метафоричні – сказати важко. Є випадки, де контекст дозволяє припустити перший варіант (сказано про сум, про те, що чули плач, про пролиття сліз), в одному місці можна схилитися до думки про внутрішні сльози (**сь слезами помолився в себѣ къ Господу Богу₅₀**), а щодо решти – однозначної відповіді поки що немає. Та, власне, це не є так важливо.

Сьому групі становлять слова з коренем **плак-** (**плач-**). Розряд 7Ба включає 4 випадки, де **плачь** вживається без дієслова. Власне, ті сполучення іменника **плачь** із прийменниками, які ми зустрічаємо в цих випадках, можливо, також є сталими. Так, **от ... плача₁₅₉** можна розуміти як «через плач»/«у результаті того, що плакав» втратив зір прп. Феофіл, розкаючись у своєму гріху; **сь плачем ... (провьждааху₃₅ рече₁₁₇ отвѣща₁₅₉)** – як «плачучи». Так, із плачем рідні проводжають прп. Варлаама в монастир, а Петро і прп. Феофіл говорять **сь плачем** із преподобними отцями (прп. Миколою Святошею і прп. Марком відповідно), які відходять до Господа.

Особливості решти восьми випадків (розряд 7Бб), аналогічні до тих, що належать до розряду 6Аа. Йдеться і про плач з волі людини (**въ велику печаль и плачь въпадоша₇₂ сьтвориша над нимь плачь великъ₇₄** – пов'язані з преставленням прп. Феодосія), і про той, який, можливо, є Богом данний (**приять его плач₁₅₈** покаяння, породжений страхом відійти до Господа неготовим). Сам процес пролиття сліз виражено через **плачь и слезы изъ очию своею испущаху₇₃** братія перед кончиною святого ігумена (прп. Феодосія). Фраза **Бысть ... плачь₃₅** описує загалом всю ситуацію, яка далі по тексті конкретизується (як оплакували сина, чоловіка і господаря рідні прп. Варлаама, проводжаючи його в монастир). Дія, спрямована на те, щоб хтось перестав плакати, висловлена так: **уоставити от ... плача₁₅₉**. Якщо зазначені вище слова, швидше за все, передавали реальний плач, то у фразі **оставиши плачь неутѣшим братома своима_{114,116} плачь неутѣшим** можна розглядати також як «горе», яке, за словами лікаря Петра, принесе скорою кончиною прп. Микола Святоша своїм братам.

Самі по собі слова **плакати**, **плакатися** і **плачь** мають відтінок тривалості та сили плачу (навіть **въсплакати** має в собі так би мовити в зародку ці ознаки).

До **восьмої групи** належать слова з коренем **рыд-** (6). Два з них – це форми дієслів **възрыдати** і **рыдати** (підгрупа 8А), 4 – іменник **рыданіе (рыданіа)** (підгрупа 8Б). Останні можна поділити ще на два розряди. До 8Ба належать слова, які самостійно позначають прояв душевного стану, а до 8Бб – ті, які роблять це з допомогою дієслів: **на ... рыданіе приведоша его₁₅₉** (призвели до його, прп. Феофіла, ридань (ще більших, ніж раніше) чорноризці своїми спробами втішити); **рыданіе въспрім₁₆₀** (почав ридати).

1.3. Поєднання кількох назв емоцій як фактор збільшення смислового навантаження

У КПП ми зустріли 22 випадки, коли слова, що нас цікавлять, вживаються поряд. На нашу думку, такий «прийом» (можливо, далеко не завжди він був навмисним) виконує підсилюючу функцію. У словосполученні **рыданіа слезнаа₈₉** друге слово є означенням першого і підсилює його. Теза про підсилюючу функцію стосується і тих текстових ситуацій, коли однорідними членами речення виступають слова з коренями жел-/жал-, печ-, скорб-, туг-, і особливо, припускаємо, тоді (таких місць близько 10), коли хоча б з одним із них – в тому ж або наступному реченні – згадуються плач чи сльози. Останні є крайнім, явним проявом сердечних переживань, а тому вони, на наш погляд, і в житті, і в тексті виявляють особливі силу й глибину нерадісного стану. Також висловимо міркування, що майже завжди, коли сльози/плач згадуються за сумними емоціями, перші слід розуміти як наслідок других (тільки якщо про них йдеться поряд із молитвою, то, можливо, вони стосуються саме її, хоча й при цьому не заперечується можливість того, що вони є наслідком важких душевних переживань).

Найчастіше (з тих, що позначають сум) разом згадуються слова з коренями печ- і скорб- (5). З них у трьох випадках на першому місці **скорбь**, а у двох – **печаль**, тобто навряд чи можна

говорити про вживання слів у порядку зростання ступеню суму. У трьох зазначених випадках (коли спершу вживається **скорбь**) зустрічаємо і супровідні слова (**великая, велія, елико**). Чи стосуються вони лише першого слова (**скорби**), адже два з них точно вжиті в однині, чи і всіх наступних (в одному випадку, крім печалі, за скорбію згадується туга) – сказати важко. Один випадок взагалі по-особливому цікавий: **ніколиже въпаде о томъ въ печаль, ни поскръбь о том**₃₈. Як прочитувати наявні в ньому емоційні топоси? Як такі, що позначають/виражають синонімічні поняття, чи як такі, з яких перше – значну силу суму, а друге – малу (тоді вираз в цілому мав би таке прочитання: святий ніколи не впадав у печаль, ні навіть короткий час не сумував)? Якою є правильна відповідь, сказати важко. Однак її отримання дуже важливе для нас, бо якщо вірний перший варіант, то тоді або **поскорбеть** і **впасть въ печаль** мають близькі значення (передають подібний емоційний стан), або ж це свідчення того, що не існувало усталеного вживання тих чи інших назв емоцій для конкретних випадків їх прояву (наприклад, що **жалъ** стосувався лише суму у зв'язку з нещастям ближнього – це вигаданий, сконструйований приклад, який насправді не відповідає дійсності). Власне, і чотири інші випадки теж, як нам здається, свідчать про це. Що стосується сліз, то якщо порядок такий: **въсплачете и възрыдаете**₁₀₇, то, очевидно, в тексті йдеться про зростання плачу (це коли приймати думку, що ридання – вищий ступінь, порівняно з плачем).

2. Супровідні слова

Значення семантичних одиниць, про які йшлося вище, поглиблюють слова, що вказують на міру відповідного емоційного стану, характер, а також його часові параметри (постійність, тривалість або те, що він ніколи не мав місця). Їх ми назвали **супровідними**. Це поняття є і умовним, і не зовсім умовним водночас. Умовним воно є для тих випадків, коли те чи інше слово/словосполучення зустрічається у КПП поряд із назвою емоції по одному разу і при цьому зі змісту зрозуміло, що воно стосується конкретної ситуації (наприклад, **Аще убо видяше нища или убога ... желаше си его ради и велми скръбьяше**₅₇). Не зовсім умовним це поняття можна, на наш погляд, вважати тоді, коли частота вживання деяких із цих слів наштовхує на припущення про їх усталеність (наприклад, **въ скръби велиць**_{26,30,55,72}). У другому випадку не говоримо про якісь штампи, а про певну традиційність словосполучень, якими описувалися прояви внутрішнього світу людини. Адже, по-перше, не завжди **печаль/скорбь** у тексті зустрічається зі супровідними словами, а по-друге, є певна варіативність у їх означеннях (хоча й виділяються особливо часто вживані). І можливо, автори в кожній конкретній ситуації обирали ті з них, що відповідали дійсності чи уявленню автора про цю дійсність (щоправда, чи є між ними смислова різниця, нам сказати важко).

Виокремлені нами в КПП 68 супровідних слів/словосполучень за інформацією, які вони дають про емоції, ми розподілили між шістьма групами. Найбільш чисельною (34) виявилася та, слова якої характеризують емоції з точки зору міри, ступеню їх вияву. Усталеними нам здаються **зъло** (11), **великій** (**великая, велія**) (9), **многій** (**многая**) (5)/**много** (1), **мало** (2). За правилами, прислівники вказують на додаткову ознаку дії, а прикметники – явища, а тому цілком зрозумілим із лінгвістичної точки зору є те, чому **зъло**, **много** і **мало** супроводжують емоційні топоси, виражені дієсловами, а **великій** і **многій** – виражені іменниками. Але варто звернути увагу на те, із якими конкретно назвами емоцій вживаються ті чи інші супровідні слова.

Зъло найчастіше зустрічається поряд із дієсловами з коренем жал-/жел- (9 разів) і двічі - з коренем скорб- (як характеристика сумних емоцій, що виражені іншими словами, а тим паче сліз/плачу/ридання, воно не зустрічається). Означенням **великій** (**великая**, один раз – **велія**) характеризується і **скорбь** (4), і **печаль** (3), і **плач** (2). **Многій** (**многая**) вживається поряд із **скорбию** (2), **печалію** (1), **уныніем** (1), **плачем** (1). Близький до нього прислівник **много** зустрічаємо поряд із **си жалю** (1). Протилежний за значенням до попереднього **мало** – із **прослезився** (2). Як нам здається, та й словник підтверджує таку думку, між **великій** та **многій** іс-

нє певна різниця. Складно застосувати словникове тлумачення **многій** («який знаходиться у великій або значній кількості») до емоцій, тим паче, що вони вживаються в однині (наприклад, **въ печали мнозъ**³⁵). Єдине припущення, яке виникає в нас, це те, що **многій** має відтінок тривалості, а **великій** – сили, ступеню вияву. **Велми** здається нам синонімічним по значенню до **згло**, однак згадується воно лише один раз, зі словом **скръбяше**. Тобто, можна сказати, що не розширює арсеналу слів, із якими поєднувалося **згло**.

Одиничними є також і наступні супровідні слова. Серед них присутні займенники, які, на наш погляд, говорять про силу печалі та скорботи: **что тако печалуешися**⁷⁵, **какова скръбъ**³⁹. Дуже значний духовний плач виражається фразою **Кто же исповѣсть ... рыданіа слезнаа?**⁸⁹. Подібним до попереднього є вислів, у якому також йдеться про надзвичайно великі (чи тривалі) скорботу та печаль: **елико скръби и печали/пріаша... Богу единому свѣдуще, а усты человекъськими немоцьно исповѣдати**³⁶⁻³⁷. Два слова виражають ступінь ридання (**большее рыданіе; сугубъ рыданіе**). В одному випадку поряд із згадуваним означенням **великъ**, зустрічаємо порівняння **яко и по мертвъм**, яке, як нам здається, свідчить про особливу силу такого плачу. Тісно пов'язаними з конкретним сюжетом є супровідні фрази **изгуби си очи (от многаго плача изгуби си очи)** та **без сна пребысть всю ночь (от печали)**.

Щодо тих слів, які ми класифікували як такі, що виражають **характер** емоції, то їх 10 і лише одне з них стосується ридання (**горьць рыдаючи**), а решта всі – плачу. Три з них, так само, як у випадку з риданнями, походять від слова гіркота (**горкій, горько**) і означають невтішність; три – прямо говорять про невтішність (**плачь неутѣшимый**). Одне – те, що плач, про який йдеться, буде марним (**плакатися ... безъ успѣха**); і два (вони в одній фразі) про надзвичайно болісний плач, що виражається і словом **лють**, і жестами (**біючи въ перси своя**), і порівнянням **яко и по мрътвъм (плачющися ... лютъ біючи въ перси своя, яко и по мрътвъм)**. До речі, складно сказати, до чого відноситься останнє порівняння, чи до биття в груди, чи до плачу. Але оскільки вся ця характеристика стосується плачу, то, мабуть, не буде великою помилкою, якщо схилимося до другого варіанту відповіді.

Тривалість нерадісних емоцій (зазвичай це плач, і по одному разу – сльози, печаль та інше; щодо останніх, до речі, то супровідні слова не прямо з ними пов'язані), як правило, виражається через прислівники (**многа, намнозъ**) та прикметники (котрі вживаються у сполученні з іменниками – **многа лѣта, многы дьни**) із коренем **мног-** (7 із 9). Близьким, а то й взагалі тотожним до **намнозъ** є слово **надолзъ**. Найбільш конкретно йдеться про тривалість у фразі: **без сна пребысть всю ночь от печали**.

Постійність плачу виражається через словосполучення, які до певної міри, як нам здається, можна вважати традиційними (7): **по вся ноци/дни, въ вся дни, на всякъ день, день и ночь не престаа/не преста день и ночь** (в останніх взагалі йдеться про безперестанність); та вирази, що є більш індивідуальними: **Аще убо видяше нища или убога; егда упражняшеса на молитву** (йдеться про постійність тих чи інших проявів внутрішніх переживань за таких умов); виразом **никто же можаше его уставити от ... плача** вказано на безупинність останнього. Супровідні слова, що виражають постійність, стосуються плачу/сліз, печалі, скорботи, жалю, а також дій, що супроводжувалися слізьми. Тричі сказано про те, що герої ніколи не сумували з певних причин, що виражено прислівником **николиже**.

У КПП зустрічаються випадки, коли поряд вживаються кілька супровідних слів, які розділені в нашій класифікації за різними групами. Окремо їх ми розглядати не будемо, однак зауважимо, що від них збільшується смислове навантаження, котре виражене основними словами.

У цьому близькими до супровідних слів є жести, що супроводжують деякі з емоцій. Однак відкладемо вирішення даної проблеми до наступного етапу дослідження в цьому напрямку.

Отже, лексика нерадісних душевних станів та сліз у тексті КПП представлена 177 основними (мають «емоційні» корені) та 68 супровідними (увиразнюють, поглиблюють значення основних, дають додаткову інформацію) словами. За коренями ми розділили основні слова на вісім груп (ті, що виражають смуток, входять до п'яти, а ті, що плач – до трьох). Припускаємо, що корінь

слова служить розрізняльним критерієм не лише з точки зору граматики, але й семантики, тобто *жаль, печаль, скорбь, туга і слезы, плач, рыданіє* (а також спільнокореневі з ними слова) позначали особливості та різні ступені людських переживань і їх проявів. Своє смислове навантаження щодо сили, характеру, тривалості емоційного стану й участі волі людини в цьому, і, відповідно, важливу інформацію про розуміння людиною українського середньовіччя смутку і плачу несуть у собі вирази (сталі/одичні), де слово/слова з «емоційними» коренями сполучаються з іншими (як правило, дієсловами). Коли в тексті поряд вживаються кілька назв емоцій (22 випадки), підсилюється їх смислове навантаження. Супровідні слова вказують на міру відповідного емоційного стану, характер, а також його часові параметри (постійність, тривалість або те, що він ніколи не мав місця). Така багата лексика печалі та сліз, що її вдалося виявити за текстом КПП, свідчить, як нам здається, про ту увагу, яку приділяли руські люди в епоху середньовіччя душевним переживанням та їх проявам. У виразах та супровідних словах (особливо усталених), на нашу думку, найбільшою мірою відображений погляд давньоруської людини на світ смутку та плачу. Відповідь на питання про те, як він співвідносився з баченням, представленим у перекладних текстах, принесених із Балкан та Візантії, маємо намір відшукати вже на наступному етапі нашого дослідження.

¹ Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тело в русской культуре: сб. статей / [Сост. Г. И. Кабакова, Ф. Конт]. – М., 2005. – С. 113.

² Сивець С. Філософсько-літературна інтерпретація категорії «мовчання» та «тиші» в «Києво-Печерському Патерику» // Літературознавчі студії: збірник наук. праць / [Відп. ред. Г. Ф. Семенюк]. – К., 2013. – Вип. 39. – Ч. 2. – С. 388.

³ Петрушко Л. А. Обставини печалі та плачу в тексті Києво-Печерського Патерику // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2015. – Вип. 98 (7). – С. 194–197.

⁴ Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 2001. – С. 9.

⁵ Там само. – С. 5–8.

⁶ Ганчарэнка А. У. Адлюстраванне ўяўленняў усходніх славян пра мараль у мове Кіева-Пячэрскага пацерыка / А. У. Ганчарэнка // Беларуская лінгвістыка. – Мн. : Беларуская навука, 2015. – Вып. 75. – С. 19–26.

⁷ Гончаренко А. В. Лексичний склад Києво-Печерського патерику: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». – К., 2016. – 20 с.

⁸ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – 284 с.

⁹ Вилкул Т. «Радовашеся» и «радъ бывъ» (путевые заметки) // Ruthenica. – 2012. – № XI. – С. 66–77.

¹⁰ [Февр Л.] История и психология // Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – М., 1991. – С. 102–103.

¹¹ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К., 1991. – 280 с.

¹² Там само. – С. 26.

¹³ Там само. – С. 75.

¹⁴ Там само. – С. 38.

¹⁵ Там само. – С. 72.

¹⁶ Пестов Н. Е. Современная практика православного благочестия // Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям святого Симеона Нового Богослова / Архимандрит Епифаний (Евфивулос); [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 206.

¹⁷ Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям святого Симеона Нового Богослова; [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 9.

¹⁸ Зинковский К., иеромонах. Предисловие // Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям

святого Симеона Нового Богослова; [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 5–10.

¹⁹ Ле Гофф Ж. История тела в средние века [пер. с фр. Е. Лебедевой]. – М., 2008. – С. 73.

В статье проанализирована лексика Киево-Печерского Патерики на предмет отражения в ней взгляда человека украинского средневековья на печаль и плач.

Ключевые слова: Киево-Печерский Патерик, лексика печали и плача, взгляд на печаль и слезы, украинское средневековье, история эмоций.

The article analyzes vocabulary of the Kyiv-Caves Paterikon in order to investigate the Human of the Ukrainian Middle Ages perception of sorrow and weeping.

Keywords: Kyiv-Caves Paterikon, vocabulary of sorrow and weeping, sorrow and weeping perception, Ukrainian Middle Ages, history of emotions.

АРХІВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ВОЛОДИМИРА МІЯКОВСЬКОГО

Стаття присвячена архівному доробку відомого українського історіографа і архівознавця Володимира Міяковського в контексті науково-культурологічної діяльності та творчої спадщини вченого. Ідеї реорганізації та упорядкування архівів, розроблені В. Міяковським, розглядаються з позицій їхнього значення для сучасного архівознавства. Автором проаналізовано праці В. Міяковського в галузі архівознавства, у яких висвітлюється хід архівної реформи в Україні, історія створення і функціонування українських архівних установ та внесок окремих діячів вітчизняної науки у розвиток архівознавства.

Ключові слова: В. Міяковський, архіви, архівознавство, архівна справа, Музей-архів Української вільної академії наук.

Різнопланова творча особистість Володимира Варлаамовича Міяковського – архівного діяча, історіографа, літературознавця, дослідника джерел, бібліографічних, біографічних фактів і текстологічних матеріалів, головною метою якого було збереження національної історико-культурної спадщини в Україні та еміграції, була зосереджена на збиранні та зберіганні архівних документів, формуванні та використанні архівних фондів. В. Міяковський відіграв значну роль у проведенні архівних реформ в Україні та розбудові архівних інституцій. Як талановитий організатор архівної справи вчений проявив себе на посадах голови Київського губернського архівного управління та директора Київського центрального історичного архіву ім. В. Б. Антоновича (далі – КЦІА). Він брав дієву участь у роботі Українського наукового товариства в Києві (далі – УНТ) та Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), долучився до створення Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ), організував роботу Кабінету з вивчення біографії Т. Шевченка Інституту Тараса Шевченка та став одним із фундаторів і першим керівником Будинку-музею Т. Шевченка у Києві. Згодом, перебуваючи в еміграції, В. Міяковський виступив одним з фундаторів Української вільної академії наук (далі – УВАН) та Музею-архіву і Бібліотеки УВАН; саме під керівництвом вченого ці установи перетворилися у потужний архівний та культурний центр української еміграції.

Беручи активну участь у розбудові архівної справи в Україні у добу національно-визвольних змагань, згодом продовжуючи організаційну діяльність на архівній ниві упродовж першого десятиліття після встановлення радянської влади, працюючи в українських архівних установах під час Другої світової війни у Києві, а після війни за кордоном, В. Міяковський реалізував себе не лише як талановитий адміністратор, архівіст-практик, фундатор та керівник архівних інституцій, але й як яскравий дослідник, історик і теоретик архівної справи. У цих працях основну увагу він приділяв питанням, пов'язаним з необхідністю вдосконалення методів та принципів архівної справи, а саме реорганізації системи архівних установ. Вирішення поставлених завдань Володимир Міяковський вбачав у дослідженні теоретичних проблем архівістики, формуванні базових принципів реорганізації архівних установ, аналізі закордонного досвіду архівного будівництва та його творчій імплементації на українському ґрунті.

Основними джерелами при дослідженні даного питання є праці Володимира Міяковського, присвячені реорганізації архівного будівництва та упорядкуванню архівних матеріалів. В цих працях здійснено науковий аналіз проблем архівістики, наголошено на необхідності державного підходу до питань організації архівної справи, потребі розвитку архівознавчих досліджень, розбудови системи підготовки архівістів¹. Основу джерельної бази даної публікації становлять

праці В. Міяковського, присвячені проблемам розвитку архівної справи та архівознавства й опубліковані на сторінках журналу «Архівна справа» у 1920-х рр., а також інших періодичних органів.

Щодо історіографії, то відома українська історик та архівознавець, фахівець у галузі біографістики І. Матяш у своїх працях про перетворення у сфері науки, культури та архівної справи, що відбувалися в Україні під час національно-визвольних змагань та післяреволюційний період, висвітлила окремі аспекти діяльності В. Міяковського на ниві архівістики у 1917–1929 рр.². Зокрема, вона дослідила співпрацю В. Міяковського та В. Модзалевського, результати якої, на її переконання, значною мірою вплинули на розвиток архівного будівництва у 1918–1920-х рр. і створили підґрунтя подальшої успішної діяльності Володимира Варламовича у цій галузі³. І. Матяш одна з перших українських істориків почала вивчати документи особового архівного фонду В. Міяковського, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України, ф. 3966), де їй вдалося виявити автограф раніше невідомої праці «З історії архівної праці на Україні»⁴, співавторами якої були В. Модзалевський і В. Міяковський.

Суттєвий внесок у дослідження біографії В. Міяковського, його наукової спадщини був здійснений відомим українським істориком С. Білоконем⁵, якому належить ґрунтовне дослідження життя, діяльності та творчості вченого, при підготовці якого автор використав широкий комплекс архівних і бібліографічних джерел, спогади та епістолярну спадщину українських діячів і документи власного архіву⁶.

У 1998 р. побачила світ праця Р. Подкура про В. Міяковського, у якій на основі документів слідчої справи вченого дослідник зробив спробу розкрити маловідомі сторінки його життя та діяльності. Проте архівна праця В. Міяковського у цій публікації висвітлювалася лише побіжно⁷.

Дослідниця українських зарубіжних архівних центрів М. Палієнко у своїх працях акцентувала увагу на визначенні ролі В. Міяковського у створенні Музею-архіву ім. Дмитра Антоновича (УВАН), торкнулась окремих аспектів діяльності на чолі цієї провідної української архівної установи в США. Вона також звернула увагу на те, що В. Міяковський спільно з О. Волошиною та Т. Іванівською підготував перший огляд історії Музею-архіву УВАН, та відзначила внесок ученого в дослідження життя та діяльності Д. Антоновича⁸.

Поглибленому аналізу внеску В. Міяковського у заснування та розбудову Музею-архіву Української вільної академії наук у Нью-Йорку була присвячена стаття О. Сидорової «Внесок В. Міяковського у формування і функціонування Музею-архіву УВАН у США»⁹, де показана подвижницька праця ученого зі збирання та збереження української історичної та культурної спадщини за кордоном, комплектування архівної, книжкової та музейної колекцій Музею-архіву УВАН, дослідженні його ініціативи щодо вивчення та видання зібраних у Музеї-архіві УВАН документів.

Проте досі не існує синтетичного наукового дослідження, яке б містило системний аналіз архівознавчої спадщини Володимира Міяковського, її місця та значення в історії архівної науки та архівної справи в Україні.

Звертаючись до аналізу наукового доробку В. Міяковського у галузі архівістики, зазначимо, що його перша суто архівознавча праця побачила світ у 1919 р. на шпальтах часопису «Слово». Це була стаття під назвою «Доля архівної справи», у якій він відобразив перетворення, що відбувалися в сфері архівної справи України протягом 1917–1919 рр. У цій невеликій за обсягом праці вчений наголосив на тому, що головним завданням Архівно-бібліотечного відділу, організованого у 1917 р. при Міністерстві народної освіти, стало проведення в Україні архівної реформи, необхідність якої диктувалась нагальною потребою у збереженні архівів окремих відомств, установ і організацій, що нещадно нищилися у вирі революційних подій та громадянської війни, а пріоритет державної політики в архівній галузі він вбачав у створенні Національного архіву, до якого мали б увійти «найбільш цінні з історичного боку матеріали і особливо такі, що мають загально-український характер»¹⁰. Особливу увагу автор акцентував на тому, що архівну справу в Україні планувалося організувати на західноєвропейських засадах.

Тема проведення архівної реформи в Україні та організації Національного архіву знайшла продовження в статті В. Міяковського «Культурні здобутки»¹¹, яка побачила світ у «Літератур-

но-науковому віснику» того ж 1919 р. У праці наголошувалося на тому, що Національний архів повинен був складатися з фондів, які мали державне значення чи «виключну історичну та наукову вартість»¹². На думку В. Міяковського, до Національного архіву мали увійти архівні фонди, що знаходилися в Києві, та документи загальноукраїнських інституцій новітнього та попередніх періодів, які, у випадку їхнього перебування у архівних зібраннях Росії, необхідно було перевезти до Києва – центру наукового опрацювання фондів національного значення. Для зберігання «архівних скарбів», що під час архівної реформи оголошувалися власністю Української держави, планувалося створити низку державних архівів, які б розташовувалися у великих містах країни.

Як член Архівного відділу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини В. Міяковський брав участь у розробці законопроекту «Про заснування Українського головного архіву у м. Києві», згідно до якого планувалося створення у Києві Українського головного архіву, а також губерніяльних й обласних архівів у провінціях, які б підпорядковувалися Архівному управлінню як вищому державному керівному органу в архівній справі. У пояснювальній записці до даного законопроекту вчений наголошував, що Український головний архів має знаходитися саме в Києві, адже на той час навколо Архівного відділу вже було зосереджено значну кількість архівних фондів (адміністративних установ, судових установ, селянських установ, фінансово-економічних, просвітніх установ, релігійних установ, військових установ, історично-революційних, земського та міського самоврядування), які разом з Архівом давніх актових книг і Центральним військовим архівом мали б утворити єдиний Український головний архів¹³.

В. Міяковський був одним із фундаторів та директором КЦІА, про історію створення та діяльність якого протягом 1922–1925 рр. він розповів у своїй праці «Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича у Києві»¹⁴, у якій висвітлив передумови створення архіву, шляхи формування його фондів та організаційної структури. За ініціативою В. Міяковського в архіві було створено 7 відділів (I – історично-революційний, II – адміністративно-судовий, III – відділ земських та громадських організацій, IV – фінансово-економічний, V – просвіти і культур, VI – військовий та VII – відділ приватних архівів). У статті знайшли відображення питання комплектування архіву, історія формування його фондів, наведені кількісні характеристики документів по кожному з відділів. Показав В. Міяковський і поточну роботу КЦІА, зупинившись окремо на видавничій діяльності, організації виставок, наданні довідок та копій документів за запитом громадян, проведенні семінарів для підготовки майбутніх архівних робітників. Ця публікація В. Міяковського і сьогодні залишається цінним джерелом із вивчення історії архіву, його внутрішньої організації, даючи уяву про стан приміщень та склад архівних фондів.

З весни 1925 р. за рішенням Укрцентрархіву у Харкові почав виходити журнал «Архівна справа», з яким активно співпрацював В. Міяковський. У першому номері часопису, крім праці вченого «Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича у Києві», було опубліковано його статтю «Архівний з'їзд у Москві (15–17 березня 1925 р.)»¹⁵, де йшлося про реформування архівної справи в Росії у післяреволюційний період та висвітлювалася робота Всеросійського архівного з'їзду в Москві, на якому була присутня й делегація українських архівістів.

У 1927 р. на шпальтах журналу «Архівна справа» побачила світ стаття В. Міяковського «Про реконструкцію архівного фонду»¹⁶, у якій вчений розглянув проблему можливості реконструкції архівних фондів, цілісність яких була порушена або на стадії формування, або під час вивчення фондів архівними комісіями та окремими дослідниками. Як правило порушення цілісності архівних фондів, за дослідженнями В. Міяковського, відбувалося внаслідок: 1) штучного створення архівних колекцій, у яких учені-дослідники акумулювали документи з різних фондів; 2) проведення численних адміністративних та адміністративно-територіальних реформ, які приводили до поділу чи об'єднання архівних фондів установ та організацій; 3) порушення правил діловодства і помилок під час систематизації, коли перемішувалися частини фондів, а це в архівах дореволюційної Росії відбувалося нерідко, адже лише деякі з них, як зазначав архівіст, у своїй роботі «орієнтувалася на західноєвропейську практику та архівознавчу науку»¹⁷. Проаналізувавши кожний з випадків, В. Міяковський зробив висновок, що реконструкція архівних

фондів є доцільною, але можлива лише тоді, коли ще «не сталося органічного або глибокого механічного зростання» між частинами новоутворених архівних фондів і колекцій¹⁸.

На сторінках «Архівної справи» В. Міяковський часто виступав і в якості рецензента, публікуючи аналітичні огляди випусків журналу «Архивное дело» – органу Центрального архіву Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РРФСР), який виходив у Москві з 1923 р. На сторінках «Архивного дела» розглядалися проблеми теоретичного характеру, а також та практичні питання архівістики та археографії, що робило журнал цікавим як для фахівців-архівістів, які мали можливість ознайомитися з науковою та практичною діяльністю провідних архівів Росії та Західної Європи, так і для широкого кола вчених-істориків, співробітників музеїв та бібліотек, які працювали з архівними документами. Вже у перші роки видання журнал став, за висловом В. Міяковського, «надзвичайно інтересним і живим», а з часом відбулося його «внутрішнє зміцнення»¹⁹. Рецензуючи V–VI та VII випуски «Архивного дела» за 1926 р., В. Міяковський наголошував на тому, що вони мають «виключний інтерес» для архівних працівників. На думку вченого, особливу увагу слід було звернути на низку публікацій з організації роботи з архівними документами, їх обліку та описування, укладання наукового-довідкового апарату до архівних фондів. Серед проаналізованих ученим праць були «Робота поверочной и разборочной комиссий» С. Богоявленського, «Топографические указатели к архивным фондам» М. Вишневського, «Учет архивной работы» М. Бельчикова, «Условия труда архивных работников» В. Домбровського, «Архив, библиотека и музей» І. Маяковського та ін.²⁰

Увагу В. Міяковського-рецензента привернув також XI–XII випуск «Архивного дела» за 1927 р., у якому було опубліковано матеріали 2-ї конференції архівних працівників РРФСР. Проаналізувавши виступи представників архівів автономних республік, областей та країв РРФСР, учений констатував, що вони містять цінну інформацію про історію та сучасний стан архівної справи в національних регіонах Росії. Звернувши увагу на характерні проблеми регіональних архівних установ (недостатнє фінансування, малі штати, плінність кадрів, відсутність пристосованих приміщень, втрату фондів через несвоєчасну їх концентрацію), В. Міяковський зазначив, що першим кроком для вирішення цих проблем мало б стати розроблення законодавства про організацію роботи автономних, обласних і крайових автономних архівних органів. На думку вченого, загальний інтерес читацької аудиторії «Архивного дела» мали привернути статті Я. Ждановича про роботу відділів національної культури в історичних архівах автономних республік й областей, Є. Тарле про організацію архівної справи в Західній Європі та про діяльність провідних французьких архівів²¹.

Значна частина рецензії В. Міяковського на XIII-й випуск «Архивного дела» (1927) була присвячена розгляду статей І. Голубцова «Краеведческие поправки к организации архивного дела в РСФСР» та Я. Ждановича «Взаимоотношения Централархива РСФСР с Централархивами союзных республик». У своїй праці І. Голубцов, аналізуючи різні підходи до організації архівної справи в Росії, обстоював доцільність організації архівної справи виключно державними установами й критикував позицію відомого російського архівознавця І. Маяковського, який відстоював право деяких науково-громадських товариств, зокрема краєзнавців, на організацію місцевих архівів, які могли стати в нагоді при проведенні краєзнавчих досліджень. І. Голубцов вважав таку позицію «регресом у справі архівного будівництва» та «кроком назад до кустарництва старих архівних комісій»²². В. Міяковський у своїй рецензії зауважив, що проблема, на яку звернув увагу І. Голубцов, актуальна й для України, де також швидкими темпами розвивався краєзнавчий рух. Оскільки краєзнавці широко співпрацювали з окремими архівами, музеями та бібліотеками, на думку вченого, архівним працівникам було б варто координувати свою діяльність з науковими товариствами краєзнавців та активніше залучати краєзнавців до розбудови архівної справи. Проте, на переконання В. Міяковського, «керувати та відповідати за правильність і плановість роботи по архівній лінії» мусили виключно архівні органи²³.

Аналізуючи працю Я. Ждановича, у якій розкривалася історія стосунків між Централархівом РРФСР і центральними архівами України, Білорусі та інших союзних республік та наголошувалося на керуючій ролі Централархіву РРФСР в архівному будівництві союзних респуб-

лік, В. Міяковський, визнаючи пріоритет Центрархіву РРФСР «на шляху повної централізації архівної справи», звернув увагу на неточності при розкритті процесу архівного будівництва в Україні. Зокрема, вчений зазначив, що стосунки між Головним архівним управлінням у Києві та Центрархівом РРФСР розвивалися у сфері взаємного обміну інформацією та досвідом, а керівна роль останнього на той час полягала передусім у розробці методичних стандартів для запровадження у діяльності архівних установ союзних республік²⁴.

Підсумовуючи наукову діяльність В. Міяковського у галузі архівознавства у 1920-х рр., варто навести думку І. Матяш, яка зазначала, що В. Міяковський поряд з В. Веретенниковим, В. Барвінським, В. Нікітіним, В. Романовським, Ф. Герасименком та І. Шабатіним був одним із продуктивніших авторів, що публікувалися в українській архівознавчій періодиці у 1920-х рр. Як наголошувала дослідниця, ці вчені «збагатили своїми працями українське архівознавство й активно сприяли поступу архівної справи»²⁵.

Оскільки наприкінці 1920-х рр. В. Міяковського було репресовано, до наукової роботи, зокрема в галузі архівознавства, вчений зміг повернутися лише під час Другої світової війни. До 100-ліття Археографічної комісії та Архіву давніх актів і 25-ліття Головного історичного архіву імені В. Б. Антоновича він планував видати науковий збірник у двох томах. Згідно плану-проспекту ювілейного видання, який В. Міяковський розробив у 1942 р., перший том планувалось присвятити історії та історіографії архівної справи, другий охоплював питання методики архівознавства, бібліографію архівної справи, словник архівних діячів. Також передбачалася публікація джерел (офіційних документів, мемуарів) з історії архівної справи та окремих архівів. Крім того, готувалися нариси про видатних архівістів, які мали відобразити персональний вклад учених у розвиток архівної справи. До авторського колективу В. Міяковський планував залучити 36 науковців, зокрема О. Багалій-Татаринову, О. Водолажченко, М. Геппенера, П. Глядківського, І. Крип'якевича, П. Курінного, В. Маслова, О. Назаревського, О. Остроградську, Н. Полонську-Василенко, О. Степанишину та ін.²⁶. В. Міяковський також мав намір залучити до цієї роботи й українських учених, що мешкали за кордоном. Так, на його прохання взяти участь у ювілейному виданню відгукнувся історик Михайло Дмитрович Антонович, що мешкав у Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). Він зголосився підготувати для збірника огляди українських археографічних видань і архівних публікацій та україніки в європейських архівах, бібліотеках і музеях²⁷. Однак, цей проект залишився невітленим. На переконання І. Матяш, яка відмітила «його комплексність і оригінальний підхід», він і «донині становить науковий інтерес»²⁸.

Вже в еміграційний період в «Енциклопедії українознавства», що виходила з 1949 р. під егідою Наукового товариства ім. Шевченка у Європі, побачили світ статті В. Міяковського «Архіви та архівна справа» («Енциклопедія Українознавства: загальна частина», 1949 р.) та «Архіви» («Енциклопедія Українознавства: словникова частина», 1955 р.), у яких учений вперше синтетично простежив витоки української архівістики²⁹. У статтях, зокрема, зазначалося, що архіви в Україні ведуть початок від давніх часів, коли документи зберігалися в монастирях, церквах і приватних збірках. Діяльність архівів як наукових установ розпочалася в середині XIX ст. із заснуванням Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів (1843) і Центрального архіву давніх актів у Києві (1852). Дослідивши історію розвитку архівної справи в Україні протягом середини XIX ст. – середини XX ст., В. Міяковський звернув увагу на те, що у 1930-х рр. в СРСР відбулася її надмірна централізація. З 1938 р. всі українські архіви були підпорядковані Москві, а їхня робота великою мірою залежала від політичних чинників. Значної шкоди українським архівам завдала Друга світова війна, під час якої великий масив документів було або знищено, або вивезено більшовиками та німецькими окупантами. Вчений також відзначив діяльність архівних центрів української еміграції, зокрема Музею визвольної боротьби України (далі – МВБУ) в Празі (1925–1948) та Музею-архіву УВАН у Нью-Йорку.

У праці, присвяченій 20-річному ювілею Музею-архіву УВАН, яку В. Міяковський підготував спільно з О. Волошиною і Т. Іванівською, авторами було відображено процес створення Музею-архіву як центрального сховища для збирання та збереження матеріалів з історії україн-

ської еміграції. Зокрема, зазначено, що Музей-архів УВАН було засновано у 1945 р. як продовження МВБУ в Празі, який, на переконання авторів розвідки, був «достойним прикладом організації центрального комплексного книжково-архівно-музейного сховища поза межами рідної землі»³⁰. У дослідженні висвітлюється діяльність Музею-архіву УВАН протягом 1945–1965 рр., внесок у його становлення таких діячів, як В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський, І. Коровицький, Л. Биковський, Т. Олесюк, В. Шугаєвський та ін., розкривається склад збірок основних відділів Музею-архіву УВАН: 1) друківаних видань і книжкових колекцій, 2) рукописних пам'яток та архівних колекцій, 3) речових пам'яток і музейних колекцій. В окремій розвідці В. Міяковського йдеться про церковний відділ Музею-архіву УВАН³¹.

Продовжуючи характеризувати процес комплектування та організації зберігання документів у Музеї-архіві УВАН, у 1970 р. В. Міяковський спільно з О. Волошиною та Т. Іванівською опублікували огляд його праці за 1966 – 1968 рр.³², у якому зазначили, що за цей період фонди Музею-архіву збільшилися на 39664 одиниць зберігання. До Музею-архіву УВАН надійшли колекції матеріалів громадсько-культурного та церковного діяча О. Теремуса, письменниць Л. Коваленко та Д. Гуменної, поета та художника Д. Бурлюка, професора М. Маркевича, вченого-соціолога, поета та громадського діяча М. Шаповала, журналіста А. Коршнівського, поета Є. Маланюка, дослідника історії української преси О. Животка, історика й економіста, дійсного члена УВАН Д. Солов'я, археолога та музейного діяча В. Шугаєвського, композиторів І. Тьороха й М. Гайворонського та ін. У цей період до Музею-архіву УВАН поступили дари від О. Гайдамаки (світлини Т. Шевченка, О. Лазаревського, М. Лазаревського, М. Костомарова, Г. Честяхівського), родини Драгоманових (комплект часопису «Громада» та збірка літератури про М. Драгоманова), В. Павловського (колекція друківаних і рукописних нот), Л. Биковського (рукописи різних авторів), Віри Вовк (рукописи, листування та фотографії письменниці), О. Перхорович (книги та ілюстративні матеріали до відділу Шевченкіани) тощо. Мистецькі збірки Музею-архіву поповнилися творами Л. Геца, С. Литвиненка, М. Бутовича, М. Кравчука, Я. Гніздовського та ін.

Згадана праця висвітлює щоденну копітку роботи співробітників Музею-архіву УВАН на чолі з В. Міяковським, які проводили реєстрацію, систематизацію та первинну обробку нових надходжень, складання описів і перевірку наявності раніше набутих матеріалів, виявлення дублетів й каталогізацію друківаних видань тощо. Матеріалами Музею-архіву УВАН широко користувалися дослідники, зокрема О. Архімович, Д. Горняткевич, О. Домбровський, Н. Осадча-Яната, І. Світ, Ю. Шевельов та ін. На прохання О. Архімовича, Н. Осадчої-Янати, Л. Винара, І. Лисяка-Рудницького, Є. Маланюка та деяких інших дослідників співробітники Музею-архіву виготовляли фотокопії документів. Періодично на базі фондів Музею-архіву УВАН влаштовувалися виставки українських митців (Л. Геца, М. Бутовича, В. Винниченка), а до конференцій УВАН завжди готувалися експозиції з матеріалів Музею-архіву.

Отже, В. Міяковський, будучи організатором архівної справи, архівістом-практиком, значну увагу у своїй діяльності приділяв також дослідженню теоретико-методологічних засад її функціонування, був автором низки праць в галузі архівознавства, що висвітлювали хід архівної реформи в Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. і в післяреволюційний період, історію та діяльність українських архівних установ, внесок різних діячів у розвиток архівознавства та розбудову українських музеїв і архівів, а також торкалися окремих практичних питань розбудови архівної справи. Фундаментальні проблеми розвитку архівної справи Володимир Міяковський вбачав у відсутності єдиної системи архівних установ на всіх рівнях і створення належних умов для їх взаємодії. Поряд з цим, В. Міяковський пропонував дотримуватися принципу цілісності архівних фондів. Важливу увагу при формуванні власної концепції реорганізації він приділяв аналізу праць закордонних фахівців в галузі архівознавства. Критично аналізуючи пропозиції архівістів, В. Міяковський у своїх численних рецензіях визначав найконструктивніші пропозиції щодо вдосконалення архівної системи.

В. Міяковський відіграв значну роль у проведенні архівних реформ та розбудові системи архівних установ в УСРР, а установи під його керівництвом перетворилися у потужний архівний

та культурний центр української еміграції. Визначний внесок був зроблений ученим і в збереження національної історико-культурної спадщини в еміграції, заснування одного з найбільших осередків зарубіжної україніки – Музею-архіву УВАН ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку. Все це дає підстави зробити висновок про надзвичайну цінність архівної діяльності та архівознавчої спадщини В. Міяковського, важливість її вивчення для глибшого розуміння складних процесів формування Національного архівного фонду у ХХ ст.

¹ Міяковський В. Доля архівної справи // Слово. – 1919. – 19 жовтня – № 29. – С. 2; його ж. Культурні здобутки // Літературно-науковий вісник. – 1919. – № 4–6. – С. 66–75; його ж. Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича в Києві // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 101–118; його ж. Архівний з'їзд у Москві (14–19 березня 1925 р.) // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 155–162; його ж. Про реконструкцію архівного фонду // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 22–27; його ж. Рец.: Архивное дело. Выпуск V–VI. Центральный архив РСФСР, 1926 г. // Архівна справа. – 1927. – № 2–3. – С. 112–113; його ж. Рец.: Архивное дело. Выпуск XI–XII–1927. Центральный архив РСФСР // Архівна справа. – 1928. – № 5–6. – С. 114–115; його ж. Рец.: Архивное дело. Выпуск XIII. 1927. Центральный архив РСФСР // Архівна справа. – 1928. – № 7. – С. 81–83; його ж. Музей-архів УВАН і церковний відділ його // Наша церква: Буфало. – 1953. – Т. I, № 4. – С. 6–7; його ж. Архіви та архівна справа // Енциклопедія Українознавства: загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1949. – Т. 3. – С. 1016–1018; його ж. Архіви // Енциклопедія Українознавства: словникова частина. – Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1955. – Т. 3. – С. 69–70; його ж. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук (1945–1965) / В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська. – Нью-Йорк, 1967. – С. 50–58.

² Матяш І. Б. Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 5, 8–10; її ж. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / ред.: О. С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1999. – 480 с.; її ж. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – 592 с.; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К., 2002. – 612 с.

³ Матяш І. Б. Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 32–56.

⁴ Матяш І. Б. «Надіюся, що ця сторінка з історії архівної справи на Україні буде цікава для фахівців цього діла...» (Маловідомий сюжет історіографії архівознавства) // Студії з архівної справи та документознавства – 1999. – Т. 4. – С. 187–195.

⁵ Білокінь С. І. Архівіст Володимир Міяковський // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби Визвольних Змагань. 1917–1921 рр.: збірник наукових праць. – К., 1998. – С. 213–222; його ж. Володимир Міяковський – діяч української книги // Вісник Книжкової палати. – К., 1998. – № 2 (20). – С. 39–43; його ж. Таємниці архівів не вічні...: Володимир Міяковський. 1888–1972 // Сучасність. – 1998. – № 10. – С. 57–80.

⁶ Білокінь С. І. Володимир Міяковський 1888–1972 // Вісті Української вільної академії наук (Нью-Йорк). – 2000. – № 2. – С. 201–267.

⁷ Подкур Р. Ю. Володимир Варламович Маяковський як історик, краєзнавець, організатор архівної справи в Україні (маловідомі сторінки життя та діяльності) // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1998. – Вип. 3. – С. 147–151.

⁸ Палієнко М. Г. Скарбниця української історії в США (3 історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 204–210; її ж. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С. 13, 266, 268, 299, 404, 409, 412–417, 419–420, 423, 443, 461.

⁹ Сидорова О. Внесок В. Міяковського у формування і функціонування Музею-архіву УВАН у США // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2015. – № 1 (124). – С. 41–45.

¹⁰ Міяковський В. Доля архівної справи // Слово. – 1919. – 19 жовтня – № 29. – С. 2.

¹¹ Міяковський В. Культурні здобутки // Літературно-науковий вісник. – 1919. – № 4–6. – С. 66–75.

¹² Там само. – С. 74.

¹³ Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 102–103.

¹⁴ Міяковський В. Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича в Києві // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 101–118.

¹⁵ Міяковський В. Архівний з'їзд у Москві (14–19 березня 1925 р.) // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 155–162.

- ¹⁶ Міяковський В. Про реконструкцію архівного фонду // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 22–27.
- ¹⁷ Там само. – С. 23.
- ¹⁸ Там само. – С. 27.
- ¹⁹ Міяковський В. Рец.: Архивное дело. Выпуск V–VI, 206 с. Выпуск VII, 158 с. VII. Центральный архив РСФСР, 1926 г. // Архівна справа. – 1927. – № 2–3. – С. 111.
- ²⁰ Міяковський В. Рец.: Архивное дело. Выпуск V–VI. Центральный архив РСФСР, 1926 г. // Архівна справа. – 1927. – № 2–3. – С. 112–113.
- ²¹ Міяковський В. Рец.: Архивное дело. Выпуск XI–XII–1927. Центральный архив РСФСР // Архівна справа. – 1928. – № 5–6. – С. 114–115.
- ²² Міяковський В. Рец.: Архивное дело. Выпуск XIII. 1927. Центральный архив РСФСР // Архівна справа. – 1928. – № 7. – С. 81.
- ²³ Там само. – С. 82.
- ²⁴ Там само. – С. 82–83.
- ²⁵ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 540.
- ²⁶ Там само. – С. 347–348.
- ²⁷ Шаповал А. І. Листи Михайла Антоновича до Володимира Міяковського 1942–1945 рр. // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 106–107.
- ²⁸ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 348.
- ²⁹ Порський В. [Міяковський В. В.] Архіви та архівна справа // Енциклопедія Українознавства: загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1949. – Т. 3. – С. 1016–1018; його ж. Архіви // Енциклопедія Українознавства: словникова частина. – Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1955. – Т. 3. – С. 69–70.
- ³⁰ Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук // Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання. – Нью-Йорк, 1967. – С. 58
- ³¹ Порський В. [Міяковський В.] Музей-архів УВАН і церковний відділ його // Наша церква: Буфало. – 1953. – Т. I, № 4. – С. 6–7.
- ³² Міяковський В. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича в роках 1966–1968 / В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 1970. – Ч. 1. – С. 50–51.

Статья посвящена архивным исследованиям известного украинского историографа и архивоведа Владимира Мияковского в контексте научно-культурологической деятельности и творческого наследия ученого. Идеи реорганизации и рационализации архивов, разработанные В. Мияковским, рассматриваются с позиций их значения для современного архивоведения. Автором проанализированы работы В. Мияковского в области архивоведения, в которых описан ход архивной реформы в Украине, история создания и функционирования украинских архивных учреждений и вклад отдельных деятелей отечественной науки в развитие архивоведения.

Ключевые слова: В. Мияковский, архивы, архивоведение, архивное дело, музей-архив Украинской свободной академии наук.

The article is devoted to the archives researches of the famous Ukrainian historiographer and expert on archives Volodymyr Miiakovskiy in context of the scientific-culturological activities and creative heritage of the scientist. The ideas of reorganization and streamlining of archives, developed by V. Miiakovskiy, are considered from the positions of their values for the modern. The works of V. Miiakovskiy in the field of archival science, in which were described the progress of archival reform in Ukraine, the history of creation and functioning of the Ukrainian archival institutions and the contribution of certain personalities of native science to development of Archivistics were analyzed by author.

Keywords: V. Miyakovskiy, archives, archivistics, archiving, Museum-archive of Ukrainian Free Academy of Sciences.

ЗМЕНА ЭТНІЧНЫХ АСАБЛІВАСЦЯЎ БЕЛАРУСАЎ У ЧАСЕ І ПЕРСПЕКТЫВЫ УМАЦАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ІДЭНТЫЧНАСЦІ У МАДЭРНУЮ ЭПОХУ

В статті акцентовано увагу на тому, що вступ Білорусі в эпоху інформаційних технологій вносить якісно нову парадигму формування білоруської культури і білоруської нації, так як у всьому світі розпочався якісно новий етап розвитку суспільства, пов'язаний зі стрімким розвитком інформаційних технологій, а час виникнення інформаційної революції, фактично, співпав з початком нової хвилі національного відродження і становлення білоруської державності. Зроблено висновок, що початок ХХІ століття застав білорусів в момент формування оновленої ментальності і вони переживають, можливо, найсприятливіший момент для формування своєї ідентичності, чого так не вистачало протягом століть.

Ключові слова: Інформаційна революція, ідентичність, білоруська нація, етнос.

Уступленне Беларусі ў эпоху інфармацыйных тэхналогій, альбо наўпрост – у інфармацыйную эпоху – па выказванню Э. Кастэляса¹, ўносіць якасна новую парадыгму фармавання беларускай культуры і беларускай нацыі. Нам прыходзіцца жыць у полі універсальных каштоўнасцей, пераасэнасаўваць мультыкультурызм і фармаваць сваю нацыянальную ідэнтэчнасць у якасна новым інфармацыйным грамадстве.

Яшчэ нядаўна беларуская нацыянальная парадыгма развівалася і фармавалася па іншым крэтыраям, у якасны іншых умовах.

Вось як характарызуе этнограф пачатку ХХ стагоддзя Фядот Кудрынскі адну з найбольш характэрных асаблівасцей беларуса: «Одной из общих психических черт белоруса должно признать его недоверие к окружающим людям, кто бы они ни были. Эта слишком заметная черта в белорусе, можно сказать, лежит в основе всех его житейских отношений и составляет естественную форму его личного настроения...

Он охотно уступает пану «розум», а себе оставляет «хитрость», «каб не панский розум, та не наша хитрость – пропало б усе»... «Пана слухай, а свой разум май», говорит он, ограждая себя от всякого влияния пана на свой быт»².

Трэба казаць, што гэтая якасць і праз сто год захвалася амаль нязменнай. На прэзідэнцкіх выбарах перамагае галоўны слоган: «Абы не было вайны». Беларус прымае любую парадыгму свайго існавання ў новым інфармацыйным грамадстве і па-ранейшаму імнецца толькі да аднаго – каб яго не чапалі. Ён паранейшаму «слухае пана» – дырэктывы ад начальства па любым жыццёвым і вызначальным пытанням, напрыклад, «за каго галасаваць». Праўда, гады сталінізму, за якія была вынішчана самая свядомая частка беларусаў, дадалі, а дакладней знішчылі з формулы Кудрынскага важкую частку: «свой разум май». Розум ужо не мае ранейшай аб'ектыўнай каштоўнасці. Ад яго застаўся хіба што нейкі сурагат сялянскай хітрасці, страху перад начальствам і брыдкага нацыянальнага нігілізму.

І таму ня дзіва, што гэтая абноўленая формула ментальнасці беларуса пачынае адкрыта культывавацца ў грамадстве і мы бачым «нацыянальных герояў» сучаснасці ў якасці кандыдатаў у прэзідэнты, якія выстаўлялі сваю кандыдатуру толькі для адной мэты: набыць сабе, так званы, палітычны багаж, і атрымаць за гэта сумнеўна «смачную костачку» ад заходняй дэмакратыі.

«Маўчы і будзь хітрым» – дае назву сваёй новай кніжцы сучасны беларускі пісьменнік, вельмі ўдала падкрэсліваючы змест сваіх апавяданняў, прысвечаных жыццю сучаснага беларускага грамадзяніна.

Вялікія змены ў грамадскім жыцці Беларусі і фармавання новай парадыгмы паводзін сучаснага чалавека, яго менатлітэту і тоеснасці, што адбыліся за апошнія два-тры дзесяцігоддзі, нельга разглядаць без аналізу галоўнай рысы новага часу – ўтварэння інфармацыйнага грамадства.

Прыкладна з 80-х – 90-х гадоў XX стагоддзя ўва ўсім свеце пачаўся якасна новы этап развіцця грамадства, звязаны з імклівым развіццём інфармацыйных тэхналогій. Персанальны кампютар і мабільны тэлефон змянілі сьвет на столькі, што новае пакаленне людзей, якое паспела вырасці ў гэтым новым інфармацыйным грамадстве якасна адрозніваецца ад сваіх бацькоў і гэта ўжо не праблема пакаленняў – гэтае адрозненне на парадак большае ўжо ад свайго бліжэйшага папярэдняга змянення.

У выніку згаданага якаснага скоку адбылася замена індустрыяльнага грамадства мінулага на новае – інфармацыйнае. Змены новай эпохі кранулі не толькі тэхналагічнай, матэрыяльнай, інфармацыйнай сферы. Гэтыя змены найболей уражлівыя як раз у вобласці мультыкультурнага дыскурсу і як вынік – ва ўзнікненні новага тыпу чалавека, якога завуць чалавек інфармацыйны³ (Homo Informaticus).

Працэсы імклівага развіцця інфармацыйных тэхналогій прывялі да фарміравання новай парадыгмы грамадскіх працэсаў і пераўтварэння самога грамадства і нават трансфармацыі самой існасці чалавека. Адпаведна, к пачатку XXI стагоддзя металітэт беларусаў, які фармаваўся на працягу стагоддзяў перацярпеў вялікія змены і мы маем справу ўжо з новым чалавекам, які з дзіцячага садка, школы і інстытута ўбірае ў сябе новыя інфармацыйныя адносіны, інтэрнэт культуру, новыя камунікацыі – жыве ў адметна новым «інфармацыйным басейне». Калі зыходзіць з «хвалявай» канцэпцыі Э. Тофлера⁴, альбо сінусаідальнай тэорыі Міколы Крукоўскага⁵, то інфармацыйная рэвалюцыя супадае з «трэцяй хваляй» развіцця чалавецтва, якая замяніла індустрыяльную рэвалюцыю, вяршыня, «грэбень другой хвалі» (амплітуда сінусоіды) якой прыходзіўся на сярэдзіну XVIII – пачатак XIX стагоддзя. У сваю чаргу апошняя ўзнікнула як вынік замены «Першай хвалі» – сельскагаспадарчай рэвалюцыі, якая працягваецца ўжо тысячагоддзі.

У сувязі з гэтым не можа не здзіўляць тэмп паскарэння змены эпохаў і змены самой існасці чалавека. Апошняя змяненне – узнікненне новага тыпу чалавека – Homo Informaticus – адбывалася на вачах аднога пакалення. Людзі 50–60-гадовага веку, вымушаны былі працаваць, суіснаваць, у, рэшце рэшт, жыць з людзьмі зусім інакшага тыпу, інакшых вартасцяў, інакшага светапогляду і т. д. Узнікла новая праблема, зусім адрозная ад адвечнай праблемы бацькоў і дзяцей, што ўзнікае заўсёды пры змене пакаленняў. Змянілася парадыгма сэнсу жыцця, грамадзянскіх узораў і мэтай грамадства. Капітал і праца саступілі месца інфармацыі і яе квінтысенцыі – веданню. У інфармацыйную эпоху большасць людзей сталі займацца ўжо не вытворчасцю матэрыяльных выгодаў, як у папярэдняе тысячагоддзе, а перапрацоўкай, захаваннем і выкарыстаннем інфармацыі. Узніклая цывілізацыя прывяла да новага тыпу стандартаў, скіравала грамадства за межы прагі да збірання грошай і прагі да ўлады.

Асновай фарміравання інфармацыйнага грамадства стала развіццё вылічальнай тэхнікі – у першую чаргу асабовых кампютараў, а таксама камунікацыйных магчымасцяў, якія дала свету сусветная глабальная сетка – Інтэрнэт. Абмен інфармацыяй ўжо не звязаны з існаваннем дзяржаўных межаў і іншых бар'ераў, у тым ліку моўных. Зараз самая маленькая і эканамічнай слабая краіна можа ў вельмі сціслыя тэрміны стаць значнай інфармацыйна-індустрыяльнай краінай. Прыкладам можа служыць шэраг краін Паўднёва-Заходняй Азіі (Паўднёвая Карэя, Тайвань і інш.), якія з'яўляюцца зараз магутнымі пастаўшчыкамі камп'ютэрнай тэхнікі і іншых сучасных тэхналогій для ўсяго свету. Ствараецца магчымасць паўнаватрасна працаваць праз электронныя магістралі, навучальныя ўстановы і выкладчыкі становяцца досягальнымі да ўсіх

студэнтаў, а велізарны патэнцыял навукі, літаратуры і мастацтва становіцца дасягальным для ўсіх жадаючых. Новая парадыгма складаецца ў тым, што амаль кожны чалавек інфармацыйнага грамадства становіцца інфармацыйным чалавекам нават калі ён гэтага не жадае!

Чалавек інфармацыйны літаральна раствараны ў інфармацыйным асяроддзі, што азначае змену асяроддзя жыхарства сучаснага чалавека. Што ж прыўносіць гэтае новае асяроддзе жыхарства чалавека? Найбольш відавочна наступнае: разам са звышдаступнасцю інфармацыі ідзе працэс аддалення аднога індывіда ад другога фізічна. Яны становяцца не патрэбныя адзін аднаму, рэальныя зносіны ўсё больш замяняецца віртуальнымі зносінамі, захапліваючы нават такія інтымныя вобласці як вобласць сэксу.

Такім чынам, новае асяроддзе жыхарства чалавека ў інфармацыйным грамадстве фарміруе наступныя прынцыпы:

- працоўныя месцы з прадпрыемстваў пераносяцца ў дом. Дом становіцца цэнтральнай адзінкай будучага грамадства;

- грамадства будзецца па тыпу глабальнай сеткі, а не іерархіі арганізацый, дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў;

- грамадства будзецца па прынцыпу дэцэнтралізацыі і дэкампазіцыі. Тым самым асноўныя прынцыпы тэорыі сістэм у поўнай меры становяцца рэальным механізмам прагрэсу.

Усё сказанае аб асяроддзі жыхарства інфармацыйнага чалавека непазбежна прыводзіць і да змены самой існасці чалавека, а значыць і яго менталітэту. Змяняюцца сацыяльна-культурныя ўзоры, мэты чалавека. Узнікаюць новыя і губляюць сваю прывабнасць старыя вартасці. Калі зусім нядаўна самое слова «навука» выклікала ў здольнага маладога чалавека пачуцце дрыжыкаў і глыбокую пашану, дык зараз гэтага няма. Навука з прыярытэтнага, элітнага занятку ператвараецца ў занятак руцінны, пазбаўлены ранейшага арэалу рамантыкі і прывабнасці. Значна больш цікавай вобласцю аплікацыі інтэлекту і здольнасцей з'яўляецца вобласць камп'ютэрных тэхналогій, дзе маюцца бясконцыя магчымасці, якія лёгка дасягаюцца кожным. Вектар інтарэсаў у навуцы за нейкія 20–30 гадоў істотна змяніўся. Калі раней праблемы такіх фундаментальных навук як фізіка элементарных часцінак і тэорыя рэлятывізму былі самымі перадавымі і атаесамліваліся з самымі выдатнымі людзьмі XX стагоддзя, такімі як Альберт Эйнштэйн і Нільс Бор, то цяпер прыярытэты дужа змяніліся. Для сучаснага маладога чалавека галоўным аўтарытэтам будзе ўжо Біл Гейтс, а не Эйнштэйн, а самым дзіўным адкрыццём будзе не «адзіная тэорыя поля», а самы танны мікрапрацэсар у выглядзе вельмі дробнага крышталю.

Змяненне вектару ў навуковых напрамках выклікала поўную структурную перабудову ў акадэмічных інстытутах і ў сферы адукацыі. Гэта ў сваю чаргу замацавала станаўленне новага тыпу чалавека – Homo Informaticus. Ранейшае «Я», якое яшчэ існуе ў людзях старэйшага пакалення паступова трансфармуецца ў новае «Я» інфармацыйнай эпохі. Усе нюансы характэру, псіхалогіі, імкненняў, вартасцяў гэтага новага чалавека яшчэ трэба вывучыць, але зразумела адно: мы маем справу з новай з'явай, з новым інфармацыйным чалавекам, які засяляе інфармацыйнае асяроддзе.

Цікавым з'яўляецца і суіснаванне разам з новым чалавекам інфармацыйнага грамадства, прадстаўнікоў старой фармацыі. Некаторыя з іх да канца сваіх дзён не прынялі новую субкультуру і новую шкалу вартасцяў. Яны спынілі актыўныя дзеянні і ціха «дажываюць» свой век. Іншыя ж прынялі правілы новай гульні і наклалі матрыцу інфармацыйнага грамадства на сваю старую ідэалагічную схему і ўяўленні, упісаліся ў новую парадыгму, спрабуючы, і часта з поспехам, прыўнесці і свой уклад, свой вартасны дослед.

Вось тут мы і сутыкаемся з непазбежным анатаганізмам якасна іншых менталітэтаў: людзей «даінфармацыйнай» эпохі і сёняшняй папуляцыі – эпохі Інтэрнэту і ІТ-тэхналогій, чалавека Homo Informaticus.

Такім чынам, інфармацыйнае грамадства паклала пачатак фарміраванню новага, інфармацыйнага чалавека. Наше «Я» трансфармавалася ў новую існасць з істотным адрозненнем ягонай ментальнасці ад ментальнасці чалавека індустрыяльнага грамадства.

Гэтыя новыя рысы ментальнасці яшчэ зусім не вывучаныя і часта не маюць нават свайго азначэння. Гэта і не дзіўна – новыя асаблівасці ментальнага характару ніколі не сустракаліся ў гісторыі і ня маюць аналагаў.

Мы назіраем новыя рысы беларуса XXI стагоддзя, якасна адрозныя ад стагоддзямі сфармаванага беларуса, апісанага ўжо згаданым Ф.Кудрынскім. Гэты беларус ўжо не маўклівы і недаверлівы селянін, зацятый ў сябе і разам з тым дагодлівы перад начальствам, а чалавек цывілізаваны – адкрыты, кемлівы, ведаючы сабе кошт і пахаваўшы свой адвечны страх, што быў цэнтральным чыннікам адмоўнага іміджу беларусаў сярод іншых нацый.

Пачатак XXI стагоддзя заспеў беларусаў можа ў момант фармавання абноўленай ментальнасці і, магчыма, мы перажываем найспрыльнейшы момант для стварэння сваёй ідэнтычнасці, чаго так не хапала цягам стагогоддзяў.

Эпоха інфармацыйнай рэвалюцыі рэзка мяняе дачыненні паміж людзьмі, мяняе менталітэт людзей і шмат што іншае. Дзякуючы сусветнай кампутарнай сетцы ўся земная куля імгненна пераўтварылася ў адзіную сістэму, законы якой розняцца ад ранейшых і вынікаюць з агульнай тэорыі сістэм. Цяперашнюю эпоху звязваюць з працэсамі глабалізацыі, сусветная супольнасць дзяржаў нават атрымала назву «сеткавыя грамадствы», што пераводзіць нашае існаванне ў свеце на якасна новы ровень».

Міжкультурны дыялог і міжкультурнае мысленне у новых умовах надае новыя магчымасці беларусам у галіне нацыянальнага будаўніцтва. Менавіта цяпер у нас з'явіліся унікальныя магчымасці да доследу самых розных культур і на гэтай аснове фармавання асаблівасцей беларускага ідэнтычнасці і завяршэння нацыяфармавання.

Важнай умовай існавання беларускай нацыі з'яўляецца дзяржаўнасць. І з 1991 года Беларусь умацоўвае свой суверэнітэт, хаця сам працэс нацыянальнага будаўніцтва па вядомы прычынам ажыццяўляецца вельмі слаба. Аднак хараніць беларусаў як нацыю яшчэ рана.

Ясна, што ідэя дзяржаўнасці яшчэ не самадастатковая для канстрування беларускай нацыі. Яна толькі ўмова станаўлення, прагрэсу нацыі. Саму нацыю трэба перадусім стварыць. І гэты механізм трэба, відаць, пачынаць з нуля. Такі варыянт нацыяналізму ведамы як фінскі. Фінскую нацыю стварылі нацыянальныя ідэолагі ў канцы XIX ст. праз стварэнне фінскага міфа, які, сваім парадкам, праз адукацыю і асвету быў прынесены ў народ, і які паклаў пачатак нацыі.

На нашу думку, беларускую нацыю можна ствараць таксама з нуля. Але не рамантызаваць нацыю праз нейкага нацыянальнага генія, а ствараць яе праз шыранне легенды аб практычнасці нацыянальнага існавання, выгодах быць беларусам, наагул прыярытэтнасці беларускай ідэнтычнасці ў Беларусі што да іншых этнасаў, у прыватнасці, рускага.

Пачатак XXI стагоддзя заспеў беларусаў можа ў момант фармавання абноўленай ментальнасці і, магчыма, мы перажываем найспрыльнейшы момант для стварэння сваёй ідэнтычнасці, чаго так не хапала цягам стагогоддзяў.

Час узнікнення інфармацыйнай рэвалюцыі, фактычна, супаў з пачаткам новай хвалі нацыянальнага адраджэння і станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Дзякуючы сусветнай кампутарнай сетцы ўся земная куля імгненна пераўтварылася ў адзіную сістэму, законы якой розняцца ад ранейшых і вынікаюць з агульнай тэорыі сістэм.

Разам з развіццём міжкультурнай філасофіі не меншы размах атрымаў і іншы працэс – адваротны. Існасць яго ў тым, што як ніколі ў людзей з'явілася імкненне да шукання тоеснасці. «Самасць», сваё «Я» набывае зараз першаступеннае значэнне. І сусветная кампутарная сетка, інтэрнэт – найлепшы сродак да здзяйснення беларускай ідэнтычнасці на справе. Тое, што рабілі некалі фіны «ўручную», пачынаючы сваю нацыю «з нуля» – хадзілі ў народ, вялі праз маладзенькіх настаўніц адукацыю сяла, і праз многія іншыя акцыі, цяпер можна ажыццявіць зусім іншым спосабам, практычна, не выходзячы, з дому. Усе гэтыя заданні паспяхова выканае Інтэрнэт. Больш таго, да адраджэння беларускай нацыі можа спрычыніцца амаль кожны. Кампутарызацыя, тэлекамунікацыі працочваюцца зараз у кожны дом, у кожны горад, а неўзабаве прыдуць і ў кожную вёску.

І ўсё гэта дае нам выдатны шанец стварэння сваёй нацыі. Але каб гэты працэс не пайшоў «самацёкам», яго трэба цэнтралізаваць, распрацаваць шэраг заданняў і праектаў, што будуць працаваць на стварэнне беларускай нацыі праз глабальную інтэрнэнтаўскую сетку, іншыя кампаненты інфармацыйнай эпохі.

---

¹ Кастельс Э. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000. – 606 с.

² По матэрыялам http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Kudrin_0.html.

³ Абрамов М.Г. Человек и компьютер: от Homo Faber к Homo Informaticus // Человек. – 2000. – № 4. – С. 127–134.

⁴ Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999. – 784 с.

⁵ Крукіўскі М. І. Бляск і трагедыя ідэалу. – Мн., 2004. – 350 с.

В статье акцентируется внимание на том, что вступление Беларуси в эпоху информационных технологий вносит качественно новую парадигму формирования белорусской культуры и белорусской нации, так как во всем мире начался качественно новый этап развития общества, связанный со стремительным развитием информационных технологий, а время возникновения информационной революции фактически совпало с началом новой волны национального возрождения и становления белорусской государственности. Сделан вывод, что начало XXI века застало белорусов в момент формирования обновленной ментальности и они переживают, возможно, самый благоприятный момент для формирования своей идентичности, чего так не хватало в течение столетий.

Ключевые слова: Информационная революция, идентичность, белорусская нация, этнос.

Belarus' entry into the information age introduces a qualitatively new paradigm of formation of the Belarusian culture and the Belarusian nation. A new stage of development of society began in the world that is associated with the rapid development of information technology. Time of occurrence of the information revolution, in fact, coincided with the beginning of a new wave of national revival and the formation of the Belarusian statehood. The beginning of XXI century Belarusians caught in the moment of the formation of the renewed mentality and we are going through perhaps the most auspicious moment for the formation of their identity, which was lacking for centuries.

Keywords: The information revolution, the identity, the Belarusian nation, ethnos.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ГРОМАДИ ЩОДО ВИБОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД У ІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ (1907 р.)

Стаття присвячена діяльності українських депутатів у роботі ІІ Державної Думи Росії. Депутати, об'єднавшись в українську парламентську громаду, займалися всебічною діяльністю у плані вирішення нагальних проблем, які стояли перед краєм. Одним з основних питань була проблема зі становищем у державі політичних прав та свобод громадян.

Ключові слова: вибори, дума, парламент, права, свободи.

27 квітня 2017 року минає 110 років з початку легітимної парламентської діяльності українців Наддніпрянщини у вищому законодавчому органі Російської імперії – Державній Думі. Які ж події привели українців до участі в роботі російського законодавчого органу?

На рубежі ХІХ–ХХ століть українська національно-політична думка швидко зміцнювала свої позиції, знаходила дедалі твердіший національний ґрунт. Доба 80-х – першої половини 90-х років, за визначенням відомого українського політичного діяча та вченого Д. Дорошенка, була «найкращою в історії українського руху в другій половині ХІХ століття»¹. У цей час виникають національні політичні партії, як на територіях, що входили до Австро-Угорщини, так і в українських губерніях Росії. В їхніх програмних документах містились вимоги, розпочинаючи від культурно-національної автономії аж до повної самостійності України. Щоправда, останні спирались не стільки на національно-історичні традиції державності, скільки на теоретичні соціалістичні доктрини. Тому їхня реалізація розглядалася як далека перспектива.

Наслідком і водночас впливовим фактором подальшого духовного піднесення стала активізація науково-літературної діяльності національної інтелігенції. Значно зросла кількість різноманітних українських видань, засновувалися просвітні товариства, тощо. Причому це відбувалося і на заході, й на сході. Як свідчив М. Грушевський, українське суспільство в Росії паралельно з галицьким розгорнуло широкую програму національного розвитку².

З початком першої Російської революції надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні сподівання покладалися, зокрема, на представницький орган утворити який пообіцяв 18 лютого 1905 року царський уряд³. Зваживши на всеохоплюючий розвиток революції, частина ліберально зорієнтованого суспільства в особі земців-конституціоналістів впродовж лютого–квітня розробила основні положення російської конституції з вимогою скликання народних представників. Врешті-решт на таємному засіданні 19–26 липня 1905 року в Петергофі за участю царя Миколи ІІ було прийнято рішення про скликання Державної Думи, яка «повинна бути знайома не тільки з потребами і проблемами країни, але й з її настроєм, градусом її психологічної температури»⁴.

6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодорадчої Думи, але демократичні сили виступили з гаслом її бойкоту. Представник Революційної української партії (РУП) разом із представниками від більшовиків та інших політичних сил взяв участь у роботі міжпартійної конференції в Ризі, яка ухвалила тактику її бойкоту. Всеросійський жовтневий страйк примусив уряд Маніфестом 17 жовтня проголосити ряд політичних свобод: перетворити Думу із законодорадчої на законодавчу, надати виборчі права ширшим прошаркам населення. Але цар залишав за собою право «вдосконалювати» діяльність Думи, про що свідчила заява:

«Ми цілком і повністю зберігаємо за собою право піклування про дальше вдосконалення організації Державної думи і, коли життя вказуватиме на необхідність певних змін її діяльності, які б задовольняли вимоги часу й державного спокою, ми дамо з цієї нагоди відповідні вказівки»⁵. Мова йшла про право царя розпустити представницький орган.

Вибори до I Думи відбувалися на основі указу від 11 грудня 1905 року, за яким розширювалися виборчі права міського населення і вперше надавалися ці права робітникам, котрі досягли 25-річного віку й працювали на підприємствах, що нараховували не менше 50 робітників чоловічої статі.

Перша державна Дума працювала з 27 квітня по 9 липня 1906 р. У роботі Думи брали участь 102 депутати від українських губерній, 44 з них створили фракцію – українську парламентську громаду для вирішення нагальних питань, які на той час постали перед українським суспільством.

Депутати підготували закон про автономію України. Але у зв'язку з розпуском Думи він не був розглянутий і відповідно прийнятий. Продуктивно працювали у сфері аграрного питання, але в силу вищеназваної причини також безрезультатно.

Більших успіхів було досягнуто у плані виборення політичних прав та свобод населення. Громадівці разом з іншими депутатами Думи прийняли законопроект, який передбачав у параграфі 1: «Ніхто не може бути судимий інакше, як за злочини і проступки, передбачені діючим законодавством»⁶. Справжнім тріумфом громадівців було прийняття закону «Про скасування смертної кари». Але далі депутати громади зокрема та Дума не пішли по причині розпуску російського парламенту 9 липня 1906 р.

Революція у Росії, незважаючи на спад, все ще тривала. Для придушення революційних виступів 19–20 серпня 1906 р. були створені військово-польові суди. Вони склалися з головуючого та чотирьох офіцерів гарнізонів або військових кораблів флоту. В складі військово-польових судів не було юристів, не допускалися звинувачення і захист, суди не були пов'язані жодними процесуальними нормами, розгляд судової справи не міг тривати понад дві доби. Вироки (а вони, як правило, передбачали єдиний захід покарання – смертну кару) оскарженню не підлягали⁷.

II Державна Дума працювала з 20 лютого по 3 червня 1907 року. У ній також працювала українська парламентська громада у складі 47 чоловік. Головою було обрано чернігівського адвоката та громадського діяча М. Рубіса. Громада мала свій друкований орган «Рідна справа – Вісті з Думи». Газета публікувала на своїх шпальтах статті на різну тематику: національне та аграрне питання, висвітлювала діяльність фракції у досягненні прав і свобод громадян, виступи депутатів на ту чи іншу тематику, листи виборців та інше. В матеріалах газети простежується пріоритет соціального над національним не так, як це було на сторінках «Украинского вестника» (друкованого органу громади у I Державній Думі). Перед газетою стояли ті ж самі завдання, що й перед її попередником, тільки вона мала намір спочатку вибороти соціальні свободи, а потім національні.

За час існування газети змінилося два головних редактори. З першого по шостий номер газету редагував М. Хотовицький, а з шостого по дванадцятий – С. Нечитайло. Останній номер газети вийшов 6 червня 1907 р. Цього дня вона припинила своє існування.

Тільки зібралася II Державна Дума, однією із перших справ була вимога якомога скоріше скасувати закон про військово-польові суди. Партія народної свободи взяла на себе почин, вона внесла до Думи короткий законопроект, який складався з декількох слів: відмінити закон 19 серпня 1906 р. про військово-польові суди⁸.

Обговорення розпочалося 12 березня 1907 р. А напередодні, 11 березня 1907 р., відбулися другі збори української думської громади, на яких була прийнята Декларація громади, де поряд з іншими вимогами стояли гасла політичного напрямку: скасування смертної кари, виняткових законів судів, станів; амністія за так звані політичні й аграрні злочинства; забезпечення недоторканості людини і помешкання; свобода слова, друку, зборів, спілок, віри. На жаль, у зв'язку

з недостатнім рівнем дослідження проблеми ми не можемо зупинитися на процесі підготовки й прийняття Декларації, а обмежуємося лише констатацією факту. Таким чином, українська громада, йдучи на пленарне засідання, вже мала перед собою конкретний план дій. Бурхливі дебати з названого питання розділили українську депутацію на два табори: ті, що виступали проти військово-польових судів, і тих, хто вимагав їх залишити. Серед тих, хто пропонував їх зберегти, особливо виділялися великі землевласники: С. Варун-Секрет, В. Стенбок-Фермор та В. Шульгин. Так, за словами Варун-Секрета, військово-польові суди підірвали не основи державності, як дехто вважав, а основи революції. Стенбок-Фермор з особливим цинізмом заявив, що цей закон «гарантував нам спокійне життя». Шульгин в своєму виступі стверджував, що необхідність військово-польових судів викликана безсиллям офіційного суду і розгулом в країні революційного терору. Наприкінці свого виступу оратор застеріг Думу: «Якщо в даний час відмінити військово-польові суди, то я думаю безпосереднім наслідком буде самосуд, самосуд в самому жахливому вигляді»⁹.

Серед тих, хто виступали проти, були члени української фракції. Ф. Васютин в своєму виступі 13 березня різко виступив проти військово-польових судів, заявивши, що вони приводять до винищення народу, закликав до запровадження народного управління, яке з монархом зможе умиротворити країну без військово-польових судів. На завершення свого виступу закликав припинити дебати і приступити до розв'язання цього жахливого питання.

На думку його колеги по фракції В. Лісовського, військово-польові суди введені в період боротьби двох сил, з одного боку – уряду, який захищає ідею державності і опирається на існуючий режим, з другого боку – суспільства. Вихід з цієї ситуації, на думку оратора, в тому, що уряд повинен піти першим на примирення, знищивши військово-польові суди, він морально зобов'язав Думу, не дивлячись на різницю партійних програм і поглядів, – умиротворити країну.

Впродовж бурхливих дебатів виступило від України 7 депутатів, двоє з них члени громади – Ф. Васютин, В. Лісовський. Після обговорення в комісії закон про військово-польові суди був відмінений. Але його скасування здійснилося не через Думу. Справа в тому, що закон про військово-польові суди був виданий як надзвичайний засіб до скликання Думи. А згідно діючому законодавству уряд, що видавав такий тимчасовий закон без Думи, зобов'язаний протягом двох місяців з дня відкриття Думи подати цей закон на затвердження. Якщо ж він не поданий і Дума його не затверджує, то такий закон втрачає свою силу і припиняє існування.

Закон про відміну військово-польових судів був внесений 12 березня, а мав слухатися 12 квітня, за 8 днів до того часу, коли його дія припиняється. Розгляд закону затягнувся довше, як на 6 днів; і вийшло, що він скасувався сам по собі.

Але заслуга в тому, що Дума ясно показала, що такого закону вона ні за що не затвердить, хоча б уряд і спробував внести його на її затвердження.

Наступним питанням в роботі II Державної Думи було питання про відміну смертної кари. Перша Дума включала вимогу скасування смертної кари і амністії в своїй відповіді на тронну промову, в той ультиматум, який вона послала урядові, загрожуючи в противному випадку неминучим конфліктом. Вже на перших засіданнях тієї Думи зразу ж після питання про амністію і звільнення всіх потерпілих А. Родічев признав, що «поки ще є час висловити бажання амністії – а то через декілька днів буде пізно і воно буде виражено в формі вимоги»¹⁰.

Друга Дума, навчена досвідом першої, була терплячішою, хоча трудовики вже 7 березня поставили питання про амністію. Лише в кінці травня на 46 засіданні була здійснена спроба поставити на порядок денний питання про відміну смертної кари і про амністію.

Після бурхливого обговорення питання було передане в комісію. До її складу від України входив представник громади С. Нечитайло. Після вивчення питання в комісії воно знову повернулося в Думу. З цього питання представники української громади не виступали, принаймні їх виступів в документах II Думи не зафіксовано. При голосуванні виявилось, що питання про відміну смертної кари було відкинута 194 голосами проти 165, а питання про амністію прийняте – за 193, проти – 173¹¹.

В стосунках між урядом і другою Думою були відмінності від таких же стосунків між урядом і першою Державною Думою. Одна з них – загострення стосунків між двома органами державної влади. Свідченням тому є події на Великодні свята, що мали в Україні з депутатами-членами української фракції, про які йшлося на засіданні громади 3 травня 1907 р. Так, подільського депутата С. Туперка заарештували в підозрі, що він роздавав літературу революційного змісту, і майже добу протримали в поліцейській управі. Не знайшовши літератури, поліція конфіскувала стенограму Думи, депутатське посвідчення, а його самого відпустили додому. На другий день опівночі хату оточили стражники і стали ламати двері, не зламавши, пішли за підмогою, а депутат з сім'єю вимушений був переховуватися в чужому садку.

Київському депутатові В. Сахнові поліція прямо сказала, що «нас послано слідкувати, щоб ніхто до вас і ногою не ступив». Згодом стали обшукувати всіх підозрілих, хто з ним міг спілкуватися. Депутатові П. Рогожі пристав заявив, що П. Столипін прислав поліцейським телеграму, щоб наглядати за кожним депутатом. «Коли будете хоч що-небудь робити тут не по наказу міністра, то постраждаєте!» – казав він депутатові. Але депутат не дуже злякався і тієї ж ночі зібрав у полі чималий мітинг.

С. Матвіїв, дізнавшись, що місцевий пристав підбурює людей, щоб вони склали чорносотенні листи проти радикальних депутатів Думи, розповів односельцям про їх справжню суть. У відповідь на це урядник склав протокол, в якому було записано, що «С. Матвіїв в Бога не вірує і царя не визнає».

До П. Мороза в Великдень прийшли в дім жандарми і сиділи цілий день, щоб перешкодити зустрічі з людьми.

До депутата С. Нечитайла теж приставили цілу орду стражників, з урядником на чолі. Коли він їхав, всюди на станціях збиралося чимало народу. Але поліція не давала йому можливості спілкуватися з народом. Те ж саме сталося і з депутатом О. Семеновим, якому також заборонили зустрічатися з виборцями.

Заслухавши все це, громада ухвалила звернутися до міністра внутрішніх справ з вимогою покарати винуватих, що допустили наругу над депутатами.

Урядовий терор по відношенню депутатів йшов і по лінії Священного Синоду. Так, Синод через петербурзького митрополита Антонія велів, щоб «ліві» священики, члени Думи Архипов, Бриліантов та член української громади А. Гриневич або вийшли з тих партій, до яких вони належали, або, коли вони цього не зроблять до 16 травня, їх розстрижуть. Тоді священики запитали, до якої ж їм партії належати, відповідь була, що можуть бути безпартійними. «Але ж я безпартійний лівий» – сказав Антонію один із них. «Я цього не розумію, – відповів їм Антоній, – коли безпартійний, то повинен бути правий»¹². З усього цього виходило, що священики в Думі нічого іншого не повинні робити, а тільки підтримувати уряд, бо інакше їх суворо покарають.

Крім роботи в пленарних засіданнях громадівці подавали запити про злочини поліції та посадових осіб по відношенню до трудового народу. Так, 21 травня 1907 р. був поданий запит про знущення місцевої поліції над селянами Чечелівки, Гайсинського повіту на Поділлі, яких брехливо звинуватили в підпалі поміщицького маєтку. Під час поліцейських розборів безневинно потерпіло 23 чоловіки¹³. Але відповіді на свої звернення депутати так і не отримали.

Проблемі здобуття прав і свобод для трудящих мас «Рідна Справа – Думські Вісті» на своїх шпальтах присвятила 16 публікацій, авторами чотирьох з них були депутати-громадівці (№ 2 – Н. Довгополов. Воєнно-польові суди; В. Хвіст. Думські переклади; М. Рубіс; № 6 – С. Нечитайло. Тернистим шляхом). Діапазон публікацій був надзвичайно широкий: від відкритого виступу проти військово-польових судів до вимоги скасування Державної Ради та насильств, спричинених адміністрацією та поліцією стосовно народних обранців.

3 червня 1907 р. Дума була розпущена. Формальним приводом для припинення діяльності парламенту послужило звинувачення соціал-демократів у підготовці державного заколоту.

Одразу після розпуску Думи на вулиці були виведені посилені наряди поліції та військові підрозділи, армійські частини взяли під охорону об'єкти залізничного транспорту. Губернатори

українських губерній видали постанови про заборону усіх проявів невдоволення політикою властей, за які погрожували тюремним ув'язненням. Київський генерал-губернатор віддав наказ у разі виникнення народних виступів «не робити пострілів бойовими патронами угору»¹⁴.

Переслідувань зазнали колишні депутати другої Думи та їх виборщики. За ними встановлювався постійний нагляд поліції, у випадку участі в антиурядових акціях їм загрозували арешти й заслання.

Як показали події, що розгорталися в стінах II Державної Думи, депутати адекватно відображали суспільні настрої і різко виступали проти обмежень і заборон політичних свобод в Росії. Звичайно, будучи представниками різних партій і соціальних груп, вони переслідували кожен свої інтереси, але були одностайні в одному – так більше жити не можна, необхідно щось міняти. Докорінних суспільних змін вони не пропонували, влада царя-самодержця залишалася для всіх недоторканою, основна мета, що проходила через діяльність Думи, – зробити Росію цивілізованою, обмеженою монархією.

Українська парламентська громада також у своїй діяльності не виходила за ці рамки. Підтвердженням цього є те, що навіть у виступах деяких її членів була апеляція до царя, мовляв, він все знає і не допустить надмірних страждань своїх вірнопідданих.

Громадівці в II Думі ставили питання політичних прав і свобод обережніше і на пленарних засіданнях були пасивнішими. Це пояснюється тим, що інтелектуальний потенціал громади в I Думі був на порядок вище, ніж в другій.

Незважаючи на те, що діяльність громади була перекреслена третьочервневим переворотом, вона залишила помітний слід в історії. І тому не випадково в роботі сучасного парламенту проглядаються елементи і традиції, закладені українцями в цьому легітимному законодавчому органі.

¹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 545.

² Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1990. – С. 341.

³ Учреждение Государственной Думы // Материаль по учреждению Государственной Думы. – М., 1905. – С. 145.

⁴ Петергофское совещание о проекте Государственной Думы под личным его Императорского Величества председательством. Секретные протоколы заседания 19–26 июля 1905 года. – Берлин, б/г. – С. 79.

⁵ Утверждение Государственной Думы и утверждение Положения о выборах в Думу. Реформы 1905–1906 г. – СПб., б/г. – С. 2.

⁶ Думский сборник. I Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб., 1906. – С. 1134–1135.

⁷ Буржуазна революція 1905 – 1907 рр. Лютнева революція 1917 р. Зміни в державі і праві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/burzhuazna-revoljutsiya-1905-1907-pp-lyutneva-revoljutsiya-1917-r-zmini-v-derzhavi-i-pravi>

⁸ Піснячевський В. В Державній думі. Другі збори українських послів // Рада. – 1907. – 15 березня.

⁹ Там само.

¹⁰ Герье В. Вторая русская Государственная Дума. Политические воззрения и тактика ее членов. – М., 1906. – С. 51.

¹¹ Государственная дума. Созыв второй. Сессия вторая: Стенографический отчет в 2 т. – СПб., 1907. – С. 532.

¹² Насильство над депутатами / Рідна справа – Думські вісті. – 1907. – 6 травня.

¹³ Запит Української Думської Громади Міністрові Внутрішніх справ / Рідна справа – Думські вісті. – 1907. – 25 травня.

¹⁴ Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу; отв. ред. В. Г. Сарбей; Институт истории АН УССР. – К., 1989. – С. 8–9.

Статья посвящена деятельности украинских депутатов в работе II Государственной Думы России. Депутаты объединившись в украинскую парламентскую громаду, занимались

всесторонней деятельностью в плане решения неотложных проблем, которые стояли перед регионом. Одним из основных вопросов была проблема состояния в государстве политических прав и свобод граждан.

Ключевые слова: выборы, дума, парламент, права, свободы.

The article is about the activity of Ukrainian deputies in the process of functioning of the Second State Duma. Deputies united in Ukrainian parliamentary community. They engaged in the variety of activities concerning the process of solving urgent problems of their homeland. One of the main issues was political rights and freedom of its citizens.

Keywords: elections, Duma, parliament, rights, freedoms.

СТАВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті проаналізовано позицію єврейських політичних партій після Лютневої революції 1917 р. та їхнє ставлення до Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Ключові слова: Центральна Рада, Мала Рада, Тимчасовий уряд, єврейські політичні партії.

Перемога Лютневої революції в Петрограді та відродження українського національно-визвольного руху навесні 1917 р. активізували й діяльність політичних партій національних меншин. Активно в післяреволюційний політичний процес включилися єврейські партії, що мали на терені України регіональні осередки.

Автор даної статті ставить перед собою завдання проаналізувати погляди єврейських політичних партій щодо перспектив революції та показати їхнє ставлення до Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Напередодні Лютневої революції найвпливовішою єврейською партією був Бунд, партійні організації якого діяли у великих українських містах – Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Житомирі, Кременчуці та ін. У березні – квітні 1917 р. партія розгорнула бурхливу діяльність з поповнення своїх рядів і створення нових осередків. Наприкінці літа вже діяло 60 організацій, найбільші були в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Єлисаветграді, Вінниці, Прилуках, Білій Церкві. Їх діяльність координував Південний обласний комітет і три районних – у Києві, Катеринославі та Одесі. На вересень 1917 р. з 20 тис. зареєстрованих бундівців по всій Росії майже половина була в Україні¹.

Бунд намагався мати своїх представників у всіх громадських організаціях, що виникли після революції, насамперед, у радах робітничих депутатів і профспілках. Його депутати засідали в Київській, Катеринославській, Харківській, Миколаївській, Одеській та ін. радах робітничих і солдатських депутатів. У ряді містечок, зокрема, Богуславі, Старокостянтинові, Козятині, вони стояли на чолі виконкомів рад. Практично під керівництвом бундівців працювали профспілки в Чернігові, Житомирі, Вінниці, Білій Церкві та ін. містах.

На X Всеросійській конференції у квітні 1917 р. Бунд визначив своє офіційне ставлення до Тимчасового уряду. В ухваленій резолюції зазначалося, що програма нової влади «містить основні політичні вимоги російської демократії для перехідного періоду до Установчих Зборів», а для успішного здійснення цього необхідний постійний контроль організованої демократії за урядом і його місцевими органами². Рішення конференції та наступні постанови ЦК з основних питань революції були підтримані й бундівськими організаціями України.

Бундівські лідери розглядали революцію в Росії як буржуазну за характером, тому й підтримали Тимчасовий уряд, який уособлював таку подальшу перспективу соціально-політичного розвитку. Зокрема, М. Рафес писав: «Росія тільки стала на шлях капіталістичного розвитку, і якщо пролетаріат захопить владу, він відштовхне від себе всі інші класи. Він озброїть їх проти себе і загине в нерівній боротьбі»³. Подібні думки висловлювали й інші партійні теоретики. Д. Чертков вважав, що робітничому класу треба поводитися скромніше і вгамувати свої апетити. Робітники мали лише право боротися за нові поступки в умовах капіталізму. Його одеський однодумець Ш. Хібін був переконаний, що «в Росії тепер думати про соціалістичну революцію

занадто рано. Раз і назавжди ми повинні заявити, що не прагнемо захопити те, що нам поки що не дано історичною ходою розвитку продуктивних сил нашої батьківщини»⁴.

Розцінюючи революцію як буржуазну, Бунд був проти переходу влади до рад робітничих солдатських депутатів. Згаданий вже М. Рафес із цього приводу зазначав: «Спадщина, яку залишив царизм, занадто важка і не вивести одним соціалістам країну на шлях нормального життя. Для переходу влади в руки Рад робітничих і солдатський депутатів ще не настав момент»⁵. Органом, спроможним вивести країну з політичної та економічної кризи, вони вважали Тимчасовий уряд. Тому, його органам на місцях – радам об'єднаних громадських організацій – надавалося першорядне значення, а ради робітничих і солдатських депутатів мали працювати в їхньому складі. Загалом, на переконання бундівців, вся повнота влади в країні мала належати Установчим зборам і саме цей представницький орган повинен був розв'язати всі нагальні політичні та соціально-економічні проблеми, в тому числі й визначити майбутній державний устрій Росії.

Майбутнє державно-національне становище єврейського народу Бунд визначив ще на VI з'їзді у жовтні 1905 р., відстоюючи культурно-національну автономію⁶. Цю позицію підтвердила X партійна конференція в квітні 1917 р. та регіональні осередки Бунду, зокрема, Південний обласний комітет, який висував це положення на виборах до Єврейського Общинного Управління.

Після Лютневої революції єдності серед теоретиків Бунду щодо визначення шляхів вирішення національного питання не було. Частина виступала проти федералізму, обґрунтовуючи свою позицію тим, що це гасло заперечує принцип культурно-національної автономії, яку вони вважали, в поєднанні з широким місцевим самоврядуванням, за найкращий засіб вирішення національного питання. Інші доводили, що висунення виключно гасла національно-персональної автономії в тих історичних умовах було засобом розв'язання національної проблеми виключно для національних меншин. Тому, на їхню думку, потрібно було перенести її вирішення в область конкретних політичних умов⁷. На нараді соціалістичних партій національних меншин, яка відбулася 16–19 березня 1917 р. у Петрограді, бундівці єдиними голосували проти включення до вимог до Тимчасового уряду вимоги визнання права національностей на культурне й національне самовизначення⁸.

Такі переконання зумовили й те, що Бунд спочатку негативно поставився до питання автономії України, вважаючи, що будь-яка автономія не повинна виходити за межі єдності «загальноросійського демократичного фронту» й обов'язково повинна узгоджуватися з Тимчасовим урядом. Дізнавшись про наміри українського політичного проводу скликати Національний Конгрес, представники Бунду в квітні 1917 р. ініціювали скликання наради соціалістичних партій, на якій планували засудити ідею автономії України.

Бунд негативно поставився й до проголошення I Універсалу, ухваливши з цього приводу резолюцію, яка засуджувала цей акт і наголошувала, що його прийняття створює «умови для загострення внутрішнього тертя між населенням України». На його переконання цей документ штовхав український рух на шлях відриву від загальноросійського революційного процесу. В резолюції висловлювалася думка щодо недоцільності створення й функціонування Центральної Ради, бо на переконання Бунду, вона спиралася виключно на українську націю, а тому могла стати джерелом міжнаціональних суперечок. Тимчасовому уряду вносилася пропозиція, яка цілком співпадала з його розумінням ситуації в Україні: «створити спільний територіальний орган ... на засадах представництва від організованих демократичних мас усього населення краю». Водночас, резолюція визнавала можливість впровадження територіальної автономії України, але лише за умов забезпечення прав національних меншостей⁹. Бундівці вважали, що права меншостей можна забезпечити через практичне здійснення національно-культурної автономії для національних меншин, які населяли територію України. Для єврейського населення це була община, до компетенції якої входили: шкільна й освітня справа, культурне життя, мистецтво, наукові та технічні знання. Не могло бути й мови про її релігійну спрямованість і втручання у розв'язання соціально-економічних проблем¹⁰.

Лідери Бунду намагалися взяти на себе роль посередників у вирішенні питання автономії України між російською та українською демократіями. В травні 1917 р. партією був направлений спеціальний представник до Петрограда і Москви з метою інформування центральних установ та Першого Всеросійського з'їзду Рад про стан справ в Україні й закликання до порозуміння.

Загалом позиція Бунду, його оцінка характеру революції, подальших її перспектив та визначення можливих шляхів розв'язання нагальних проблем практично збігалися з поглядами меншовиків. У цей період часто висловлювалася думка, що лідери Бунду перетворили свою партію на єврейську копію меншовизму. Спільна ідеологічна платформа стала основою для організаційного єднання. У серпні 1917 р. на об'єднавчому з'їзді РСДРП Бунд став її складовою. В опублікованій після з'їзду програмі Бунду зазначалося, що він став «складовою частиною РСДРП і сприймає всі її положення»¹¹.

Інша популярна єврейська політична партія – Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП) також підтримала Тимчасовий уряд, але мала трохи відмінну від Бунду позицію щодо вирішення національного питання.

В Україні партія мала досить розгалужену мережу регіональних організацій – 163¹². На VI Всеросійській партійній конференції, яка відбулася в Москві 2–6 квітня 1917 р., серед 34 делегатів 10 репрезентували відділення, які знаходилися на українських землях, зокрема, Київ – 3, Одесу – 1, Житомир – 1, Харків – 2, Катеринослав – 1, Черкаси – 1, Полтаву – 1¹³. На нараді серед інших були висунуті й вимоги національного характеру. На противагу Бунду, найкращою формою державного устрою Росії ОЄСРП вважала федерацію. У відповідній постанові конференції підкреслювалося: «російський пролетаріат зацікавлений у такій формі демократизації державного ладу Росії, при якому були б зведені до мінімуму національні тертя, які стоять на шляху класової солідарності пролетаріату усіх народностей Росії і гальмують їх вільний розвиток». Таким державним устроєм визнавалася федеративна республіка, яка мала складатися з областей, розмежованих за етнічним принципом з гарантією прав національних меншин у формі національно-персональної автономії. Визнавалася й можливість створення недержавними народами незалежних держав, але лише за умови, що їх санкціонування повинно відбуватися виключно в разі дотримання ними принципів національно-персональної автономії¹⁴.

При вирішенні національного питання доцільним визнавалося поєднання територіальних і персональних принципів. За кожною національністю Росії визнавалося право на скликання власних національних Установчих зборів, які мали встановити сферу компетенції національної автономії і форми внутрішньої організації, але вони самі мали бути затвердженими загальнодержавним парламентом¹⁵. На відміну від Бунду ОЄСРП підтримала український визвольний рух і не заперечувала потреби запровадження автономії України.

На відміну від інших національностей євреї мали значне представництво в Центральній Раді ще до ухвалення нею 28 липня 1917 р. постанови щодо поповнення свого складу представниками національних меншин. Згідно із постановою євреї мали право делегувати до Центральної Ради 50 своїх представників від п'яти політичних партій (Бунд, Поалей-Ціон, Ціон-Ціон, СЄРП, сіоністи)¹⁶.

Реально єврейська нація мала значно більше, бо її представники до того вже отримали мандати від різноманітних суспільно-політичних і культурно-освітніх організацій і товариств. Їхня чисельність і персональне представництво не були сталими – час від часу вони змінювалися і чисельно, і персонально, бо делегати часом замінювали один одного. На думку відомого вітчизняного дослідника В. Солдатенка певною мірою цю проблему віддзеркалює їхня питома вага у Малій Раді. Так, після певних узгоджень і перестановок євреї дістали 16 мандатів з 66 (понад 24 %), посівши друге місце після українців (36 членів) і значно перевищивши представництво росіян – 9 місць¹⁷. До Малої ради увійшли 16 представників єврейських партій та об'єднань.

11 липня 1917 р. відбулося перше відкрите засідання Малої Ради, на якому були присутні

представники національних меншин. Після привітання М. Грушевського з відповідними вітальними зверненнями виступили представники національних меншин, від єврейських політичних партій – Гольдштейн від Поалей-Ціон, Розенштейн від сіоністської організації та Зільберфарб від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Всі виступаючі підтримали ідею національно-територіальної автономії українського народу, а Зільберфарб наголосив: «Я певен в тому, що ми будемо творити не тільки спільне життя, а й утворим зразок автономного життя не тільки для Росії, але й для цілого світу»¹⁸.

Але спроби лідерів Центральної Ради реалізувати ідею автономії натикалися на певну протидію з боку представників єврейських партій, насамперед Бунду. Показовим у цьому відношенні є партійна позиція щодо статусу Генерального секретаріату, коли бундівські лідери побоювалися його перетворення на повноцінний уряд.

Так, на засіданні Малої Ради 14 липня 1917 р. М. Рафес категорично виступив проти того, щоб у складі Генерального секретаріату були військовий секретаріат, секретаріат пошт і телеграфів, а також секретаріат шляхів. Така позиція обґрунтовувалася тим, що функції цих секретаріатів відносяться до загальнодержавної компетенції, а тому не повинні «входити в обсяг автономії України»¹⁹. Як і меншовики, Бунд займав очікувальну позицію до моменту затвердження Генерального секретаріату Тимчасовим урядом. Водночас, представник Поалей-Ціон С. Гольдельман заявив: «Ми прийшли сюди з тою думкою і переконанням, що, чи буде затверджений Генеральний секретаріат, чи ні, ми будемо працювати там, де твориться крайовий орган демократії для будування автономії України. ... заявляємо, яке б не було відношення Тимчасового уряду, наша партія завше буде йти по дорозі з Центральною радою»²⁰. Таким чином, серед єврейських партій не існувало єдності щодо національно-правового статусу України та її владних органів.

Відсутність єдиної точки зору показала й дискусія навколо прийняття інструкції Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 р. Мала Рада 6 серпня 1917 р. розпочала обговорення цього документу, яке розтяглося на три дні. Майже всі фракції запропонували власні резолюції з цього питання. Головними учасниками обговорення виступили представники українських політичних партій, однак й члени партій національних меншин не осталися осторонь. Однак, їхня позиція загалом виявлялася у приєднанні до резолюції певної української партії. Так, С. Гольдельман повідомив, що Палеолей-Ціон приєднується до резолюції УСДРП. Гутман від ОЄСРП заявив, що його партія буде голосувати за резолюцію українських соціал-демократів, доповнену українськими соціалістами-революціонерами. З окремою резолюцією виступили меншовики та Бунд²¹.

Після бурхливого обговорення 22 серпня 1917 р. Мала Рада затвердила резолюцію, запропоновану фракцією українських соціал-демократів. У резолюції наголошувалося, що інструкція «цілком не відповідає потребам ні тільки українського народу, а й національних меншостей, які живуть на Україні» і закликала «трудова маси населення всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і за об'єднання навколо Центральної Ради»²². Її підтримала більшість представників національних меншин, в тому числі й єврейських. Виключенням стала фракція меншовиків та Бунду, яка відмовилася від голосування, бо жодна їхня поправка до резолюції не була прийнята²³.

Після більшовицького перевороту більшість національних партій, в тому числі й єврейських, підтримали Центральну Раду. На такі позиції перейшов і Бунд, визнавши останню єдиною легітимною владою, яка користувалася підтримкою переважної більшості населення України.

7 листопада 1917 р. на засідання Малої Ради було урочисто зачитано Третій Універсал, в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Результати голосування: «за» – 42 члени (всі українці та євреї), «проти» – нікого, «утрималися» – 5 членів (меншовики В. Кононенко і М. Балабанов, російські есери Ф. Скловський і П. Сараджиєв та поляк В. Рудницький)²⁴. Тобто, в умовах більшовицької загрози єврейські партії підтримали владу Центральної Ради та створення УНР. Це можна по-

яснити тим, що Третій універсал не давав чітку відповідь щодо державно-політичного статусу України. Бо проголошував абстрактну федерацію з найбільшовицькою Росією, якої де-факто не існувало.

Зовсім інше ставлення виявили представники єврейських політичних партій під час голосування Четвертого Універсалу, який проголошував незалежність України. Спочатку, щоб запобігти розколу Малої Ради на національному ґрунті, було ухвалено Закон «Про національно-персональну автономію»²⁵. Однак, прийняття цього Закону не забезпечило цілковиту підтримку української незалежності з боку неукраїнських партій, в тому числі й єврейських. «За» проголосували лише представники українських політичних партій, представники Бунду проголосували «проти», а інших єврейських партій утрималися.

Отже, аналізуючи стосунки між українськими та єврейськими партіями в Центральній Раді, можна констатувати, що в середовищі останніх не було єдиної думки щодо прагнень українців до розбудови власної державності. Бунд спочатку був навіть проти національно-територіальної автономії України, й тільки більшовицький переворот змусив партію визнати за Центральною Радою статус вищого органу влади в Україні. Інші єврейські партії ставилися лояльніше, підтримуючи заходи Центральної Ради щодо практичної реалізації автономії. Однак, коли питання постало про незалежність та самостійність України, вони також не підтримали цієї ідеї.

¹ Гусев В. І. Бунд робить свій вибір: разом з українською демократією (березень–листопад 1917 р.) // Историчний журнал. – 2007. – № 6. – С. 25.

² День. – 1917. – 7 апреля.

³ Рафес М. Очерки истории еврейского рабочего движения. – М.-Л., 1929. – С. 187.

⁴ Гусев В. І. – Вказ. праця. – С. 26.

⁵ Знамя труда. – 1917. – 8 августа.

⁶ Програма Бунда. – К., 1917. – С. 3.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 53.

⁸ Там само. – Спр. 48. – Арк. 2–2зв.

⁹ Золотарьов О. Из истории Украинской Центральной Рады (1917 г.). – К., 1922. – С. 14–16.

¹⁰ Наше слово. – 1917. – 26 июня.

¹¹ Програма Бунда. – С. 2.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 41–44.

¹³ Там само. – Спр. 41. – Арк. 2.

¹⁴ Там само. – Арк. 4зв. – 6.

¹⁵ Там само. – Спр. 51. – Арк. 42–43.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – В 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 207–208.

¹⁷ Див.: Солдатенко В. Ф. Єврейське представництво в Центральній Раді // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 19–20 листопада 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С. 54–56.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 175.

¹⁹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 176–178.

²⁰ Там само. – С. 211.

²¹ Там само. – С. 246–247.

²² Там само. – С. 250.

²³ Там само. – С. 251.

²⁴ Там само. – С. 397.

²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – В 2-х т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 98–99.

В статье проанализирована позиция еврейских политических партий после Февральской революции 1917 г., их отношение к Временному правительству и Центральной Раде.

Ключевые слова: Центральная Рада, Малая Рада, Временное правительство, еврейские политические партии.

In the article the position of the Jewish political parties after the February Revolution in 1917 and their attitude to the Temporary Government and the Central Rada is analyzed

Keywords: Central Rada, Mala Rada, Temporary Government, Jewish political parties.

«УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ» У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ТА НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ЗАГАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз проблеми висвітлення Української революції 1917–1921 років у сучасних шкільних підручниках та навчальних посібниках, а також сформульовано власне бачення автором перспектив її подальшого вивчення та викладання.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., історія України, шкільні підручники, навчальні посібники, історична свідомість учнів.

В березні 2017 року виповнюється 100 років від початку Української революції 1917–1921 років – справді доленосної події в історії нашого народу, коли після довгих століть бездержавного розвитку українцям бодай на кілька років вдалося відродити і розбудувати національну державність України. Незважаючи на сторічний період вивчення та осмислення цієї теми, можна впевнено констатувати, що багато її аспектів ще й сьогодні недостатньо досліджено в історичній науці. Актуальність теми посилюється тим, що здобувши знову омріяну незалежність, сьогодні, як і 100 років тому, існує реальна загроза її втрати через внутрішню «п'яту колону» в суспільстві, а головне – через зовнішню агресію Росії, того «північного сусіда та старшого брата», який загарбав Україну у 1921 році.

Зважаючи на обширність і багатовекторність теми, спробуємо обмежитись стислим аналізом історіографії проблеми, зокрема станом висвітлення Української революції 1917–1921 років у шкільних підручниках, окреслити підходи і завдання щодо формування національної свідомості учнів при викладанні теми «Українська революція 1917–1921 років», а також сформулювати власне бачення перспектив її подальшого вивчення та викладання.

За 100 років дослідження проблеми з жодного іншого періоду історії українського державотворення не накопичилось такої значної кількості джерел та літератури як про добу Української революції 1917–1921 рр. Так, лише в умовах незалежності України, тобто за останні 25 років за нашими підрахунками захищено майже 500 докторських і кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам революційної доби і державотворчим процесам 1917–1921 років. В той же час, ця проблема є найбільш сфальсифікованою. Сьогодні нам зрозуміло чому, адже квінтесенцією Української революції є відродження і розбудова саме національної державності. На жаль, частина міфологем, переколювань та помилкових суджень «перекочувала» з наукової літератури і до навчальних видань.

Обсяг статті не дозволяє ґрунтовно розглянути всі аспекти цієї проблеми, тому зосередимось на стислій характеристиці шкільного підручника як специфічного історіографічного джерела, на етапах становлення сучасних вітчизняних підручників з історії України, включаючи загальні характеристики трансформацій їхнього змісту, і на дидактичних особливостях висвітлення Української революції в підручниках для 5 класу та 10-го класу, адже саме в них висвітлюється досліджувана нами тема.

Підтримуємо твердження науковців про подвійну сутність шкільного підручника з історії: з одного боку – це продукт сучасної історіографії (адже побудовані на принципі науковості

шкільні підручники синтезують провідні історіографічні здобутки на час їх написання), з іншого боку – це інструмент політики пам'яті як свідомого процесу вибудовування співзвучних настроям епохи і викликам часу образів минулого й модусів поведінки¹. Крім цього, варто наголосити на величезній ролі шкільних підручників у формуванні історичної свідомості. Коли ми говоримо про історичну свідомість, то її істотною складовою є історичні знання, значну частину яких людина здобуває саме під час навчання в школі за допомогою вчителя й підручника. Через авторів шкільних програм і державних стандартів і зокрема через шкільні підручники відбувається опосередкований вплив держави на формування історичної свідомості учнів. Щодо шляхів формування історичної свідомості, то шкільна історична освіта, на відміну від вищої, видається навіть більш значущою, бо охоплює набагато ширше коло людей². Тому сприяння формуванню історичної свідомості та історичної пам'яті учнів є стратегічною метою шкільної історичної освіти, адже значний масив понять, подій, фактів, тлумачень та висновків, що вкладається в голови молодого покоління, пускає дуже глибоке коріння й надалі багато в чому визначає історичну свідомість дорослого населення.

Про роль і велике значення шкільного курсу історії для збереження колективної пам'яті народу неодноразово наголошував у своїх працях професор Олександр Удод, прирівнюючи його до державних символів та атрибутів: «Без перебільшення можна сказати, що підручник з історії України є таким же атрибутом державності, як герб, гімн, прапор, національна валюта»³. А французький історик Марк Ферро зазначав, що «образ інших народів або власний образ, який живе в нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії»⁴. В зв'язку з цим особливої актуальності набуває заклик Владислава Верстюка, що за підручником стоїть молоде покоління, і що ми сьогодні покладемо на парту учня – такого громадянина й отримаємо через десять років⁵.

Без сумніву, саме історія в її академічній та дидактичній іпостасях має вирішальне значення для формування етнічної та національної ідентичності. Слід також враховувати, що специфіка написання шкільного підручника з історії вимагає від його автора бути фахівцем не лише з історії, а ще й з дидактики, що зустрічається рідко. В зв'язку з цим за написання підручників беруться методисти, учителі-практики, які за характером своєї діяльності не займаються історичними дослідженнями і не завжди обізнані із сучасними інтерпретаціями історичних фактів, подій, явищ і процесів, що призводить до появи, можливо, яскравих і цікавих за змістом навчальних посібників, але дещо еkleктичних, концептуально невитриманих, з неперевіреними фактами, коли авторські настрої і уподобання превалюють над науковістю⁶.

За текстом підручника завжди прочитується ідеологічна позиція авторів, адже провідною сюжетною лінією шкільних підручників з історії України є державотворчі процеси. Так, в «Концепції гуманітарного розвитку України» наголошується, що вона підпорядкована цілеспрямованому втіленню в життя ідеї державотворення, національної консолідації народу України і національної злагоди як провідних ідей домінування цивілізованого розвитку суспільства»⁷.

Стисло охарактеризуємо етапи становлення шкільних підручників з історії України, адже нашими попередниками К. Бахановим, К. Стецевичем, О. Радзивіл, Н. Яковенко, О. Удодом та іншими дослідниками вже здійснено спробу їх більш ширшого аналізу⁸, та звернемо увагу лише на ті, в яких висвітлюється тема «Українська революція 1917–1921 рр.», тобто для 5 і 10 класів.

Перші шкільні навчальні посібники з історії в незалежній Україні важко назвати підручниками, тому вони носили дещо дивну назву «Матеріали до підручника з історії України для 10–11 класів (автори: М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів. – К., 1992 р.)». В цьому ж році появилася і перший пробний підручник О. Кучерука «Оповідання з історії України» для 5 класу. Проте, книга виявилася занадто заполітизованою і занадто складною для сприйняття. У Рівному у 1992 р. вийшли друком «Оповідання з історії України, рідного краю» В. Мисана. У 1994 р. у видавництві «Гене́за» побачив світ підручник з новітньої історії України Ф. Турченка – для старшокласників.

Оцінюючи ці перші підручники О. Удод, І. Гирич, Л. Зашкільняк та інші вчені, зважаючи на нові тенденції в поданні матеріалу, відхід від формаційного бачення історії на користь цивілі-

заційного підходу, вказують і на вади цих підручників, зокрема на певну тенденційно-кон'юнктуру заангажованість, нав'язування авторської думки, спрощення і схематизацію в поясненні причинно-наслідкових зв'язків історичних подій, надмірне захоплення політичною історією та інші⁹. На думку Л. Зашкільняка українська нормативна історіографія станом на середину 1990-х років ще мало чим відрізнялася від версії історії УРСР¹⁰. Зрозуміло, що таким був і зміст перших підручників.

У 1996 р. було ухвалено нову програму з історії України (Я. Грицак, В. Мисан, Ф. Турченко, Г. Швидько та ін.) та починається другий період створення підручників з історії України. У 1998 р. виходять в світ другі видання підручників С. Кульчицького і Ф. Турченка, а у 1999 р. для 5-го класу виходить новий підручник «Вступ до історії України» В. Власова і О. Данилевської, який замінив складний для сприйняття п'ятикласниками підручник О. Кучерука. Всі ці видання містили вагомий методичний апарат (уривки спогадів, документів з запитаннями і завданнями для роздумів), за допомогою яких автори намагалися долучити учнів до діалогу, спонукали до висловлення власного ставлення щодо оціночних суджень підручника.

Наступний період трансформації підручників з новітньої історії України почався з 2005 року, після затвердження у 2004 році нової програми з історії, що було викликано переходом загальноосвітніх шкіл на 12-ти річний термін навчання.

Варто наголосити, що підручники цього періоду носять відбиток політичної ситуації в Україні: з 2005 року для них характерна посилена увага до найяскравіших подій в історії України як засобу збудження національної пам'яті та консолідації нації; з 2010 до початку 2014 року, навпаки, – різкі зміни акцентів в оцінці радянського минулого, історичних подій, спільних з Росією, «ретушування» окремих героїзованих моментів української історії.

У 2010 р. було підготовлено нове видання шкільних підручників, до яких внесено суттєві редакційні правки, покликані покращити імідж Росії, зокрема спрямовані на формування неагресивного образу Росії. З цією метою з шкільних підручників було вилучено інформацію про події під Крутами, про Українських січових стрільців, про визвольну боротьбу УПА, «під ніж» пустили і Помаранчеву революцію, «вихолостили» реальні вимоги народу в період президентських виборів 2004 року. Значної еволюції зазнало висвітлення у підручниках радянської моделі державності від «нечувано жорстокої російської влади» до визнання окремих позитивних моментів в історії України радянської доби, зокрема досягнень індустріалізації. Керівну роль Кремля (Москви) у поступовому плановому знищенні надбань та проявів українського державного самоврядування було замінено на роль більшовицької партії у цих процесах.

І мабуть не варто дивуватись тому факту, що проведене у 2010–2011 роках за вказівки Д. Табачника так зване «незалежне оцінювання» шкільних підручників з історії України показало, що більшість експертів вважають, що підручникам притаманна «об'єктивність, виваженість та комплексність в оцінках історичних подій»¹¹.

Фінансова скрута в країні останніх років не дозволила оперативно перевидати нові підручники, без купюр та перекручень в оцінках минулого, тому школярі змушені були навчатись за спотвореними підручниками.

Нарешті, що ми можемо сказати про найновіші шкільні підручники з історії України, видрукувані за останні три роки, включаючи 2016 рік, як в них висвітлюється тема «Українська революція 1917–1921 років»?

Варто наголосити на тому, що з їх текстів вилучено ті фальсифікації і перекручення щодо викладу революційної доби, які домінували в підручниках 2010–2013 років.

В той же час в найновіших шкільних підручниках залишається ще багато «вузьких місць» у висвітленні Української революції 1917–1921 років, які не сприяють формуванню історичної свідомості та накопиченню учнями ґрунтовних знань з цієї важливої теми. Адже лише після успішного засвоєння саме цієї теми учні, вивчаючи наступні теми, пов'язані з встановленням радянської влади, свідомо дійдуть висновку, що УРСР не була спадкоємицею УНР, що це – псевдодержава, привнесена ззовні та створена за російським радянським зразком. У 1921 р.

Українська революція потерпіла поразку, Україна була завойована і поділена між 4-ма державами. Національне державотворення припинилось і було відновлене лише у 1991 році.

Учні повинні зрозуміти, що радянське державотворення на території України – це не українське національне державотворення. Більше того, УРСР не була самостійною державою, бо не мала власних кордонів, зовнішньої та внутрішньої політики, армії, валюти, громадянства, символіки, державної мови. Але у нас це все було у 1917–1921 роках, поки Україну не завойовали, позбавивши на 70 років національної державності.

На жаль, в найновіших шкільних підручниках відсутній належний фактаж та відповідна аналітика для ґрунтовного розкриття цієї теми, а деякий матеріал взагалі містить помилкові твердження і дати.

Так, у «Вступі до історії» для 5-класу автор Віталій Власов в одній темі поєднує непеєднані речі, назвавши її «Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади», причому ще за радянськими штампами обмежує хронологію революційної доби 1917–1920 роками. П'ятикласники можуть трактувати це як плавний перехід від революції до радянської доби в Україні.

Світлана Коніщева в своєму посібнику для 5-го класу за 2016 рік нав'язує учням думку, що Центральна Рада утворена за ініціативою М. Грушевського¹² (і це при тому, що Грушевський перебував у той час в Росії, в засланні, а прибув до Києва лише через два тижні від початку революції). Розкриваючи тему Українська революція, авторка підручника подає зображення Державного прапора та Державного герба України. Проте, це не що інше як постріл вхолосту, бо не подана відповідна інформація про ці символи. Це необхідно зробити при висвітленні саме цієї теми, адже саме в умовах Української революції національна символіка вперше стала державною. Саме тут необхідно подати матеріал про співвідношення державної і національної символіки, що поняття національна символіка значно ширше від поняття державна символіка, вона має здатність перетворюватись з національної в державну, а при поразці державотворчих процесів – знову ставати національною і в підпіллі або в екзилі (тобто у вигнанні) торувати шлях до державності.

На наше переконання, це не тільки приріст ґрунтовних знань учнів, це також і вдалиий плацдарм для виховного процесу, для прищеплення учням почуття патріотизму, національної гідності, адже саме тепер серця малечі, школярів і студентів є відкритими для сприйняття такої інформації. Українська Революція гідності 2013–2014 років перетворила український прапор та синьо-жовту атрибутику на символ боротьби України з «руським миром», Кремлем, російською агресією та іншими противниками української державності та незалежності.

На жаль, слід зазначити, що ці вузькі чи проблемні місця характерні також і для висвітлення теми «Українська революція 1917–1921 рр.» в підручниках з історії України для 10 класу.

Так, в навчальному посібнику за авторством Світлани Коніщевої революційна доба також закінчується 1920 роком. Причому авторка як синонімічні або взаємозамінні вживає терміни «Українська революція» та «Українські національно-визвольні змагання»¹³.

В навчальному посібнику О. Гісема та О. Мартинюка за 2016 рік Перша світова війна закінчується не в 1918 р., а чомусь в 1917 р.¹⁴. Чи не дивною для учнів виглядає боротьба УНР за вихід з війни і підписання 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору? Доба Української революції авторами обмежена тільки 1917–1918 рр., а 1918–1921 роки – це, на їх думку, період Визвольних змагань та їх поразки.

В шкільному посібнику Юлії Лебедевої, названому «Історія України. Повний шкільний курс» тема «Українська революція» взагалі висвітлюється без обмежень її хронологічних меж. В тексті подана помилкова дата проголошення IV Універсалу і незалежності України, насправді 22 січня 1918 р. Мала Рада ніяк не могла затвердити IV Універсал, бо в цей день лише розпочалася робота комісії по підготовці його тексту на базі трьох основних проектів, поданих до УЦР. Поряд з портретами державотворців – М. Грушевського та В. Винниченка авторка вміщує фотопортрет Антонова-Овсієнка – більшовицького військового діяча, борця проти незалежної УНР¹⁵.

В практичному довіднику за 2015 рік з історії України за програмою старшої школи, підготовленому Т. Земеровою та І. Скирдою, Українська революція обмежується 1917–1918 роками, а революційна доба як і за радянських часів закінчується 1920 роком. Крім цього, автори реанімують старий міф і наголошує, що 29 квітня 1918 року М. Грушевський був обраний президентом УНР¹⁶, яким він насправді ніколи не був і ніколи не обирався.

Отже, на жаль, на сьогоднішній день ми ще не можемо сказати, що в Україні є гарні шкільні підручники та навчальні посібники з історії. Всім нам треба усвідомити, що поряд з трагічною ми маємо і славу, героїчну історію України. Нам є чим гордитись і за що боротись – і підручник з історії України повинен бути таким, що посилює любов до України, формує патріотизм, викликає почуття національної гідності, а головне – він повинен надихати молодь до активної участі в розбудові рідної держави.

¹ Детальніше див.: Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія / Світлана Баханова. – Донецьк, 2012. – С. 3–4.

² Про цей аспект проблеми, що стосується аналізу вузівських підручників з історії України, нами підготовлено статтю до наступного 52 випуску «Етнічної історії народів Європи», що готується до друку.

³ Удод О. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // За право бути собою. Українська державницька історія (Збірка статей). – К., 2008. – С. 18; його ж. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // Історія України. – 2010. – № 37. – С. 4–5.

⁴ Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах. Перевод с фр. – М., 1992. – С. 8.

⁵ Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К., 2008. – С. 17.

⁶ Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія. – Донецьк, 2012. – С. 15.

⁷ Концепція гуманітарної освіти України. – К., 1997. – С. 6.

⁸ Баханов К. Написані з власного погляду (перше покоління українських підручників: основні напрямки модернізації // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 11–17; його ж. Сучасний шкільний підручник з історії / К. О. Баханов. – Харків, 2009. – 128 с.; Шкільна історична освіта: зміст, проблеми, пошуки / Упоряд. О. Удод. – К., 2010. – 144 с. та ін.

⁹ Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 53; Удод О. Аксиологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти (на матеріалах підручників з історії України) // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 55–62 та ін.

¹⁰ Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15(1). – К., 2009. – С. 13–19.

¹¹ Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 років у сучасних шкільних підручниках з історії: монографія. – Донецьк, 2012. – С. 58.

¹² Коніщева С. Є. Історія України (вступ до історії). 5 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Харків, 2016. – С. 20.

¹³ Коніщева С. Є. Історія України. Всесвітня історія. 10 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Харків, 2014. – С. 27.

¹⁴ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 5–11 класи. Опорні схеми, таблиці, коментарі. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 307.

¹⁵ Лебедева Ю. Г. Історія України: довідник для підготовки до ЗНО. Повний шкільний курс. – К., 2013. – С. 159–161.

¹⁶ Земерова Т., Скирда І. Історія України. Практичний довідник (за програмою основної і старшої школи). – Харків, 2015. – С. 317.

В статье осуществлен краткий историографический анализ проблемы освещения Украинской революции 1917–1921 годов в современных школьных учебниках и учебных пособиях, а также сформулировано личное видение автором перспектив ее дальнейшего изучения и преподавания.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., история Украины, школьные учебники, учебные пособия, историческое сознание учащихся.

In the article, a short historiographic analysis of the problem of coverage of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in modern school textbooks and teaching aids was made, and the author's personal vision of the prospects for further study and teaching was formulated.

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, history of Ukraine, school textbooks, teaching aids, historical consciousness of pupils.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАВЕСНІ 1917 р.: ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА ТА РЕГІОНАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В УКРАЇНІ

Автор розкрив основні положення політичної доктрини загальноросійських політичних партій меншовиків і есерів та охарактеризував чисельність та регіональну розгалуженість партійних осередків в Україні.

Ключові слова: Центральна Рада, загальноросійські партії, меншовики, есери, Тимчасовий уряд.

У 2017 році виповнилося 100 років від початку революційних подій, які розхитали Російську імперію й відкрили перед українською нацією можливість реалізації власних державницьких прагнень. Незважаючи на велику відстань ці події досі викликають інтерес і з боку науковців, і з боку пересічних громадян. Нестабільна політична ситуація останніх трьох років також актуалізує потребу ретельного вивчення тогочасного державотворчого досвіду. Зокрема, залишається актуальною проблема ролі російського чинника в революції та впливу загальноросійських політичних партій на перебіг політичного процесу в Україні.

Метою даної статті є аналіз політичної платформи загальноросійських політичних партій навесні 1917 р. та їхня позиція щодо національних прагнень українців.

Тимчасовий уряд, який після перемоги Лютневої революції уособлював верховну загальноросійську владу, в перші тижні здобув підтримку з боку широких верств населення – починаючи від «верхів», які вбачали в ньому інституцію, здатну стримати подальший розвиток революції в країні, до «низів», що пов'язували з ним надії на швидке розв'язання нагальних соціально-економічних проблем. Політичний курс Тимчасового уряду підтримали й загальноросійські соціалістичні партії меншовиків і есерів. Ці партії мали в Україні сталі дореволюційні коріння.

Наприклад, говорячи про меншовизм, М. Равич-Черкаський підкреслював, що історія РСДРП в Україні до 1912 р. – це «переважно історія її меншовицької, опортуністичної частини»¹. Певною мірою це пояснює причини значного впливу партії серед робітників навесні 1917 р. Після революції ряди партії стрімко зростали. На хвилі революції та сподівань на швидке вирішення її основних завдань до партії примкнула значна частина робітників й інтелігенції. В цей період з'явився навіть термін «мартовські соціалісти», так називали тих членів партії, які вступили до її лав після скасування самодержавства. Звичайно, що більша частина нових членів мало розумілася на ідеології меншовизму, їх приваблювали гасла партії й підтримка її загального політичного курсу – сприяння розвитку демократичних зрушень.

Важко точно визначити чисельність партії меншовиків навесні 1917 р. в Україні. Найчастіше в науковій літературі наводиться цифра 15–16 тис.². Заважає точності підрахунку й той факт, що в Україні в багатьох місцях діяли об'єднані з більшовиками організації. Деякі виникли ще в нелегальних умовах, інші утворилися зразу після того як РСДРП вийшла з підпілля. В Південно-Західному краї об'єднані комітети РСДРП виникли в Полтаві, Кременчуці, Чернігові, Василькові, Конотопі, Умані, Казатині. У Донецько-Криворізькому регіоні діяли об'єднані організації в Юзівці, Бахмуті, Олександрівську, Єлисаветграді, Кривому Розі, Каменську (Катеринославської губернії). На Півдні практично всі організації РСДРП були об'єднані, зокрема, в Одесі, Миколаїві, Мелітополі, Бердянську, Херсоні, Таганрозі, Маріуполі³. Сучасні дослідники вважають, що в

Україні біля 2/3 організацій були об'єднанні⁴. Але, важлива не стільки загальна чисельність меншовиків, скільки факт наявності в їхніх партійних рядах значної частини активних діячів. Саме це мабуть й стало причиною значної переваги меншовиків у радах робітничих і солдатських депутатів, профспілках, робітничих організаціях, фабзавкомах.

Підтримка Тимчасового уряду меншовиками зумовлювалася розумінням партією характеру революції в Росії як революції буржуазно-демократичної. Лідери меншовизму вважали себе прибічниками ортодоксального марксизму, тому соціалістична революція бачилася їм не інакше як у віддаленій перспективі «на фоні соціалістичної Європи і при її допомозі». В їхньому розумінні економічний і політичний розвиток країни, рівень свідомості робітничого класу не дозволяв зробити перехід до соціалізму. Тому соціал-демократія не повинна була прагнути до перетворення демократичної революції в соціалістичну і на порядку денному мали стояти тільки питання буржуазно-демократичних перетворень. Дана так звана теорія «самообмеження пролетаріату» поділялася всіма провідними російськими теоретиками марксизму – Г. Плехановим, П. Аксельродом, В. Засуліч і Ю. Мартовим, крім В. Леніна.

З меншовицької концепції революції випливало й їхнє ставлення до можливих форм організації влади. На їх переконання в буржуазно-демократичній революції влада повинна була належати буржуазії, тому після Лютневої революції партія відмовилася від неї. Але, незважаючи на відмову брати участь в організації влади, меншовики з самого початку стали учасниками установ влади, увійшовши до складу рад робітничих і солдатських депутатів й об'єднаних громадських комітетів. Завдяки цьому вони стали ототожнюватися робітниками, солдатами й більшістю населення з новою революційною владою.

Розуміння характеру революції було єдиним спільним моментом у теорії меншовизму, який ніколи не був ідейно цілісним. Усі організації РСДРП(м) склалися з представників різних ідейно-політичних течій, що оформилися за роки Першої світової війни. Ідейна боротьба точилася між правим крилом – так званими оборонцями, які виступали за продовження війни до переможного кінця й лівим – інтернаціоналістами, які засуджували війну. З перемогою Лютневої революції ідейні протиріччя всередині партії частково згладилися. На перших порах гасло продовження війни за допомогою всіх воюючих країн до підписання загального демократичного миру практично поділялося усіма меншовиками. Переважну більшість становили оборонці, як «старі» – війна заради захисту вітчизни, так і «нові» – війна заради захисту революції. Зближення двох оборонських течій посилювало правий фланг партії і зробило його домінуючим.

У меншовицьких організаціях України спостерігалися ті ж самі процеси ідейних суперечностей, що і в Росії. На Півдні та Південно-Західному краї переважали меншовики-оборонці. Головним центром оборонців була Київська організація на чолі з М. Балабановим і В. Дрелінгом. Центром лівих меншовиків була Харківська організація, якою керували С. Сан (Девдоріані) і І. Бер (Гуревич) – прибічники лінії Ю. Мартова. Меншовики-інтернаціоналісти мали вплив у Катеринославі, а також в ряді місць Донецько-Криворізького регіону⁵. Але, так само як і в Росії в Україні на цьому етапі переважали загалом праві-оборонці.

Меншовики підтримали курс Тимчасового уряду щодо перенесення вирішення проблеми майбутнього державного устрою Росії на Установчі збори. На I Всеросійському з'їзді рад у червні 1917 р., разом із есерами, партія заявила про неможливість часткового вирішення національного питання у будь-якій формі до скликання Установчих зборів⁶.

З огляду на національний склад меншовицьких організацій в Україні (переважали росіяни й євреї), партія виявилася практично не готовою до сприйняття визвольного руху українців. Це вимушений був визнати Організаційний комітет партії на Всеросійській конференції меншовицьких і об'єднаних організацій в Петрограді у травні 1917 р., зазначивши: «конференція цілковито не підготовлена до відповідального рішення з національного питання»⁷.

Дореволюційна національна програма меншовиків зазнала певної еволюції. Так, з моменту утворення партії в 1898 р. соціал-демократи декларували «право на самовизначення за всіма націями, що входили до складу держави»⁸. Однак на початку XX століття під впливом поши-

реної в Росії теорії австрійських соціал-демократів К. Ренера і О. Бауера, меншовики почали висувати вимогу культурно-національної автономії. Ця теорія передбачала визнання нації як юридичної цілісності, яка брала на себе справу розвитку національної культури, та базувалася на визначенні нації як «союзу людей, що однаково мислять і розмовляють; як культурну сукупність людей, не пов'язаних ані спільною територією, ані спільністю економічного життя»⁹.

Визнаючи принцип національного самовизначення, меншовики вбачали у національних рухах силу, що ослаблює великі державні утворення і розпорошує пролетаріат за національною ознакою. Вони вважали, що національно-визвольні рухи «роблять складними завдання революції, затьмарюючи класову свідомість пролетаріату й загрожуючи його єдності», яка розглядалася ними як основа задля перемоги найвищого добра загальнолюдської культури¹⁰. Вимогу державної та національної єдності особливо активно відстоював один із лідерів меншовизму О. Потресов. Він був переконаний: «Якщо не буде держави, то й не буде передумов для розвитку революції»¹¹.

На обласній конференції об'єднаних меншовиків Південно-Західного краю, яка відбулася в Києві 21–23 квітня, М. Балабанов заявив, що «національне питання для нас – засада, підпорядкована класовому принципу» й тому для соціал-демократії воно не може бути принципово розв'язаним. Інший доповідач І. Кірієнко зазначив, що Україна має тісні зв'язки в своїй культурі й промисловості з Росією і не може зробити жодного кроку, який би не відбився на Росії. Тому, на його переконання, Україні достатньо отримати право обласного самовизначення для вирішення своїх місцевих проблем.

Цю думку продовжив далі В. Дрелінг, відмітивши, що: «визнаючи право націй на самовизначення, ми не ставимо перешкод ніяким формам самовизначення, але активно підтримуємо лише ті форми, які не суперечать інтересам пролетаріату. Програма визнає обласне самоврядування. Цей пункт необхідно розширити наданням права на політичне самовизначення тим націям, які дозріли для цього. Яке ж повинно бути наше остаточне ставлення до цієї вимоги? – Федерация в своїй початковій формі ставить перепони розвитку капіталістичного ладу, атомізує державу, роздроблює її. Тому, федеративний устрій Росії ми не вважаємо тією формою держави, яка була б в інтересах соціально-економічного розвитку Росії»¹².

За пропозицією В. Дрелінга конференція ухвалила резолюцію, в якій засуджувалися федеративні змагання як такі, що загрожують «в державнім роздробленні створити нові перешкоди для розвитку виробничих сил і єдності класової боротьби пролетаріату». Єдино можливим для України вважалось надання автономії, проте з обов'язковим збереженням єдності Росії як державного народногосподарського організму, що мало бути запорукою єдиного пролетарського фронту¹³. Тобто, меншовики виступали послідовними прибічниками ідеї збереження єдності російської держави. Єдина поступка, на яку вони погоджувалися у вирішенні українського питання, – це надання національно-культурної автономії.

Партнерами меншовиків по їх роботі в радах робітничих і солдатських депутатів були російські есери. Демократизація суспільно-політичного життя після Лютого 1917 р. відкрила перед партією широкі можливості. За досить короткий термін – протягом весни – есери перетворилися з нелегальної партії, яка постійно переслідувалася й знаходилася в глибокому підпіллі, на одну з найчисельніших, члени якої брали участь у формуванні владних інституцій. Легалізація партії сприяла стрімкому зростанню її лав, які збільшувалися за рахунок селян, робітників, солдат, службовців, студентів, міщан, учнів, інтелігенції тощо.

На початку революції в Україні налічувалося приблизно 35 тис. есерів, а вже на кінець червня 1917 р. їх загальна чисельність сягнула 67–70 тис. осіб. Найбільш чисельними були організації есерів у Донецько-Криворізькому регіоні – 36 тис. чол., в тому числі в Катеринославі – більше 4 тис., в Харкові – 3 тис., Маріуполі – 2 тис., Єнакієве – 2 тис., Горлівці – 2 тис. У Південно-Західному краї було приблизно 15 тис. есерів: у Києві – 3,5 тис., Полтаві – 1,5 тис., Кременчуці – 1,2 тис. осіб. На Півдні України налічувалося близько 18–20 тис. есерів, в тому числі в Одесі – 8 тис., Миколаєві – 6 тис., Єлісаветграді – 1 тис. осіб¹⁴. Основна маса російських есерів

концентрувалася у містах і містечках України, у розвинутих промислових центрах, де переважав пролетаріат російського походження, а також у місцях зосередження російської армії.

Характерною ознакою російських есерів була відсутність ідейної єдності їхніх рядів. Протягом усього періоду існування партії всередині неї точилася гостра боротьба між правими, центром і лівими. Стрімке зростання чисельності партії не сприяло її організаційному зміцненню, а навпаки поглиблювало розбіжності між різними течіями. В Україні діяли представники всіх есерівських течій. Есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та багатьох інших міст були провідниками офіційної есерівської ідеології. Центром лівих есерів, прихильників М. Спірідонової і Б. Колегаєва, була Харківська організація, яку очолювали впливові ліві есери М. Алгасов, М. Алексєєв, В. Карелін. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції стала й Одеська організація на чолі з відомими в місті діячами П. Шифером і С. Заком¹⁵.

Представники різних течій по-різному вирішували основні питання революції – визначення характеру революції, форми організації влади, ставлення до Тимчасового уряду, проблеми продовження війни, шляхів вирішення аграрної та національної проблем.

Після Лютневої революції більшість партії есерів у питанні війни та миру зайняла позицію революційного оборонства. Фактично це було продовженням попередньої політичної лінії партії. На початку війни з питання ставлення до неї, есери, як і інші партії II Інтернаціоналу розкололися на дві групи. Більшість відстоювала ідею «захисту вітчизни», лише незначна меншість есерів виступала проти війни. Представники обох ліній, відповідно В. Чернов і М. Натансон (Бобров) взяли участь у міжнародній Циммірвальдській конференції противників війни. М. Натансон пристав на позицію більшовиків, які входили до лівої групи конференції, що відстоювала позицію необхідності перетворення імперіалістичної війни на громадянську й негативно ставилася до гасла «боротьби за мир», яке висував центр конференції. В. Чернов входив до центру, що виступав за об'єднання всіх соціалістів з метою протиставитися війні.

Позиція революційного оборонства була обґрунтована в резолюції Московської конференції есерів (20–21 березня 1917 р.). У документі вказувалося, що причини війни криються в основних суперечностях капіталістичного устрою, що демократія кожного народу має право на самооборону, а для російської демократії це ще було й зобов'язанням захистити завоювання революції. Водночас, відзначалося у резолюції, російська демократія повинна була вести боротьбу з завойовницькими прагненнями правлячих класів і домагатися від Тимчасового уряду заяви про відмову від захоплення чужих територій і отримання контрибуцій.

Дві лінії з питання війни та миру зіткнулися на III з'їзді есерів. Погляди лівих на з'їзді озвучив один із їх лідерів Б. Камков, доводячи, що Росія й після революції, знаходячись у коаліції з західними державами, продовжує вести імперіалістичну війну. Під час обговорення висувалися ідеї як необхідності форсованого наступу російських військ, так і політика відмови від наступу й непідкорення розпорядженням уряду. Ці дві крайні позиції з'їзд відкинув й прийняв абстрактне положення щодо ліквідації війни за «умов об'єднаних зусиль демократій». Для цього необхідним визнавалося відродження Інтернаціоналу та боротьба з розвалом армії за її боєздатність¹⁶. У реальності це означало підтримку гасла продовження війни до переможного кінця.

У національному питанні есери, на противагу меншовикам, теоретично визнавали федеративний принцип перебудови Російської імперії. Програма партії передбачала «встановлення демократичної республіки з широкою автономією областей і товариств, найбільш широке впровадження федеративного принципу у стосунках між окремими національностями»¹⁷. Загалом федерація розумілася есерами як вільна спілка вільних народів. Зокрема, таке тлумачення федерації міститься в одній із відозв партії, де пояснювалося, що федеративна форма державного устрою означає, коли «кожна нація в тій або в іншій державі має повну самостійність і тільки добровільно вступає в спілку з іншими також самостійними націями як рівна з рівними»¹⁸.

Водночас, повнота національного самовизначення для різних народів Російської імперії визначалася есерами по-різному. В одній із пропагандистських брошур «Хто такі с.-р. і чого вони

домагаються», зазначалося, що області, «в яких мешкають «не русские», наприклад, Кавказ, Польща, Україна, можуть бути цілком самостійні (це зветься автономією), щоб усі народності, які входять до складу російської республіки, знаходилися в братській спілці і всі були б рівноправні (це зветься федерацією)»¹⁹.

III партійний з'їзд ухвалив з національного питання наступну постанову: «З'їзд ПСР висловлюється в принципі для Росії за форму федеративної демократичної республіки, з територіально-національною автономією, в межах етнографічного розселення народностей. ... Для керівництва всіма своїми культурними і національними справами як нації без території, так і національні меншості областей із змішаним населенням можуть бути об'єднані в екстериторіальні персонально-автономні союзи зі своїми місцевими та загальнодержавними представницькими органами»²⁰. Цю програму партія передбачала провести через Установчі збори. Тобто, як і інші загальноросійські партії, есери відклали розв'язання національного питання до Всеросійських Установчих зборів, розуміючи, що на них більшість буде представлена росіянами і саме вони й будуть визначати майбутній державний устрій Росії.

Схожі постанови прийняли й обласна конференція російських есерів Південно-Західного краю (7–8 травня 1917 р.) та Катеринославська й Харківська губернські конференції. В ухвалених документах підкреслювалося, що інтереси нації краще забезпечуються федеративним устроєм Росії, врахуванням національно-культурних вимог українців, однак вказувалося «на небезпеку народження дрібних буржуазних республік». Водночас, підкреслювалося, що це питання мають вирішити Установчі збори. При цьому українські есери звинувачувалися в тому, що вони підтримують Центральну Раду та її вимоги щодо автономії України, а не блокуються з російськими соціалістами²¹.

Визнаючи федерацію в теорії, на практиці російські есери виступали проти заходів українців щодо реалізації їхніх автономних прав. Показовим у цьому відношенні є виступ російського есера Незлобіна на нараді соціалістів, що відбулася в Києві на початку квітня 1917 р., в якому він заявив, що «сумнівається, щоб на Українській території, де більшість війська не українська, українці надумали б здійснювати свою автономію, якщо це так, то вони прогадали»²².

Характерною для есерів була й тактика замовчування національної проблеми. Більшість зібрань та з'їздів, які відбувалися під їхнім проводом, практично ігнорували обговорення національного питання. Така тактика повністю співпадала з позицією ЦК партії, про що констатували представники есерівських організацій в Україні: «ЦК партії ставився до національного питання як до чогось другорядного, а в практичній роботі відмахувався»²³, таким чином цілком підтримуючи великодержавницьку політику Тимчасового уряду.

Загалом, партії меншовиків і есерів представляли загальноросійські інтереси, наполягаючи на обов'язковому збереженні державної цілісності Російської держави та висуваючи гасло єдиного демократичного фронту. Їхня пропаганда на теренах України гальмувала процес поширення українських національно-визвольних гасел у середовищі зрусифікованих верств населення. Українським політичним партіям довелося діяти в умовах жорсткої конкуренції з загальноросійськими соціалістичними партіями, адже вони мали спільну соціальну базу – інтелігенція, селянство та робітництво. І від того чий бік вони приймали залежала подальша доля революції та державотворчих перспектив. Навесні 1917 р. українські політичні партії гідно витримали цю конкуренцію, здобувши підтримку більшості населення України (свідомством чого є результати виборів до Всеросійських і Українських Установчих зборів).

¹ Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии Украины. – К., 1923. – С. 11.

² Див.: Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. – Харьков, 1983. – С. 25; Диманштейн С. Кто такие меньшевики. – Харьков, 1923. – С. 26; Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років: Автореферат ... дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 13 та ін.

- ³ Большевистские организации Украины: Организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 – июль 1918: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 93, 130, 306, 376–377.
- ⁴ Древаль Ю. Д. Меншовики і Україна: нова оцінка деяких спірних питань. – Вестник Харьковского университета. – № 375. – 1993. – С. 40.
- ⁵ Ветров Р. И. Назв. праця. – С. 23.
- ⁶ Булдаков В. П. Национальные программы правящих партий в России в 1917 г. // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М., 1980. – С. 17.
- ⁷ Дорошенко Д. Історія України. – Т. 1. – С. 19.
- ⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – М., 1983. – С. 62.
- ⁹ Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905–1917 гг. – М., 1976. – С. 176.
- ¹⁰ Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. – Київ-Відень, 1920. – Т. 1. – С. 107.
- ¹¹ Вперед. – 1917. – 22 серпня.
- ¹² Киевская мысль. – 1917. – 25 апреля.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Днепропетровск, 1983. – С. 11–12.
- ¹⁵ Там само. – С. 14.
- ¹⁶ Протоколы третьего съезда партии социалистов-революционеров. – Пг., 1917. – С. 475, 478.
- ¹⁷ Сборник программ русских политических партий. – Пг., 1917. – С. 11.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 806. – Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 1435. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 72-73.
- ²⁰ Дело народа. – 1917. – 6 июля.
- ²¹ Див.: Воля народа. – 1917. – 14, 17 мая; Земля и воля. – 1917. – 25 мая та ін.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 63.
- ²³ Партийные известия. – 1917. – № 3. – С. 10.

Автор проанализировал основные положения политической доктрины всероссийских политических партий меньшевиков и эсеров, показал численность и региональное размещение партийных организаций.

Ключевые слова: Центральная Рада, всероссийские партии, меньшевики, эсеры, Временное правительство.

The author described the basic principles of the political doctrine of the political parties of the menzowiky and esery, also characterized the number and the regional spreading in Ukraine.

Keywords: Tsentralna Rada, the Russian political parties, menshovyky, esery, Tymchasovyj Uriad.

ВЗАЄМВІДНОСИНИ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ В ХОДІ БОЙОВИХ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА ТЕРИТОРІЇ АВСТРІЇ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У рамках перегляду поглядів щодо перебування радянських військ за межами Радянського Союзу у 1944–1945 роках аналізуються особливості стосунків місцевого населення та червоноармійців. Спираючись на реальні факти, окреслюються моральний стан австрійського населення напередодні вступу Червоної Армії в межі їх країни та взаємовідносини між радянськими військовослужбовцями і місцевим населенням під час перебування перших на австрійській землі. Визначаються факти девіантної поведінки червоноармійців, що призвели до негативного ставлення до них з боку місцевого населення Австрії, та заходи радянського військово-політичного керівництва щодо боротьби із воєнною злочинністю. Окреслюється робота радянських органів спеціальної пропаганди, яка була спрямована на формування довіри австрійців до Червоної Армії та «вірного» розуміння політики Радянського Союзу на заключному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона Армія, Австрія, пропаганда, злочини червоноармійців, окупація.

Стан війни є однією із складних ситуацій, коли військові дії тягнуть за собою низку складних проблем, у тому числі взаємовідносини між місцевим населенням та військовослужбовцями армії іншої держави, військові формування яких в силу політичних чи військових причин опинились в межах їх території. Ця проблема є надзвичайно складною і пролягає, перш за все, у площині «ми» – «вони» із своєрідною ідентифікацією цих значень кожною із сторін. Сьогодні надзвичайно актуальним є питання вивчення, узагальнення та накопичення досвіду таких взаємовідносин, оскільки, по-перше, український контингент протягом останнього десятиліття неодноразово був активним учасником миротворчих та стабілізаційних операцій у різних регіонах світу; по-друге, у зв'язку з бойовими діями у Криму та на сході України, де відмічається факт перебування російських військ.

Мета роботи – шляхом узагальнення даних, задекларованих попередніми дослідниками, проаналізувати факти, що вплинули на формування взаємовідносин між цивільним австрійським населенням та представниками Червоної Армії на завершальному етапі Другої світової війни, і які в подальшому спрямували повоєнну політичну орієнтацію Австрії.

Питання взаємовідносин між австрійським населенням та червоноармійцями в публікаціях радянського періоду практично не підіймалось. Щоправда окремі особливості впливу на противника та роботу з місцевим населенням аналізуються на сторінках праці М. Бурцева «Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны»¹. Найбільше з сучасних російських дослідників проблемою усвідомлення поведінки червоноармійців в ході бойових дій радянських військ у Європі займалась російський історик О. Сенявська («Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе»², «Психология войны в XX веке: Исторический опыт России»³), в роботах якої можна простежити альтернативний радянському погляд. Проте, й вона намагається певним чином «згладити» факти негативних вчинків, пояснити їх психологією війни.

Серед австрійських дослідників в першу чергу слід згадати роботи Б. Штейцель-Маркс «Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer. Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland»⁴, «Stalins Truppen in Österreich»⁵. Дослідниця подає матеріал щодо неадекватної поведінки радянських військ в її державі та наслідків їх. Питання впливу перебування Червоної Армії на радянізацію Австрії розглянуті у виданні «Die Rote Armee in Österreich»⁶, яке вийшло під редакцією С. Карнера, В. Штейцель-Маркс та О. Чубар'яна. Цікавою є меморіальна книга, яка вийшла у світ у ході співробітництва В. Бачер та Г. Сидько «Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich»⁷. Це документальне свідчення про десятки тисяч громадян колишнього СРСР, які загинули і поховані в період Другої світової війни на території Австрії.

Проте, найгостріші дискусії щодо досліджуваного питання розгорнулись на сторінках мережі Інтернет, особливо що стосується взаємовідносин червоноармійців із жінками європейських держав. Найвідомішим повідомленням є «Зверства Советской Армии в Европе»⁸, у відповідь на яке з боку російських авторів видано низку «пояснень та спростувань» (зокрема, у публікації «Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров»⁹).

Вищезазначені матеріали відкривають факти, які «не прийнято» було обговорювати на пострадянському просторі і які відображають альтернативну оцінку сприйняття австрійським населенням радянських військ на своїй території. Отже, проблема взаємовідносин між мешканцями Австрії та Червоною Армією не є білою плямою в історії, проте вона вимагає продовження неупереджених досліджень, які б ґрунтувались на позиціях обох сторін.

Висвітлюючи вступ радянських військ в Австрію наприкінці Другої світової війни, слід зауважити, що й досі немає однак оцінки епохи 30-х – 40-х років: близько половини австрійців вважають прихід союзників на їхню територію як поразку країни, що була приєднана на той момент до Німеччини, частина населення – окупацією, але є чимало й таких, хто підтримує думку, що Червона Армія і союзники у 1945 році принесли звільнення¹⁰.

Витоки таких різних трактувань зумовлені, по-перше, повоєнними процесами 1918 р., по-друге, аншлюсом Австрії Німеччиною, по-третє, поведінкою представників Червоної Армії в ході вступу та перебування її військ в межах австрійської держави. Пропонуємо зосередити увагу на останньому пункті.

У ході стрімкого наступу наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. війська 3-го Українського фронту і лівого крила 2-го Українського фронту спільно з болгарськими, румунськими та югославськими частинами розгромили основні сили німецького угруповання армій «Південь» і повністю звільнили від гітлерівців Угорщину і південну частину Чехословаччини.

Радянське військово-політичне командування віддало наступний наказ – перейти в рішучий наступ у напрямку на Відень. Напередодні наступу військова рада 3-го Українського фронту звернулася до своїх військ із таким закликком: «Славетні воїни 3-го Українського фронту! Тепер на вашому шляху – Відень. Ви йдете на Відень не заради якихось завойовницьких цілей. Ви йдете слідом смертельно пораненого звіра, який відповзає під вашими ударами у свій барліг»¹¹.

Одночасно гітлерівські війська, відступаючи з австрійської території, активно вели пропаганду залякування серед місцевого населення: страшна повоєнна доля народу та австрійських військових, насадження комунізму, концентраційні табори для членів націонал-соціалістичної партії тощо були основними тезами німецької пропаганди цього періоду.

Зважаючи на це, військова рада в заяві від 4 квітня 1945 року до військ 3-го Українського фронту у зв'язку з їх вступом на територію Австрії зазначала: «Червона Армія не ототожнює австрійців з німецькими окупантами. Звільняючи Австрію, вона воює з німецькими військами, а не з її населенням». У документі окремо наголошувалося, що з приходом червоноармійців будуть розпущені всі нацистські організації, але рядові члени націонал-соціалістичної партії залишаться неушкодженими, якщо вони виявлять лояльність до радянських військ¹². Згодом, коли радянські війська ввійшли на землі Австрії, мешканці зі здивуванням сприймали цей пункт даного звернення. Це було для них «занадто великодушною заявою радянського військово-політичного командування»¹³.

Можливо, тому, незважаючи на змальовані гітлерівською пропагандою жахіття майбутнього, австрійці, не бажаючи евакуюватися з німецькими військами, йшли у ліси, ховались у підвалах та на горищах будинків¹⁴.

Мешканець селища Гуттендорф, селянин Кремінгер розповідав: «Мене довго вмовляли поїхати, але, знаючи з радіопередач про встановлення порядків у Румунії, Угорщині, Болгарії та інших країнах, зайнятих Червоною Армією, я вирішив залишитися... Втікали лише ті, хто палко служив німцям, а також деякі недолугі, які повірили домислам про те, що росіяни дивляться на австрійців як на німців, тому всіх покарають»¹⁵. Родичі солдата 229 піхотного полку Шеберля наприкінці грудня писали йому: «Ми не будемо нікуди йти, ми не робили нічого поганого і тому нам нема чого боятись»¹⁶.

Вже тоді спроби гітлерівців організувати фольксштурм з австрійського населення були безуспішними. Містяни, яких примусово мобілізували у фольксштурм, ухилялися від прибуття на збірні пункти та дезертували із загонів. Батальйони фольксштурму, відправлені на фронт, після зіткнення з частинами Червоної Армії здебільшого розходилися по домівках або без серйозного спротиву здавалися у полон. Наприклад, за свідченнями робітника з організації «Тодт» Г. Бракке, батальйон фольксштурму в Негермарку відмовився простувати до кордону, і гітлерівській владі довелося відмінити наказ про його відправлення. Швейцарський журнал «Тат» від 2 березня 1945 року повідомляв, що вирушити на фронт відмовився й батальйон фольксштурму з Гензерсдорфа¹⁷.

29 березня 1945 року радянські війська вступили на територію Австрії, 5 квітня – підійшли впритул до Відня. До завоювання Відня крім сил 3-го Українського фронту були залучені й війська 2-го Українського фронту, зокрема, 46-та армія. Напередодні боїв за австрійську столицю командувач військами 3-го Українського фронту звернувся до мешканців Відня із попередженням: «Усьому населенню, якому дорогий Відень, з міста не евакуююватись, оскільки з очищенням Відня від німців зникнуть жахи війни, а тих, хто евакуюється, німці поженуть на загибель»¹⁸.

Комуністи Австрії також закликали населення всіма силами допомагати радянським військам, які мали позбавити їх країну від гітлерівського панування. Коли Червона Армія вже наблизилася до Відня, у місті розгорнулася діяльність нелегальної організації «Австрійський фронт свободи», створеної за ініціативою комуністів¹⁹. Та хоч усі дії австрійських антинацистів мали епізодичний характер і не могли істотно вплинути на відновлення національної незалежності країни, вони були носіями прорадянської пропаганди, тим пом'якшувальним чинником, який створював якщо не довіру, то, принаймні, мовчазну згоду з боку окремих прошарків австрійського населення під час вступу червоноармійців на територію їх країни.

Наприкінці квітня 1945 року радянські війська відновили наступ на захід і на початку травня вийшли на рубіж Лінц – Гіфлец – Клагенфурт, де зустрілися з американськими арміями. Проте бої на території Австрії проти гітлерівських військ, що закріпилися в горах західної частини країни, тривали до кінця війни.

К. Реннер, голова Тимчасового уряду країни, оцінював дії червоноармійців в ноті, спрямованій урядам СРСР, США і Великобританії наприкінці квітня 1945 р.: «Завдяки звитяжному просуванню Червоної Армії, що звільнила столицю Відень і значну частину Австрії від військ німецької імперії, стало можливим знову повернути нашу повну політичну незалежність, а представникам різних політичних партій країни, спираючись на рішення Кримської конференції, а також Московської конференції 1943 р., відновити Австрійську Республіку як самостійну, незалежну і демократичну державу»²⁰. Більше того, 13 квітня 1945 року К. Реннер у своєму «Зверненні до чоловіків і жінок Австрії» заявив, що «тільки безумство могло штовхнути австрійський народ на прийняття ідей Гітлера. ...гітлерівці перекутили і принизили ідею аншлюсу, яка для нас, австрійців, була важливою і священною. Німеччина не приєднала, а поневолила нас»²¹.

У ході загального наступу в Австрії радянські війська зіткнулися з «поголовною капітуляцією». Селянин із селища Цорнсдорф Фіх казав: «Ми знали, що Червона Армія не має намірів

знищувати австрійський народ, але ми не зовсім уявляли собі, яким буде наше життя після приходу радянських військ... Ось чому в багатьох не минає страх, хоча найстрашніше вже позаду»²².

Варто розуміти, що австрійське населення, перебуваючи під впливом нацистської пропаганди, дивилося на чужих солдатів як на грабіжників, мародерів і насильників. Червоноармійці також прибули «у вороже капіталістичне оточення» разом зі своїм стереотипним уявленням про ворога. «Жінки, цінні речі, алкоголь», – такі були найчастіші «спокуси» російських військових в Австрії, згідно з документами НКВС²³.

Саме в Австрії, за словами Б. Слуцького, солдати «дорвалися до білявих баб»²⁴. Російські солдати, що отримували пайкову їжу і тютюн, ставали своєрідною аристократією на колишніх землях райху, що викликало цілком зрозумілий інтерес до них у жінок. Влада Австрії після входу червоноармійців зафіксувала зростання числа випадків відвертої проституції серед молодих місцевих мешканок. Одночасно була зафіксована низка зґвалтувань²⁵.

Найгірший стан справ був із зґвалтуванням червоноармійцями австрійських жінок. Е. Фішер, редактор газети «Нова Австрія», пояснював це так: «Червона Армія не була протягом багатьох років у себе вдома. У неї не було фронтових борделів, оскільки це не допускається радянською ідеологією. Тому її солдати, здичавілі від війни, спали з усіма жінками від сімнадцяти до сімдесяти років». (Наприклад, тільки у Відні з квітня по червень 1945 року зафіксовано до 100 000 зґвалтованих жінок)²⁶. Тут варто зауважити, що після капітуляції Німеччини в Австрії було розташовано близько 700 000 солдатів союзних військ, найбільшу кількість серед них складала Червона Армія – близько 400 000²⁷. Ця чисельність військ знизилася станом на кінець 1945 року приблизно у півтора рази – до 180 000, а на початок 1946 року – до 150 000 осіб. При цьому дружини та діти офіцерів та генералів отримали офіційний дозвіл на проживання за кордоном разом із чоловіком та батьком лише у серпні 1953 року²⁸.

У секретних доповідях, які оприлюднила заступник директора Інституту Л. Больцманна Б. Штейцель-Маркс, вказується на зростання пияцтва серед радянського військового контингенту: «Майже всі злочини відбувалися через вживання алкогольних напоїв та зв'язок із місцевими жінками з усіма відповідними наслідками. Незважаючи на те, що керівництво армії забороняло такі контакти, а також шлюби з іноземцями, кількість сексуальних зв'язків між російськими військовослужбовцями та австрійськими жінками була величезною»²⁹. Оскільки політика Й. Сталіна забороняла укладання шлюбів між радянськими військовослужбовцями та австрійськими жінками, більшість солдатів та офіцерів за подібного роду бажання та за зв'язки із місцевими жінками відправляли назад у СРСР³⁰.

Після Другої світової війни в Австрії унаслідок зґвалтувань, а також добровільних контактів між червоноармійцями і австрійками з'явилися так звані «діти окупації». Згодом, у післявоєнний час, в австрійському суспільстві їх називали «дітьми ворога» та піддавали осуду разом із їх матерями. «Аутсайдер» та «російський брат», – такі принизливі слова лунали услід останнім аж до 60-х років³¹.

Водночас існувала ще одна проблема, яка була пов'язана з тим, що у ранній період перебування Червоної Армії в Австрії важко було знайти помешкання для її контингенту. З цією метою використовували табори для військовополонених, колишні казарми вермахту, школи, монастирі та замки. У приватних будинках розташовувалися здебільшого військовослужбовці вищих рангів³². Іноді офіцери із помічниками видавали із себе самозване місцеве начальство і оселялись у цивільних будинках, харчувалися за рахунок австрійських сімей та конфіскували продукти³³.

Занепокоєння тодішнього керівництва Австрії викликало й масштабне нищення природних ресурсів їх держави армією Й. Сталіна. Наприклад, Віденський ліс був внесений до активної культурної зони відпочинку та проведення спортивних заходів радянськими військами. Риболовля з динамітом або полювання за межами визначених районів призвели до боротьби місцевого населення за ресурси³⁴.

Значним негативним чинником вважали випадки дезертирства і пов'язаних з ним злочинів. Шпигунство, розголошення таємної військової або державної інформації, передавання її ворогу, втеча та осідання за кордоном розцінювалися радянським урядом як «державна зрада». Відомо, як мінімум, два випадки дезертирства у Центральній групі військ у Бадені, за що солдат засудили до страти³⁵.

Аналізуючи порушення військової дисципліни, варто сказати, що навіть поодиноких випадків негідної поведінки було більш ніж достатньо для створення негативного іміджу російським військам. Пограбування, трофейництво на всіх рівнях і зґвалтування ускладнювали «боротьбу за вплив серед населення». Радянські політпрацівники розуміли, що не тільки престиж Червоної Армії, але й авторитет Радянського Союзу поставлений на карту. Необхідно було негайно діяти. Політичні заняття, внутрішній контроль, а також покарання військовослужбовців, що «морально розклалися», мали виправити «образ росіянина». До відповідальності притягували і начальників, яких звинувачували у «відсутності політико-ідеологічного виховання».

Проте, такий стан справ був наслідком так званого «культурного шоку» червоноармійців від рівня розвитку Австрії. Показовим є випадок з молодим офіцером М. Шилцовим, який написав своєму приятелю: «В Австрії є електрика в кожному будинку, в той час як села в моїй країні, ймовірно, ніколи не будуть електрифіковані». Потім він пояснює: помешкання австрійців наповнені розкішними меблями і одягом, у той час як «моя сім'я страждає від голоду і не має у що одягтись». Висновок молодого офіцера був такий: «Радянський Союз ніколи не зможе наздогнати і перегнати Європу». Зрозуміло, що аналогічні висновки на користь «капіталістичного противника» не залишилися безкарними. 27-річний лейтенант був розжалуваний, звільнений з армії без почестей і виключений з комуністичної партії. Проте молодий військовослужбовець був не єдиний, хто так думав. Багато з переможців у цій війні сприймали відмінності в рівні життя як особисту поразку ...»³⁶.

Згодом, у вересні 1945 р., головнокомандувач Центральної групи військ маршал І. Конєв видав наказ про збереження дисципліни, «заборону мародерства», «утримання від політики помсти» і «вживання рішучих заходів до всіх випадків незаконних конфіскацій і насильства»³⁷. Більше того, І. Конєв передбачав карну відповідальність за операції на «чорному ринку», а також запровадив заборону на відвідування народних свят, нічних закладів, кафе і закусточних (особливо для молодших офіцерів і рядових), у яких продавався алкоголь³⁸. З результатами вищеперелічених «профілактичних дій» можна ознайомитись у виступі від 1945 р. австралійського військового кореспондента О. Уайта: «У Червоній Армії панує сувора дисципліна. Грабежів, зґвалтувань і знущань тут не більше, ніж в будь-якій іншій зоні окупації. Історії про звірства з'являються через перебільшення і спотворення окремих випадків під впливом нервовості, викликані відсутністю манер у російських солдатів та їх любов'ю до горілки»³⁹.

Командири на місцях наполегливо закликали військовослужбовців «протистояти спокусам життя» і поводити себе «належним чином», завжди пам'ятати, що «вони є представниками Червоної Армії Радянського Союзу»⁴⁰. Але злочини з боку останніх тривали. Як запобіжний захід у деяких населених пунктах у підпорядкуванні радянських комендатур було створено місцеву поліцію з типовим складом 12 осіб. Перед ними стояло завдання перевіряти військовослужбовців радянської армії з метою виявлення несанкціонованих товарів, особливо продуктів харчування. Так вдалося деякою мірою запобігти поширенню грабунків, принаймні, на нижчому рівні⁴¹.

Головним завданням радянських пропагандистів і партполітробітників залишалося створення належного морально-психологічного сприйняття австрійським населенням присутності Червоної Армії на теренах їх країни. Відповідно до цього з перших днів після вступу червоноармійців на територію Австрії політоргани РСЧА розгорнули серед населення звільнених районів країни широку агітаційно-пропагандистську роботу. Зміст її визначався двома найважливішими документами: Декларацією Московської конференції трьох держав і заявою радянського уряду про Австрію⁴².

Для пропаганди цих документів використовували всі засоби друкованої та усної пропаганди, якими володіли політоргани. Звернення маршала Ф. Толбухіна було віддруковане у вигляді листівок і розповсюджене серед населення. Крім того, лише за період з 1 по 8 квітня було видано та розповсюджене 2,5 млн. листівок і 2 млн. яскравих плакатів та гасел, які роз'яснювали це звернення та заяву радянського уряду⁴³.

Важливу роль відіграла Московська декларація, яка була прийнята в 1943 р. У ній було зафіксовано, що Австрія є першою жертвою гітлерівської агресії⁴⁴. Це певним чином пом'якувало інший пункт даного документа, а саме, що вона повинна взяти участь у звільненні від гітлеризму. Тобто вже тоді у Московській декларації писали про те, що жертва – це одне, але Австрія не лише жертва, вона зобов'язана відповідати за свою роль у війні.

Ці документи та спеціальні програми, присвячені їм, доводилися також до населення за допомогою різноманітних звукомовних засобів. В одному лише Відні за 3 дні (з 9 по 11 квітня) було проведено 268 передач через потужні гучномовні установки (ПГУ) та окопні звукомовні станції. Містом курсували 2 ПГУ та спеціальна агітмашина⁴⁵.

Серед форм усної пропаганди значне місце займали індивідуальні та групові бесіди політробітників з місцевим населенням. У містах та селах були проведені сотні бесід з мешканцями різних верств населення, місцевими громадськими діячами і т. д. Застосовували також таку форму роботи, як мітинги. Наприклад, у місті Ейзенштадт на мітинг зібралося майже 400 осіб⁴⁶.

Наприкінці звукомовних програм зазвичай передавали австрійську музику та вальси Штрауса. На площах стихійно виникали масові гуляння⁴⁷. Крім того, ансамблі Червоної Армії давали концерти для мешканців Відня та багатьох інших міст. Пропагандистську лепту вносили і радянські кінофільми. Спочатку демонстрували кінострічки, присвячені визволенню територій СРСР, героям війни, а згодом – поглядам Москви на те, якою повинна бути Австрія, як необхідно підіймати її з попелу розрухи⁴⁸.

Політуправління 3-го Українського фронту видавало щоденну «Австрійську газету» накладом у 25000 примірників. Лише 16 та 17 квітня 1945 року у Відні було розповсюджене 10 тисяч примірників її першого номера. Частина тиражу розклеїли на стінах будинків та виставили у спеціальних вітринах⁴⁹.

Крім того, засобом створення позитивного іміджу СРСР у перші повоєнні тижні та місяці була допомога червоноармійців у відбудові господарського життя. Їх залучали до будівництва доріг і мостів, відновлення будівель і заводів тощо. Але найбільшого значення у повоєнній Австрії набуває продовольча допомога, про надання якої одразу повідомлялося через місцеві періодичні видання⁵⁰.

Водночас зі вступом Червоної Армії у Відень та продовженням боротьби на решті території Австрії у внутрішній політиці країни одразу ж розпочалося відтворення партійно-політичної та адміністративної систем. 25 листопада 1945 року відбулися вибори в Національні збори Австрії і в ландтаги земель. Результати шокували радянське керівництво: за комуністів проголосувало лише 5,4%⁵¹. К. Реннер, як досвідчений політик, відчув зміну політичної кон'юнктури ще у вересні 1945р. Тоді він зробив в пресі істотне визнання: «СРСР приніс мені розчарування. Я бажав би орієнтуватися на Схід, але події показали, що нам треба чекати приходу західних союзників. Зрозумілим є одне: Австрія повинна маневрувати»⁵².

Уже з початку 1946 р. стосунки між австрійським і радянським керівництвом ставали все прохолоднішими. Відень явно побоювався, що Радянський Союз не виведе свої війська з їхньої країни. Коли у 1945 році червоноармійці вступили на територію Австрії – це було звільненням від нацизму, але багато австрійців наступні 10 років, поки радянські війська знаходилися тут, сприймали це як окупацію. Підтвердженням цього є слова міністра іноземних справ, які він сказав після підписання Державного договору у 1955 р.: «Австрія вільна»⁵³. Тобто перше звільнення було в 1945 р., а друге – звільнення від визволителів – у 1955 р.

Вищезапропонований матеріал не претендує на «глобальність висновків», адже він не дає чіткої картини стосунків між австрійським населенням та червоноармійцями, а, швидше, збен-

тежує своїми, нерідко протилежними фактами. Проте, як бачимо, радянським військовослужбовцям, які побували в межах Австрії, довелось змінити своє розуміння образу «ворога» і шляхом помилок та примусу з боку командування налагоджувати нормальні стосунки з місцевим населенням. Останнє під впливом радянської пропаганди та реальних фактів перебування чужих військ на своїх землях формувало своє бачення радянського «визволення», яке було не на користь офіційної Москви.

Отже, стратегічна мета Радянського Союзу – залучення післявоєнної Австрії до соціалістичного табору – не була досягнута, проте на рівні реалізації воєнних завдань радянським воєнно-політичним керівництвом було забезпечено доволі «м'яке» входження та перебування радянських військ на австрійській території.

Існуючі «напівтони» в інтерпретації тих самих фактів потребують подальших спільних розвідок істориків як Австрії, так пострадянських країн. Ці дослідження повинні бути спрямовані не на звинувачення або виправдання, а на досягнення істинних висновків, які б дали підґрунтя для побудови нових «здорових» взаємовідносин між країнами у майбутньому.

¹ Бурцев М. И. Прозрение. – М., 1981. – 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/0/one/russian/burtsev_mi.rar.

² Сенявская Е. Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/history/krasnaja_armija_v_jevrope_v_1945_godu_staryje_i_novyje_stereotipy_vosprijatija_v_rossii_i_na_zapade_2012-05-04.htm.

³ Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М., 1999. – 383 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/senyavskaya1/index.html>.

⁴ Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer. Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/28732>.

⁵ Stelzl-Marx B. Stalins Truppen in Österreich. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oapen.org/download?type=document&docid=453611

⁶ Karner S., Stelzl-Marx B., Tschubarjan A. Die Rote Armee in Österreich. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.de/Die-Rote-Armee-%C3%96sterreich-Sowjetische/dp/3486579010>

⁷ Sixl P., Bacher V., Sidko G. Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/zweiter-weltkrieg/peter-sixl-hg.-sowjetische-tote-des-zweiten-weltkrieges-in-oesterreich-namens-und-grablagenverzeichnis.-eingedenkbuch/Sixl%20Sowjetische%20Tote%20des%20Zweiten%20Weltkriegs%20in%20Oesterreich.pdf.

⁸ Зверства Советской Армии в Европе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vitrenko.io.ua/s389606/zverstva_osvoboditeley_zverstva_sovetskoy_armii_v_evrope

⁹ Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944–1945 гг.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://topwar.ru/21540-zhenschiny-osvobozhdennoy-evropy-glazami-sovetskih-soldat-i-oficerov-1944-1945-gg.html>

¹⁰ Австрия, май 1945-го: освобождение или поражение?: [Беседа с заместителем руководителя Института общественно-политических наук Венского университета доктором политологии, профессором Карлом Учакаром]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sootechestvennik.com/index.php/history-items/554-freyung>

¹¹ Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М., 1985. – С. 252.

¹² Освободительная миссия Советский Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. – М., 1985. – С. 484–486.

¹³ Положение в Австрии [ред. К. Л. Селезнев] // Информационный бюллетень. – М., 1945. – №8(299). – С. 32–33.

¹⁴ Там само. – С. 28.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 26.

¹⁷ Там само.

- ¹⁸ Освободительная миссия Советский Вооруженных Сил... – С. 487.
- ¹⁹ Движения Сопротивления против фашистской оккупации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.km.ru/referats/AD_5091467DB04607AAEED0B190A0B2F7
- ²⁰ Освобождение Австрии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.ruvr.ru/2006/08/08/595383/>
- ²¹ Горлова О.С. Денацификация Австрии после Второй мировой войны: По материалам советской оккупационной зоны: автореферат диссертации к. и. н. / Всеобщая история (соответствующего периода): 07.00.03. – Тамбов, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/denatsifikatsiya-avstrii-posle-toroi-mirovoi-voiny-po-materialam-sovetskoj-okkupatsionnoi-z.>
- ²² Положение в Австрии ...С. 33.
- ²³ Энигл М. Солдаты Сталина в Австрии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.inoforum.ru/inostrannaya_pressa/soldaty_stalina_v_avstrii/
- ²⁴ Женщины освобожденной Европы...
- ²⁵ Советский солдат в логове фашистского зверя. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://amnesia.pavelbers.com/Straniza%20istorii%20voyni%2042.htm>
- ²⁶ Weissensteiner F. 1945: Befreit und doch nicht froh. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.wienerzeitung.at/nachrichten/archiv/129007_1945-Befreit-und-doch-nicht-froh.html.
- ²⁷ Welle D. Червената армия: падението след победата. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.bg/world/chervenata-armiya-padenieto-sled-pobedata.html>.
- ²⁸ Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation...
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Stelzl-Marx B. Stalins Soldaten in Österreich Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955. – Böhlau, 2012. – 865 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.boehlau-verlag.com/download/162556/978-3-205-78700-6_OpenAccess.pdf
- ³³ Weissensteiner F. 1945: Befreit und doch nicht froh...
- ³⁴ Stelzl-Marx B. Stalins Soldaten in Österreich...
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Советский солдат в логове фашистского зверя... ; Welle D.Червената армия: падението след победата. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.bg/world/chervenata-armiya-padenieto-sled-pobedata.html>.
- ³⁸ Welle D.Червената армия: падението след победата...; Русские дети и король вальса. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20120829/197406347.html>
- ³⁹ Советский солдат в логове фашистского зверя ...
- ⁴⁰ Stelzl-Marx B. Stalins Soldaten in Österreich ...
- ⁴¹ Weissensteiner F. 1945: Befreit und doch nicht froh...
- ⁴² Положение в Австрии...С. 36.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Послевоенная судьба Австрии: [Беседа с Ю. Кантор доктором исторических наук советником директора государственного музея «Эрмитаж», Россия; Б. Штейцель-Маркс, заместителем директора института имени Больцмана, Австрия]. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/programs/victory/718569-echo/>
- ⁴⁵ Положение в Австрии...С. 36.
- ⁴⁶ Там само. – С. 37.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Послевоенная судьба Австрии...
- ⁴⁹ Положение в Австрии ...– С. 37; Советский солдат в логове фашистского зверя...
- ⁵⁰ Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил... – С. 498–503.
- ⁵¹ Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945–1955 гг.) // Новый исторический вестник.

– 2004. – №10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/avstriyskiy-vopros-v-holodnoy-voynе-1945-1955-gg>.

⁵² Там само.

⁵³ Послевоенная судьба Австрии...

В рамках пересмотра взглядов относительно пребывания советских войск за пределами Советского Союза в 1944–1945 годах анализируются особенности отношений местного населения и красноармейцев. Опираясь на реальные факты, определяются моральное состояние австрийского населения накануне вступления Красной Армии в пределы их страны и взаимоотношения между советскими военнослужащими и местным населением во время пребывания первых на австрийской земле. Определяются факты девиантного поведения красноармейцев, которые привели к негативному отношению к ним со стороны местного населения Австрии, и меры советского военно-политического руководства по борьбе с военной преступностью. Определяется работа советских органов специальной пропаганды, направленной на формирование доверия австрийцев в Красную Армию и «верного» понимание политики Советского Союза на заключительном этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная Армия, Австрия, пропаганда, преступления красноармейцев, оккупация.

As part of the revision of views on the presence of Soviet troops outside the Soviet Union in 1944–1945 years the features of the relationship between the soldiers of the red army and the local population are analyzed. Based on real facts, the morale of the Austrian population on the eve of the Red Army entry in the borders of their country and the relationship between the Soviet military and the local population during the first visit to the Austrian land is determining. Facts of the Red Army deviant behavior is determining, which led to the negative attitudes to them from local people of Austria and the anti-crime measures of the Soviet military – political leadership. The work of Soviet special propaganda departments aimed at the trust building of Austrians to the Red Army and the «right» understanding of the policy of the Soviet Union in the final stages of World War II is determining.

Keywords: World War II, the Red Army, Austria, propaganda, Red Army soldier's crimes, occupation.

АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА ЯК ОДИН З МЕХАНІЗМІВ ДИСКРЕДИТАЦІЇ ТА НИЩЕННЯ ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ В УРСР (1945–1953 рр.)

У статті доведено, що «віротерпима» політика Й. Сталіна щодо релігії у вказаний період мала подвійні стандарти, оскільки спиралася на низку прихованих механізмів, які спрямовувалися на дискредитацію та нищення християнських цінностей та їхніх носіїв релігійних громад ЄХБ, через засоби ідеологічної пропаганди: наукові товариства та їхні друковані органи, заклади освіти, просвітницькі організації, атеїстичні кампанії тощо.

Ключові слова: атеїстична пропаганда, євангельські християни баптисти (ЄХБ), пресвітери, Й. Сталін, Рада з питань релігійних культів, Всесоюзне товариство «Знання», ВРЄХБ (Всесоюзна Рада Євангельських Християн-Баптистів).

Роль ідеологічної пропаганди, в рамках якої проводилися атеїстичні заходи, був одним з дієвих механізмів реалізації сталінської «віротерпимої» політики у повоєнний період, тому ця проблема є однією з актуальних та суспільно та політично значущих проблем сучасної історичної науки. Оскільки сучасна Україна стала об'єктом агресивної політики з боку Російської Федерації, яка є комплексною, і поєднує в собі не лише військово-політичні, економічні, а й ідеологічні чинники. Саме ідеологічна пропаганда, як один із дієвих механізмів впливу на свідомість громадян завжди ефективно використовувалася тоталітарними і автократичними режимами для досягнення своїх цілей. Тому проводячи паралелі між сьогоденням і політикою Й. Сталіна в релігійній сфері (якого в путінській Росії вважають ефективним менеджером, і всіляко пропагують його так звані досягнення) можемо здійснити аналіз руйнівного впливу на діяльність протестантських громад УРСР тоталітарної ідеологічної пропаганди.

На науково-аналітичному рівні дослідження цієї важливої проблеми лише розпочалося, адже та незначна кількість праць, у якій низка вчених торкається окремих її питань та аспектів повною мірою не задовольняє попит у такого штибу літератури як дослідників так і громадськість. Першими дослідниками, які надавали важливості атеїстичних кампаній, і писали про їхню виключну роль у вихованні пролетаріату та підростаючого покоління були радянські історики. Звісно, що вони схвально відносилися до різноманітних форм і методів атеїстичної пропаганди, яка спрямовувалася проти церкви, сектантів, яких дослідники радянської доби вважали «ворожим елементом», «паразитами суспільства», «темними людьми»¹.

Сучасні дослідники переосмислили і по-новому оцінили роль атеїстичної пропаганди в житті повоєнного суспільства УРСР, і виявили, що в часи радянського тоталітаризму вона носила агресивний характер, дискредитувала християнські цінності і мораль, а отже і Християнську Церкву. Більшість дослідників вважають, що Й. Сталіну за допомогою так званої «віротерпимої» політики у повоєнний період, яка проводилася в рамках ідеологічної пропаганди, вдалося зреалізувати свої амбітні плани, зокрема підняти свій престиж на міжнародній арені через посередництво провладного ВРЄХБ (Всесоюзна Рада Євангельських Християн-Баптистів), а також його руками закривати і нищити релігійні громади та ув'язнювати провідних пресвітерів².

У зв'язку з цим, головною метою дослідження є розкриття руйнівної ролі атеїстичної пропаганди, як одного з дієвих механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів УРСР у 1944–1953 рр.

Й. Сталін розумів, що у цій ситуації, яка склалася у післявоєнний період в СРСР (розруха, непомірні хлібозаготівлі, і як наслідок рукотворний голод, нестійка міжнародна ситуація) для здійснення абсолютного контролю над усім громадським та духовним життям і виробництвом потрібно застосовувати нові ефективні технології та методи маніпуляції суспільством, тому і надалі важливу роль надавав ідеологічній пропаганді. Адже, саме «ці технології здатні забезпечити гарантовану масову підтримку керівництва країни, особливо якщо на чолі стоїть харизматичний лідер»³.

Крім того, за допомогою пропаганди можна було вирішити багато завдань, які не вдалося вирішити та викоринити терором та голодомором, зокрема звертатися до почуттів громадян, насаджувати угодні владі міфи й міфологію, культу, виховувати населення у дусі обожнювання своїх вождів, оточивши їх ореолом усемогутності і непогрішності. Навіювати громадянам переконання у тому, що поставлена перед суспільством мета найкраще відповідає інтересам кожної людини, але те, хто стоять при владі лідери – найкращі виразники прагнень і сподівань народу⁴.

Найважливіше те, що ідеологічна пропаганда тоталітарної держави давала можливість контролювати духовне життя громадян загалом, так і окремої особистості зокрема. А оскільки, за роки війни велика кількість громадян СРСР звернулася до Бога, Віра в якого, стала для них духовною підтримкою та надією на порятунок. Тому втрачаючи підтримку та контроль над духовним життям значної кількості громадян, тоталітарна влада вирішила використати низку ідеологічних прийомів та механізмів спрямованих проти релігії, які нав'язливо поширювалися в суспільстві.

Дотримуючись подвійних стандартів у ставленні до релігійних громад ЄХБ, тоталітарна влада, з одного боку, закривала їхні молитовні будинки та арештовувала церковне майно, морила віруючих голодом, а з іншого, навіть віруючих намагалася залучити до партійно-державної та пропагандистської роботи. Зокрема, у архіві ЦДАВО України зберігся лист від квітня 1946 р. уповноваженого по Кіровоградській області товариша Твердоступа до Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Вільхового, у якому він просить роз'яснення щодо подальшої розсилки пропагандистського листа віруючим з патріотичним закликком долучитися до весняної посівної та виконання п'ятирічного плану затвердженого першою сесією Верховної Ради СРСР⁵.

У відповідь з Москви від Голови Ради І. Полянського прийшов лист-вказівка в м. Київ П. Вільховому і в Кіровоград т. Твердоступу, у якому було подане роз'яснення щодо цього питання. У цьому листі Полянський вказував, що вводити в систему розсилку старшим пресвітерам спеціальних листів, закликів до віруючих про активну участь у виконанні п'ятирічного плану, посівних та збиральних компаній тощо, не потрібно. Достатньо, якщо окремі пресвітери, нібито з особистої ініціативи в проповідях зверталися до віруючих своєї громади з проханнями необхідності високої державної і виробничої дисципліни, оперуючи в даному випадку місцевим прикладом⁶.

Цей лист, черговий раз засвідчує, віроломну поведінку тоталітарної влади, яка морячи голодом мешканців сіл та міст УРСР, натомість окремим, тобто перевіреним пресвітерам на місцях, рекомендувала під час молитовних зібрань націлювати віруючих на дисципліну та виконання посівних та заготівельних кампаній. Також лист доводить і факт того, що тоталітарна влада, в особі Голови Ради та його підлеглих на місцях, чітко виконувала лише директиви тоталітарного уряду, і ніде у документах не згадували про віруючих Кіровоградської та Київської областей, які разом з іншими громадянами країни Рад були затиснуті в лещата голоду.

У 1947 р. вождь СРСР наказав поновити ідеологічну дискредитацію Церкви на більш «високому рівні». Зокрема, «коли у 1947 р. секретарем ЦК ВКП (б), відповідальним за ідеологічну роботу, став М. Сулов, Й. Сталін йому порадив «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу», додавши між іншим, що «в теперішній час – це питання не найголовніше»⁷.

Уже 7 липня 1947 в Москві з ініціативи М. Сулова було створено «Товариство поширення

політичних і наукових знань» («Знання»), одним із головним завдань якого стала боротьба з релігією на новому більш високому науковому рівні. Товариство поширило свої філії у всіх союзних республіках; в областях, краях, республіках, містах і районах. Крім того, на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, в наукових установах і навчальних закладах були створені первинні організації товариства. Також товариство видавало щомісячний журнал «Войовничий атеїст»⁸. Товариству були передані і всі матеріальні засоби Союзу войовничих безбожників, який з політичних міркувань на початку Другої світової війни згорнув свою діяльність, а офіційно був закритий у 1947 році. Водночас кістяк фахівців з науково-атеїстичної пропаганди в нових умовах склали «ті старі кадри, які називалися раніше безбожниками»⁹.

У рамках антирелігійної кампанії в липні 1946 року усім уповноваженим Ради з релігійних культів на місцях було розіслано розпорядження від уповноваженого Ради П. Вільхового з наказом зібрати та надати до 15 липня 1946 року відомості щодо «наближених» в зареєстрованих релігійних громадах, зокрема молодь до 25 і після 25 років, яка хоче прийняти водне хрещення. Також у документі вказувалося, що потрібно подати загальні відомості про культурно-освітні заклади того села, де дана релігійна громада «розгортає свою роботу». А наостанок уповноважені мали подати свої міркування та пропозиції, щодо усунення цих явищ¹⁰.

Отже, даний документ свідчить, що після 1946 р. розпочалася масована антирелігійна кампанія з метою недопущення особливо молоді до членства в релігійних громадах. Покладалося виконання цього наказу на уповноважених на місцях, які мали zorganizувати в культурно-освітніх закладах різноманітні антирелігійні заходи.

У 1948 р. Всесоюзне товариство «Знання» створило свої філії і в УРСР. Владні структури сприяли тому, щоби охопити як найбільшу кількість громадян задіяних у товаристві, зокрема, уже «у 1950 р. у його складі було 34 тис. членів»¹¹.

Прикриваючись іменами провідних українських учених (академіків О. В. Палладій, В. П. Комісаренко, В. І. Заболотний, М. М. Боголюбов та ін.), викладачів вузів, учителів, відомих діячів літератури і мистецтва, інженерів, лікарів, воно розгорнуло широкомасштабну роботу по пропаганді наукових і медичних знань шляхом організації масових публічних лекцій, наукових конференцій, створення постійно діючих та пересувних лекторіїв, підготовки висококваліфікованих лекторів. Водночас просвітницька робота товариства поєднувалася з роздмухуванням знавіснілої атеїстичної пропаганди, насадженням ідеологічної пропаганди правлячої верхівки¹². Все це, на справедливе переконання доктора історичних наук Я. Калакури, призвело до звуження просвітницьких функцій Товариства. У гонитві за кількісними показниками була послаблена увага до кваліфікації лекторів та якості лекцій, їхнього методичного рівня, панувало оковамилювання¹³.

Товариство «Знання» крім вербальних форм атеїстичної пропаганди: вечорів запитань і відповідей, лекцій, різноманітних курсів, бесід тощо, використовували друковані форми поширення так званих наукових знань, як засобами масової інформації (газети, журнали, брошури тощо), так і читанням пропагандистських лекцій на тему атеїзму.

Згодом в університетах, педагогічних, медичних, культурно-просвітницьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладах було запроваджено курс «Основи наукового атеїзму». Велася підготовка кадрів пропагандистів атеїзму на спеціальних атеїстичних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, у гуртках тощо¹⁴.

Боячись поширення релігійних настроїв серед населення уже в кінці 1948 р. керівництво Радянського Союзу планувало посилити атеїстичну пропаганду та провести акції з метою послаблення авторитету церкви серед населення. Дана акція супроводжувалася антицерковними заходами, зокрема закриттям храмів, у зв'язку припиненням реєстрації релігійних громад¹⁵. Ці заходи спиралися на розпорядження Ради Міністрів СРСР від 28 жовтня 1948 р. за яким всі обліковані храми, при яких не були зареєстровані громади, були зняті з обліку як недіючі, і в них суворо заборонено проведення церковних служб¹⁶.

Антирелігійна постанова негативно позначилася на життєдіяльності релігійних громадах ЄХБ СРСР загалом, і УРСР зокрема. Після її оприлюднення і аж до кончини Сталіна не було

zareєстровано жодної громади ЄХБ, натомість тисячі були закриті. З метою закриття молитовних будинків ЄХБ використовувалася низка механізмів, які були закріплені на законодавчому рівні. Так, відновилося використання законодавства 1929 р. «Про релігійні громади», за яким всім релігійним громадам потрібна була обов'язкова реєстрація. Крім того, діяльність громад була обмежена задоволенням лише релігійних потреб віруючих у межах молитовних будинків: місіонерська діяльність, релігійна пропаганда заборонялася. Райони діяльності проповідників і пресвітерів обмежувалися місцем проживання членів громад і місцезнаходженням молитовного будинку. Заборонялося надавати матеріальну допомогу своїм членам; створювати каси взаємодопомоги, кооперативи, жіночі і юнацькі зібрання, біблейські, трудові, по вивченню Біблії групи і тощо¹⁷. Як справедливо зазначає у своїх спогадах відомий релігійний дисидент Г. Вінс, «реєстрація на законодавстві 1929 року – це зашморг! Це не тільки контроль з боку держави, а й відступ від заповідей Господніх...»¹⁸.

Тому така політика призвела до того, що навіть в молитовних будинках віруючі не відчували духовної свободи. Як згадує Г. Вінс, обмеження навіть торкнулися молитви, зокрема на богослужінні під час спільної молитви не дозволялося віруючим вголос просити Бога за братів, які страждали в ув'язненні. Ось як це описує дослідник: «Зборами керував помічник пресвітера Павло Григорович Ковальов. Раптом він перебив гучно того хто молився, з кафедри. Всім стало дуже ніяково. Після зборів членів церкви попросили залишитися, і Ковальов оголосив: «Брати і сестри, за в'язнів моліться вдома, а тут, в молитовному домі, не можна!» Хтось заперечив: «Але це неправильно, не по Євангелію! У в'язницях – наші брати по вірі». Тоді Павло Григорович пригрозив: «З нас знімуть реєстрацію і віднімуть молитовний будинок». Всі розгублено замовкли!... Через рік у церкві була заборонена християнська робота серед молоді, включаючи і розбір Біблії, майже припинилися поїздки проповідників по селах. Але це не врятувало Омську громаду від закриття: в 1949 році влада відібрала у віруючих молитовний будинок і зняли реєстрацію, а в початку 1950 року Павло Григорович Ковальов був заарештований і провів п'ять років у в'язниці¹⁹. Схожі механізми використовувала тоталітарна влада і щодо протестантських громад УРСР.

Отже, за новою «віротерпимою» політикою Сталіна для проведення молитовних богослужінь церкві потрібна була обов'язково реєстрація, також заборонялася місіонерська діяльність служителів культу, не можна було залучати до релігійної діяльності молодь та дітей, молитися за братів в ув'язненні. За порушення цих положень як мінімальне покарання з громад забирали реєстрацію, а максимальне – їхні пресвітери могли отримати чималий термін тюремного ув'язнення.

На нашу думку, «віротерпима» політика Сталіна мала на меті розколоти церкву зсередини руками самих пресвітерів, адже як відомо терором та репресіями 1930-х рр. йому не вдалося викоринити віру людей в Бога. Тому ця місія покладалася на пресвітерів, які у свою чергу мали надію на те, що якщо будуть дотримуватися інструкцій від очільників ВРЄХБ, а останні у свою чергу будуть слухатися розпоряджень від голови Ради у справах релігійних культів, то громади під їхньою опікою не втратять реєстрацію і не матимуть проблем. У житті все було по-іншому, як писав відомий дослідник С. Савінський, ВРЄХБ, яка була під сильним пресом РСРК (Рада з питань релігійних культів), часто були нездатні яким не будь чином допомогти навіть зареєстрованим громадам, захистити віруючих від утисків на роботі, в школах або у ВНЗ, не говорячи вже про незареєстрованих, яких за неодноразовими заявами РСРК, просто не існувало²⁰.

Водночас, були і такі старші пресвітери, які намагалися ревно виконати вказівки уповноважених, і знаходили будь які приводи для закриття молитовних будинків. Так, в архівних фондах ЦДАВО України збереглися записки старшого пресвітера по Волинській області Агрипініна до уповноваженого по області Прокопенка, у яких він під різним приводом протягом 1947–1948 рр. запропонував оптимізувати та зняти з реєстрації до сотні невеличких релігійних громад ЄХБ, які знаходилися в сільській місцевості. У своїх заключних звітах він вказував одній ті ж причини закриття молитовних будинків, зокрема їхня невідповідність санітарним та пожежним нормам,

шумні молитовні зібрання, пророцтва пресвітерів, малочисельність громад (менше 20-ти членів) і т. д. Загалом за таким приводом з його подачі були закриті релігійні громади ЄХБ Волинської області в селах: Карлівка, Горки, Карпилівка, Подцеревиці, Костюхнівка, Старий-Кременець, Хринів, Шклінне, Борочиці, Комів, Залаззя, Нічогівка тощо²¹.

Тому у багатьох помісних церквах розпочалося незадоволення діями пресвітерів, рядові члени церкви намагалися висловити свою точку зору щодо недотримання ними основних постулатів братства ЄХБ. Натомість старші пресвітери ВРЄХБ (хотіли вони того чи ні) своїми діями виховували віруючих в дусі поваги пресвітерів, старших пресвітерів і членів ВРЄХБ як такого собі духовного начальства. У братстві, таким чином, утверджувалася свого роду ієрархія духовних осіб²².

Такі дії ВРЄХБ призвели до порушень основних принципів баптистсько-євангельського братства: демократизму, виборності служителів у помісних церквах, а також було порушено їхню самостійність у вирішенні різноманітних питань. Це призвело до незадоволення серед віруючих та їхнього розколу всередині громади. Атмосфера недовіри до пресвітерів як посередників між рядовими віруючими і ВРЄХБ охопила значну кількість зареєстрованих громад в УРСР. Натомість тоталітарна влада, яка своїми діями та законодавством підштовхнула віруючих до внутрішнього розколу, скориставшись ситуацією закривала громади під будь-яким приводом.

Такі тенденції ширилися по всій території УРСР. Це підтверджує черговий звіт Уповноваженого по Кам'янець-Подільській області від 8 червня 1948 р., у якому міститься інформація про те, під яким приводом і чіїми руками тоталітарна влада знімала з реєстрації релігійні громади ЄХБ і в інших регіонах. Так, наприклад старшому пресвітеру ВРЄХБ по Кам'янець-Подільській області прийшов наказ надати інформацію уповноваженому про кількість зареєстрованих та незареєстрованих громад ЄХБ та віруючих, а також знайти порушення ними законодавства про релігійні культу. У звіті, який надійшов уповноваженому чиновнику, старший пресвітер доповів, що «в селі Мисорівка Старо-Синявського району ним було розпущено релігійну громаду, у зв'язку з тим, що її пресвітер Канарчук І. К. продовжуючи справу свого попередника перетворив молитовний будинок на будинок «дискусій різного ґатунку «сіонізму», «п'ятидесятників»²³.

Правоохоронні органи та спецслужби намагалися розігрувати різноманітні ситуації для розколу віруючих, нацьковували на них комунальні та санітарні служби, місцеві органи влади, пожежників, податкову інспекцію, старших пресвітерів ВРЄХБ, і нарешті простих мешканців сіл і містечок УРСР. Ці механізми застосовувалися в умовах масованої антирелігійної пропаганди, яка проводилася в школах, ВНЗ, на виробництві, в друкованих засобах масової інформації.

Щоби якось захиститися від свавілля місцевої влади та відновити реєстрацію віруючі та їхні пресвітери вдавалися до різних заходів, писали навіть до самого Сталіна, вірячи у те, що він не знає про цю ситуацію, а дізнавшись про їхні поневіряння відновить знехтувану справедливість та право на свободу віросповідання, яка була декларована комуністами на законодавчому рівні.

Натомість, як зафіксовано у спогадах Г. Вінса: «брат Ковальов в 1950 році спеціально їздив до Москви з клопотанням до уряду про повернення реєстрації, відібраної у омської громади, і я тепер вирішив уточнити: – Павло Григорович, а чи правда, що ви писали особистий лист Сталіну з питання Повернення реєстрації і їздили з цим листом до Москви? – Так, було таке діло, був такий гріх, – ніяково посміхаючись, відповів він. – Коли у нас в 1949 році забрали молитовний будинок і позбавили громаду реєстрації, ми написали кілька листів уряду з проханням повернути реєстрацію, але відповіді не було. Тоді кілька наших братів вирішили когось послати в Москву з листом особисто до Сталіна. Вибрали мене. Це було на початку 1950 року. Коли я приїхав в Москву, то спочатку зайшов до канцелярії ВСЕХБ і розповів братам Жидкову і Кареву про нашу омську церкву. Я просив їх допомогти відновити реєстрацію і повернути молитовний будинок, але вони тільки розвели руками і сказали: «Нічим допомогти не можемо. Зараз у всій країні закривають церкви. І в Москві ніхто вам не допоможе, питання реєстрації вирішують місцеві влади, а не Москва!». Хтось у Москві порадив мені направити особистий лист

Сталіну, але конверт не заклеювати, а зашити білими нитками. Такий лист, сказали мені, ніхто крім самого Сталіна не посміє розкрити, він сам такі листи читає і, можливо, буде позитивна відповідь. Так я і вчинив: поклав наш лист в конверт, зашив його білими нитками і опустив в поштову скриньку на головпоштамті в центрі Москви, а сам сів у поїзд і спокійно поїхав додому, до Омська. Через три доби на вокзалі в Омську мене вже чекали працівники КДБ: вони зайшли в вагон, пред'явили мені ордер на арешт і відвезли до в'язниці. П'ять років мені тоді дали. Ось що значить зашивати лист Сталіну білими нитками, видно, треба було червоними зашити!» – посміхнувся брат Ковальов²⁴.

Отже, ці спогади є реальним свідченням віроломної політики тоталітарного режиму, який використовуючи низку прихованих механізмів дискредитував релігійні громади і віруючих в очах громадян СРСР, і разом з тим, створював позитивний образ Й. Сталіну.

Таким чином, у ході проведеного дослідження зроблено низку узагальнень: по-перше, для здійснення абсолютного контролю над усім громадським та духовним життям і виробництвом Сталін вдався до ефективних технологій та методів маніпуляції суспільством. Сталінська «віротерпима» політика, яку він започаткував ще під час Другої світової війни в рамках міжнародної політики, проводилася з позицій ідеологічної пропаганди та в інтересах тоталітарного режиму; по-друге, сталінська ліберальна релігійна політика мала подвійні стандарти, з одного боку, проголосивши свободу совісті та віросповідання він за допомогою провладного ВРЄХБ дав можливість легалізуватися віруючим та отримати офіційну реєстрацію, а з іншого – офіційна реєстрація тоталітарній владі допомогла дізнатися кількість і якість зареєстрованих протестантських громад в СРСР, щоби потім їх за допомогою самих же віруючих – старших пресвітерів та місцевих органів влади дискредитувати в очах громадян та ліквідувати; по-третє, велику роль в дискредитації релігійних громад та віруючих відіграла атеїстична пропаганда, як один з дієвих механізмів тоталітаризму. Завдяки оновленій у 1947 р. та розгалуженій системі атеїстичної пропаганди на так званому «науковому рівні», тоталітарній владі вдалося провести низку масованих антирелігійних кампаній, наслідком яких стало нібито справедливе ув'язнення провідних пресвітерів, закриття і знищення тисячі релігійних громад ЄХБ в УРСР; по-четверте, атеїстична пропаганда, хоча й проводилася масовано, але насамперед націлювалася на дітей та молодь, з метою відвернути їх від релігії та спрямувати на побудову нового комуністичного суспільства, хоча засоби для такої «великої мети» використовувалися надзвичайно агресивні та руйнівні.

¹ Иванов И.О научно-атеистической пропаганде среди сектантов. – М., 1948. – 43 с; Куроедов В., Кольцов Н. Религия и закон. – М., 1970. – 65 с; Клибанов О. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М., 1973. – 153 с.

² Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма. Учебное пособие. Одесская богословская семинария, «Богомыслие». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [1995, DjVu, RUS]; Коцур В. П., Висоень О. І. В ім'я свободи совісті (до питання боротьби радянської тоталітарної систем із релігійним дисидентством). – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 227 с; Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/history/20/1940/shkar_01.htm

³ Тоталітаризм. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁴ Там само.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 19.

⁶ Там само. – Арк. 31.

⁷ Яремчук С. Православна Церква на Буковині в радянську добу (державно-церковні взаємини). – Чернівці, 2004. – С. 86.

⁸ Союз воинствующих безбожников. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_воинствующих_безбожников/media/File:Bezbozhnik_u_stanka_15-1929.jpg

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 5.

¹¹ Калакура Я. Подвижники розумного, доброго, вічного. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=456>

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Атеїстична держава. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁵ Яремчук С. Вказ. праця. – С. 87.

¹⁶ Там само. – С. 87–88.

¹⁷ Савинский С. Н. Вказ. праця. – С. 104–105.

¹⁸ Винс Г. П. Тропою верности. – 2 изд., перераб и доп. – СПб., 1997. – С. 173.

¹⁹ Там само. – С. 173.

²⁰ Савинский С. Н. Вказ. праця. – С. 121.

²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 47. – Арк. 18–25.

²² Савинский С. Н. Вказ. праця. – С. 121.

²³ ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 47. – Арк. 105.

²⁴ Винс Г. П. Вказ. праця. – С. 175.

В статье доказано, что «веротерпимая» политика Сталина у сфере религии в указанный период имела двойные стандарты, поскольку опиралась на ряд скрытых механизмов, которые были направлены на дискредитацию и уничтожение христианских ценностей и их носителей – религиозных общин ЕХБ, средствами идеологической пропаганды: научные общества и их печатные органы, учебные заведения, образовательные организации, атеистические кампании и тому подобное.

Ключевые слова: атеистическая пропаганда, евангельские христиане баптисты, пресвитеры, И. Сталин, Совет по вопросам религиозных культов, Всесоюзное общество «Знание», ВРЕХБ (Всесоюзный Совет Евангельских Христиан-Баптистов).

It is proved that the «tolerant» policy of Stalin in the sphere of religion in this period had a double standard, since it is based on a number of hidden mechanisms that aim at discrediting and destruction of Christian values and their bearers of religious communities Baptist, through the ideological propaganda: scientific societies and their print media, educational institutions, educational organizations, atheist campaign, and the like.

Keywords: atheist propaganda, Evangelical Christians Baptists, elders, Stalin, the Council on Religious Cults, All-Union Society «Knowledge», VREHB (All-Union Council of Evangelical Christians-Baptists).

ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У статті розглядаються історіографічні дослідження радянських вчених, присвячені проблемі етногенезу українського народу.

Ключові слова: історіографія, етногенез, давньоруська народність.

Проблема походження українського народу є однією з найбільш складних у сучасній історіографії. Незадовго після формування перших концепцій етногенезу українців почали формуватися історіографічні узагальнення даної проблеми, що були побудовані переважно у формі критики представників різних історіографічних шкіл, які відстоювали різні (інколи прямо протилежні) погляди на походження українського народу.

На сьогодні переважна більшість історіографічних досліджень, що торкається поставленої проблеми, в тій чи іншій мірі містить ідеологічну складову, що визначається певними запитамі суспільно-політичного характеру. Це найбільш яскраво простежується у працях радянського періоду, де послідовно відстоюється теза про давньоруську народність як «колиску трьох братніх народів» (російського, українського та білоруського). Відповідно досить передбачуваними були історіографічні дослідження проблем етногенезу радянських науковців, що зводилися переважно до звеличення наукових здобутків вчених Радянського Союзу разом з критикою наукових теорій, так званих, «буржуазних націоналістів».

Власне, першими суто історіографічними дослідженнями проблем етногенезу східних слов'ян стали праці М. Брайчевського. Перше дослідження на цю тематику вийшло у 1965 р. у формі статті, в якій розглядалися теоретичні концепції проблеми етногенезу¹. Ця праця була покладена в основу ґрунтовного монографічного дослідження під назвою «Походження Русі»², що вийшло вже через три роки після виходу статті. М. Брайчевський говорить про «відсутність у радянській науці розробленої і загальноприйнятої теорії етногенезу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми виникнення кожного конкретного народу...»³. Відповідно автор намагається сформулювати універсальну концепцію етногенезу шляхом аналізу всіх попередніх напрацювань у цьому напрямі. М. Брайчевський досить слушно наголошує на тому, що попередні дослідники намагалися вивчати етногенез слов'ян взагалі, а це призводило до втрати конкретики, оскільки на сьогодні такого народу як «слов'яни» не існує, а існують конкретні слов'янські народи (в тому числі і українці) про етногенез яких ми і можемо говорити⁴.

У подальших дослідженнях, на думку автора, починає потроху зникати хибний підхід закладений попередніми вченими – сприйняття давньоруських літописів як абсолютно достовірних і незаперечних джерел. Вершиною дворянської історіографії М. Брайчевський називає «Историю государства Российского» М. Карамзіна, де вчений, «очищаючи історію від фантастичних домислів, відокремлюючи реальні свідчення джерел від усього наносного і міфологічного, ... прокладав шлях до створення принципово нової концепції, основаної на застосуванні нових критичних методів»⁵. Вчений також піддав критиці норманську теорію та її основного апологета М. Погодіна, проаналізував науковий доробок вчених-індоєвропейців (П. Шафарик, С. Соловйов, Л. Нідерле), подав огляд основних поглядів на проблему етногенезу М. Грушевського, дослідив здобуток археології у цьому напрямі (теорія автохтонізму В. Хвойка) та детально зупинився на працях радянських вчених.

Автор відзначив той факт, що глибокий інтерес до проблеми етногенезу східнослов'янських народів у радянській історичній науці виник наприкінці 30-х років у зв'язку з підготовкою до друку першого тому «Історії СРСР», а особливо посилювався у роки Другої світової війни, а також в перші повоєнні роки на хвилі загального патріотичного піднесення радянського народу та підкресленої уваги до свого минулого. У цей час дослідження П. Третьякова, Б. Рібакова, О. Удальцова, Б. Грекова, В. Мавродіна та ін., на думку М. Брайчевського, дозволили обґрунтувати автохтонну концепцію походження східнослов'янських народів. В основі всіх цих досліджень лежала теза про участь у процесі східнослов'янського етногенезу широкої палітри етнічних груп (скіфів, сарматів, аланів, фракійців та ін.)⁶.

Завершує історіографічний аналіз східнослов'янського етногенезу М. Брайчевський працею 50-х років ХХ ст. У цей час, на думку вченого, залишалася низка нерозв'язаних проблем, що стосувалася поставленої проблеми, а саме: відсутність загального уявлення про характер етногенетичного процесу та відсутність узгодження основних категорій теоретичного характеру. Це у підсумку призвело до кризи етнологічної науки особливо в аспекті етногенетичних проблем⁷. Відповідно основним завданням на цей час, згідно з М. Брайчевським, було узгодження всіх теоретичних питань та вироблення загальної концепції етногенетичного процесу, яка б відповідала накопиченому етнографічному матеріалу та могла б розглядати його як єдину систему.

У 70-х рр. ХХ ст. ідеологічна складова радянської науки лише посилювалась, що було пов'язано з посиленням боротьби комуністичної партії з проявами «українського буржуазного націоналізму». Радянські вчені фактично змушені були будувати свої дослідження етногенезу українського народу виключно в межах єдиної концепції про давньоруську народність як попередниці російського, українського та білоруського народу.

Враховуючи те, що будь-яке інакодумство в даному питанні серед радянських вчених було неможливе, то останні вважали за свій обов'язок критикувати та спростовувати наукові концепції українського етногенезу сформовані українськими вченими в період кінця ХІХ – початку ХХ ст., які суперечили ідейним основам радянської науки. Відповідно під жорстку критику підпадали і наукові праці представників української діаспори, в основу яких були покладені переважно дослідження М. Грушевського про походження українського народу.

Як наслідок у 1971 р. вийшла стаття провідного радянського вченого К. Гуслистого⁸, який досить детально проаналізував праці М. Грушевського та діаспорних науковців в аспекті висловлених ними поглядів про етногенез українців. Фактично автор виконував партійне доручення спрямоване на критику «націоналістичних тез» М. Грушевського та його послідовників про «відрубність» українського народу та його докорінну відмінність від російського⁹. К. Гуслистий визнаючи те, що більшість діаспорних дослідників перейняли позицію М. Грушевського в питанні етногенезу українців, все ж таки намагається посилатися на окремих вчених діаспори, зокрема М. Кордубу, які, на його думку, були прихильниками концепції давньоруської народності. Низка зауважень автора торкалася заперечення будь-якої спорідненості українців з трипільцями, на якій досить часто наголошували діаспорні вчені (Я. Пастернак та ін.)¹⁰.

К. Гуслистий у своїй статті використовує цілу низку штампів радянської науки, а різкий та безапеляційний тон його заяв досить часто межує з особистими образами на адресу діаспорних вчених. Це досить яскраво простежується в оцінці наукових здобутків М. Чубатого, які він називає «вигадкою націоналістичного фальсифікатора». Всіх діаспорних вчених К. Гуслистий таврує як «зрадників батьківщини», а їхні наукові концепції називає «антинауковими» та «антиісторичними» в той час як головне завдання етнографів, на його думку, полягає у тому, «...щоб ще більше підпорядкувати свої дослідження практиці комуністичного будівництва, розвитку культури комуністичного суспільства»¹¹.

На особливу увагу заслуговує низка досліджень історіографічного характеру М. Котляра, що вийшли у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. Вже в першій своїй статті під назвою «Чого вони шукають у сивій давнині»¹² автор виступив як непримиримий борець із зарубіжною історіографією проблеми етногенезу східних слов'ян, особливо виступаючи проти досліджень представ-

ників української діаспори. М. Котляр, зокрема, критикує погляди В. Щербаківського та інших діаспорних вчених за те, що вони підтримували концепцію М. Грушевського про окремішність українського народу та його принципову відмінність від російського етносу. Для спростування поглядів закордонних вчених автор використовує класичну тезу радянської науки про те, що східні слов'яни були автохтонним населенням Східної Європи, з якого в подальшому сформувалися російський, український та білоруський народи. Зрозуміло, що подібні погляди кардинально відрізнялися від наукових висновків українських діаспорних дослідників, які, по-перше, робили акцент на проблемах етногенезу українського народу, а по-друге, не визнавали концепції давньоруської народності як «колиски» трьох братніх слов'янських народів. Показовим у даному плані можуть бути дві тези В. Щербаківського про абсолютну відмінність праслов'ян від українців та те, що територія України стала прабатьківщиною всіх слов'ян¹³.

У наступному своєму монографічному дослідженні, що також вийшло в 1974 р.¹⁴, М. Котляр розвинув свої попередні погляди у напрямку більш жорсткої критики так званих «зарубіжних фальсифікаторів історичного минулого українського народу», під якими мав на увазі все тих же науковців української діаспори. Тут автор повторює та поглиблює свій попередній висновок про негативний вплив на розвиток української історичної науки досліджень М. Грушевського, оскільки саме він визначив напрям розвитку наукових досліджень в середовищі української діаспори. М. Котляр проаналізував також дослідження українських вчених, що торкалися проблем етногенезу українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та пов'язав їх із науковими пошуками таких дослідників як Л. Цегельський, М. Голубець, М. Чубатий, Я. Пастернак та ін.

Основне завдання автора зводилося до намагання спростувати всі наукові концепції, які не узгоджувалися з тезою про давньоруську етнічну спільноту як попередницю російського, українського та білоруського народів. Відповідно М. Котляр досить різко виступав проти твердження М. Грушевського та його ідейного послідовника в питанні етногенетичних досліджень М. Чубатого про відсутність давньоруської народності та виведення українців з антив періоду перших століть нашої ери. Автор не погоджується з М. Чубатим, який на додачу до всього кваліфікує Київську Русь як «імперію», яку створили українці як головна нація, а крім них її населяли росіяни і білоруси. Тим більше М. Котляр не погоджувався з будь-якими твердженнями про «... українську етнічну сутність трипільців» та висновками про те, що вони можуть розглядатися як предки українців (М. Чубатий) чи засновниками окремих елементів української традиційної культури і мистецтва (Я. Пастернак)¹⁵.

У період «перебудови» продовжували виходити історіографічні дослідження побудовані на попередній радянській ідеологічній платформі. У цей час до вивчення історіографії етногенезу українського народу долучаються такі вчені як П. Толочко¹⁶ та В. Смолій¹⁷. Так, зокрема, П. Толочко позитивно оцінює надбання радянської історіографії в контексті розробки концепції давньоруської народності, хоча при цьому наголошує на різних поглядах радянських істориків етнічного розвитку давньоруського народу періоду феодальної роздробленості. Автор наводить погляди вчених (Н. Державіна, В. Мавродіна та ін.), які переоцінювали негативний вплив феодальної роздробленості на етнічний розвиток давньоруського населення та його подальший розпад, в той час як П. Толочко більш схильється до поглядів Б. Рибакіна, В. Довженока та О. Козаченка про єдність давньоруської народності навіть в період феодальної роздробленості¹⁸.

Проблемі історіографії етногенезу українського народу присвячений розділ колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» під авторством В. Смолія¹⁹. Огляд стану вивчення проблеми автор розпочинає з др. пол. ХVІІ ст. – з «Кройніки» Ф. Софоновича та анонімного «Київського Синописа». В. Смолій наголошує на тому, що історія українського народу подавалася в цей час у зв'язку з історією російського народу. У подальшому ж ці ідеї спадковості Русі Московської від Київської Русі були підхоплені та розвинені такими вченими як В. Татищев, М. Щербатов, М. Карамзін²⁰. Автор аналізує твори ХVІІІ ст. – П. Симоновського, О. Рігельмана, О. Шафонського, Я. Марковича та ін.²¹. Окремо В. Смолій досліджує науковий спадок дослідження проблем етногенезу українського народу у

працях істориків пер. пол. XIX ст. – Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, а також розглядає праці кінця XIX – початку XX ст. в контексті критики надбань української буржуазної історіографії. Автор дає огляд наукових здобутків у цьому напрямі М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка та О. Єфименко²².

Досить показовою є оцінка В. Смолієм наукових здобутків М. Грушевського в аспекті етногенезу українського народу. Так, зокрема, автор зазначає, що «Грушевський аж ніяк не нехтував історичними фактами, не ігнорував повідомлення джерел, а лише по-своєму їх тлумачив», також наголошує на тому, що вчений «...найповніше в тогочасній історіографії сформулював концепцію «української» етнічної сутності і спадщини Київської Русі»²³.

Окремо В. Смолій розглядає сучасні немарксистські концепції формування української народності, аналізує праці істориків США, Англії, Німеччини та ін. зарубіжних дослідників. Першопочаткова незацікавленість закордонних істориків у вивченні етногенезу українського народу пояснюється, на думку автора, впливом російських буржуазних вчених, які емігрували за кордон після жовтневої революції. В. Смолій подає огляд основних ідей на питання походження українського народу представників української діаспори, а саме: В. Щербаківського, Я. Пастернака, М. Чубатого, О. Прицака та ін.²⁴.

Аналізуючи радянську історіографію, автор досить слушно наголошує на відсутності єдиного понятійного апарату стосовно характеристики давньоруської народності, що пояснив за позиченням теоретичних основ дорадянської історіографії і перенесенням їх на новий ґрунт. В. Смолій вважає, що вирішенню термінологічної плутанини в цьому питанні сприяли праці Б. Рибаківа та В. Мавродіна, в яких уточнювалась та вводилась в обіг нова термінологія²⁵. Автор аналізує також праці інших радянських вчених, зокрема, вважає дискусійним твердження О. Козаченка про антів як першу народність східних слов'ян²⁶.

Якщо ж оцінювати наукові висновки В. Смолія в цілому, то незважаючи на певну критику немарксистських концепцій етногенезу українського народу, звеличення здобутків радянської історіографії, використання цитат Ф. Енгельса, які ми можемо розглядати як необхідну компоненту тогочасної радянської науки, автор зробив суттєвий крок вперед у напрямку більш об'єктивної та виваженої оцінки наукової спадщини вчених, яких раніше безапеляційно відносили до когорти «українських буржуазних націоналістів», вчених української діаспори, а також іноземних дослідників.

Разом з тим, вже в кінці «перебудови» починають з'являтися узагальнюючі монографічні дослідження та навчальні посібники, які містили нові підходи до вивчення історичного розвитку українського етносу. У таких працях були, відповідно, зміщені акценти в питанні критичного огляду історіографії проблеми. Тут варто виділити опубліковані тексти лекцій С. Макарчука та О. Турія²⁷, в яких, хоча і зустрічаються цитати В. Леніна, але вже простежується прагнення до неупередженого розгляду питань, пов'язаних з етногенезом українського народу без використання ідеологічних штампів радянської науки.

Таким чином, в Радянському Союзі, проблема дослідження історіографії етногенезу українців не була актуальною, а тому і не отримала ґрунтовної всебічної розробки. Крім того, уніфіковані теоретико-методологічні підходи до наукових досліджень не сприяли продукуванню нових концепцій та незаангажованих підходів до вивчення зазначеної проблеми. У рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колискою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів. У даному контексті не віталось та не заохочувалося дослідження проблем етногенезу українців.

Водночас ми можемо говорити про певний сплеск історіографічних досліджень проблем етногенезу українського народу починаючи з 70-х рр. XX ст. в радянській науці. Хоча ця активність радянських науковців мало принесла нового та не позначилась якимись зрушеннями в напрямку більш об'єктивного висвітлення проблеми. В її основі лежало замовлення партійно-державного керівництва суть якого зводилося до посилення боротьби з «українським бур-

жуазним націоналізмом». Представниками ворожого табору в цей час для радянських науковців були вчені української діаспори, які на той час розробили низку концепцій етногенезу українців, що були побудовані на теоретичних розробках М. Грушевського та кардинальним чином суперечили радянській концепції давньоруської народності. Радянські вчені всіляко заперечували окремішність українського народу, так само як і етнічної історії інших східнослов'янських народів та не визнавали пріоритету українців у формуванні Київської держави.

Наукову спадщину українських радянських істориків та етнологів у сфері вивчення етногенезу українців важко оцінити однозначно. Щоб зберегти право на професію, вони змушені були перекручувати історичні факти, паплюжити наукове значення доробку М. Грушевського, спотворювати реальну картину етногенетичних процесів, постійно підкреслюючи другорядність українського народу та його здатність до повноцінного розвитку лише разом із росіянами та білорусами під політичним керівництвом Москви.

У радянські часи офіційна наука фактично відкидала ранньосередньовічну концепцію походження українського народу. Ця концепція була визнана антиісторичною. У результаті вона згадувалася радянськими вченими лише в контексті критики її апологетів. Радянська історична наука стояла на позиції пізньосередньовічної теорії походження українського народу, відповідно до якої українці як етнос з'являються на історичній арені не раніше XIV–XV ст. У рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колыскою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів.

Такий погляд, незважаючи на свою теоретико-методологічну обмеженість та ігнорування багатьох свідчень історії, археології та мовознавства, залишався панівним у радянській історіографії до самого кінця її існування. Він викладений, зокрема, в академічних виданнях «Історії УРСР», які можна назвати квінтесенцією радянської версії української історії. Стверджувалося, зокрема, що під загрозою поневолення, східнослов'янські племена утворили державу Київська Русь. Паралельно з процесом її утворення та розвитку відбувалося формування давньоруської народності як вищої порівняно з родом і племенем етнічної спільності людей. Кульмінацією історичного процесу вважалася Переяславська рада, рішення якої «мало величезне прогресивне значення» для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського народу. У межах даної методологічної парадигми були змушені писати практично усі історики та етологи радянської України, якщо вони розраховували на публікацію своїх досліджень.

Водночас, цілісний аналіз наукових біографій І. Крип'якевича, В. Петрова, М. Брайчевського доводить, що справжні погляди цих та багатьох інших дослідників подекуди докорінно відрізнялися від тих, що були викладені в офіційних публікаціях. Зокрема, І. Крип'якевич мав сміливість висловлювати думку, що суперечила офіційній радянській історіографії. Основна ж узагальнююча праця І. Крип'якевича «Історія України», у якій висвітлені етногенетичні погляди ученого, була підготовлена ще наприкінці 1930-х рр., але опублікована лише в останні роки існування СРСР, коли в умовах «перебудови» вже можливо було висловлювати альтернативну точку зору на історичні події. Концепція етногенезу українців І. Крип'якевича дуже нагадує аналогічну концепцію М. Грушевського. Історичними предками українського народу дослідник називає антів. Більше того, деякі дослідники, як, наприклад, К. Гуслистий під шаром ідеологем у завуальованій формі доводили ідею існування української етнонаціональної спільноти як самодостатньої та окремішньої.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що українські історики радянської доби відіграли значну роль у збереженні традицій вітчизняної історіографії у питанні дослідження проблеми походження українського народу, тому їхній доробок потребує подальшого дослідження. Науковій спадщині цих учених присвячена низка публікацій сучасних українських авторів, однак поки що не створено цілісного дослідження, у якому б етногенетичні погляди вчених радянської України розглядалися як цілісна система.

- ¹ Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Український історичний журнал. – № 2. – К., 1965. – С. 46–56.
- ² Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.
- ³ Там само. – С. 17.
- ⁴ Там само. – С. 20.
- ⁵ Там само. – С. 6–7.
- ⁶ Там само. – С. 14.
- ⁷ Там само. – С. 15–16.
- ⁸ Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекинуття у дослідженнях етногенезу українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41–51.
- ⁹ Там само. – С. 41.
- ¹⁰ Там само. – С. 46.
- ¹¹ Там само. – С. 51.
- ¹² Котляр М. Ф. Чого вони шукають у сивій давнині // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К., 1974. – С. 39–58.
- ¹³ Там само. – С. 51.
- ¹⁴ Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К., 1974. – 80 с.
- ¹⁵ Там само. – С. 21, 31, 49–52.
- ¹⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 248 с.
- ¹⁷ Смолій В. А. Історіографія проблеми формування української народності. Радянська історіографія // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. А. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю. Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К., 1990. – С. 13–20.
- ¹⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 184–185.
- ¹⁹ Смолій В. А. Історіографія проблеми формування української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю. Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К., 1990. – С. 12–39.
- ²⁰ Там само. – С. 21–22.
- ²¹ Там само. – С. 22–23.
- ²² Там само. – С. 24–32.
- ²³ Там само. – С. 29–30.
- ²⁴ Там само. – С. 32–39.
- ²⁵ Там само. – С. 12.
- ²⁶ Там само. – С. 13.
- ²⁷ Макаруч С. А., Турій О. М. Український етнос: історичний розвиток. – Львів, 1990. – 51 с.

В статье рассматриваются историографические исследования советских ученых, посвященные проблеме этногенеза украинского народа.

Ключевые слова: историография, этногенез, древнерусская народность.

An article deals with a problem of historiographical researches of Soviet scientists devoted to the problem of ethnogenesis of Ukrainian people.

Keywords: historiography, ethnogenesis, Ancient Rus nation.

ДО ПИТАННЯ ТРАНСФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У СЕРЕДИНІ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПОБУДОВИ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС)

В статтє (используя архивные материалы, записи документально-мемуарного характера, монографические, а также научные исследования) рассматривается история таких сел как: Дубинка, Леськи, Сагуновка, Тарасовка, Красная Слобода, Красное (Панское), Чехивка (Черкасская область).

Нинішні тенденції світового розвитку, глобальна екологічна криза зумовлюють необхідність вироблення універсальної системи вселюдських цінностей, закріплення якої сприятиме відновленню т. зв. «природної рівноваги». Нині, ми не можемо визначати трансформації природного середовища наслідком прояву індивідуальної безгосподарності. Коріння проблем варто шукати у взаємозалежності соціальних, економічних та політичних процесів загального історико-культурного контексту. У межах нашого дослідження поняття екологічної культури¹ безпосередньо пов'язано з поняттям екологічної свідомості. Не вдаючись у ретроспективний аналіз уявлень про екологічну культуру зазначимо, що в традиційному українському соціумі сприйняття природи, як живої сутності визначало шанобливе ставлення до неї. Окрім того, нормативно-правова культура була нерозривно пов'язана з інститутом «громади», а це означає, що використання природних ресурсів регулювалось локально. Однак варто пам'ятати і про те, що внаслідок колоніальної політики Російської імперії, українські території розглядались нею як сировинний придаток. На державному рівні почали з'являтися військово-топографічні, статистичні описи та ін., що є свідченням появи напрямку «екологічної» політики. З утвердженням радянської влади державна політика у цій сфері названа сучасними дослідниками «дуалістичною»². Тобто, з одного боку вона була пов'язана з появою низки нормативно-правових актів з врегулювання питань охорони довкілля та використання природних ресурсів. З іншого, в умовах індустріалізації, планової економіки, роботи на «кількісний показник» маємо приклади бездумного знищення природи.

Ще на початку ХХ ст. змінами екологічного «клімату» зацікавились такі дослідники як В. Вернадський, П. де Шарден, Е. Фром та ін. На нашу думку, варто відзначити дослідження Е. Фрома. В його роботі «Анатомия человеческой деструктивности» (2006) аналізуються процеси світової історії (економічні, соціальні, політичні, культурні і т. ін.), автор показує, що в основі «деструктивності» лежить свідомий вибір кожної людини, а не її «вроджена» схильність до агресії. Відповідно, кожний може обрати для себе позицію «біофіла» (життєствердну), чи «некрофіла» (руйнівника)³. Останню варто розуміти як патологію, типову для індустріальних суспільств, у яких механізація виробництва та культура споживацтва після колапсу економіки часів Другої світової війни набула форми «культу» (дослідження З. Баумана). У Радянському Союзі цьому передувало створення ідеологічних конструкцій, практично пов'язаних з «гігантоманією», «техносферою» та ін.. Фактично, задля цієї мети були залучені напрацювання біологів. Так, на історичній сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна (31 липня – 7 серпня 1948 р., м. Москва, РФ) було вироблено нову програму розвитку біологічної науки, що отримала назву т. зв. «мічурінської аграрної біології». І. Мічурін (15 (27) вересня 1855 р. – 7 червня 1935 р.) – видатний селекціонер та генетик, за радянського часу визнаний основопо-

ложником радянської агробіології, засновником вчення про «перетворення живої природи». Його фраза «Мы не можем ждать милостей от природы; взять их у неё – наша задача», (до речі опублікована без продовження: «но к природе необходимо относиться уважительно и бережно и по возможности сохранять её в первозданном виде») набула широкого цитування і, зрештою, була визнана життєвим кредо дослідника, що згодом екстраполювалось на усі сфери як природничих так і гуманітарних наук⁴. Насправді, ім'я науковця було узятю Т. Лисенко (29 вересня 1898 р. – 20 листопада 1976 р.) на озброєння задля подолання «опудала» «вейсманізму-менделізму-морганізму»⁵. У «Листі 300-т» (написаного ще у 1950-х рр., вперше опублікованого 1989 року) період його «правління» або «лисеноківщина» був визначений як такий, що завдав невинних моральних та матеріальних втрат⁶. У цей час було проведено всесоюзні кампанії зі зрошення Південного Сходу (було прокладено зрошувальні канали в Середній Азії, на Волзі, Дніпрі, створено Куйбишевську (Жигулівську), Сталінградську (Волзьку) (належать до Волзько-Камського каскаду ГЕС), Каховську (одна з 6-ти станцій Дніпровського каскаду гідроелектростанцій), Цимлянську ГЕС (нині її власником є ТзОВ «Лукойл-Екоенерго») та ін.)⁷.

На території України методом створення рукотворних морів (нині маємо 6 ГЕС, що утворюють єдиний Дніпровський каскад), проведенням широкомасштабних меліоративних заходів (зрошенням, осушенням, вапнуванням і т. д.) здійснювалась кардинальна видозміна природного ландшафту. Зауважимо, що створенню каскаду гідроелектростанцій передувало проведення оцінки «значимості» (історичної, екологічної і т. ін.) територій, що підлягатимуть затопленню. Так, в Державному архіві Черкаської області зберігаються матеріали в яких подано агротехнічні характеристики ґрунтів; проектно-планувальні розрахунки площ затоплення; вказані місця майбутнього переселення громадян; а також описуються «труднощі», пов'язані з переселення. Окрім того, численні відомості знаходимо в тогочасній періодиці.

Наприклад, науковцями ґрунтознавчої галузі наголошувалось на низькій продуктивності наявних лук, було «обґрунтовано» необхідність їх перетворення на «високопродуктивні», що було б можливим із запровадженням лукової сівозміни⁸. Так, у пояснювальній записці до агроґрунтової характеристики колгоспів Градизького, Оболонського, Чорнобаївського, Іркліївського, Золотоніського районів Полтавської області⁹ за допомогою статистичних даних було показано, що внаслідок створення Кременчуцької ГЕС затопленню підлягатимуть 77% ґрунтів низької потужності та врожайності (чорнозем солонцюватий, лугові та чорноземно-лугові солонцюваті, дерново-глеєві солонцюваті, торф'яно-болотні та ін.)¹⁰.

На 1954 р. було визначено, що Градизький та Іркліївський райони Полтавської області найбільше постраждають від затоплення (78% усіх їх дворів потрапляли у цю зону (маються на увазі як ті, що будуть повністю затоплені, так і ті, що були віднесені до категорії тих «що підтоплюються»)¹¹.

У газеті «Народне слово» (22.05.2014), з посиланням на Державний архів Кіровоградської області, було надруковано статтю за назвою «Кременчуцька ГЕС: штрихи до історії будівництва»¹². В ній йшлося про те, що Кременчуцька ГЕС була споруджена «на підтримку» ДніпроГЕС, яка працювала дещо «неритмічно», тобто залежала від припливів та відливів води і мала постійний збій у водопостачанні (ДніпроГЕС було збудовано поблизу м. Запоріжжя у 1932 році). 1936 року було ухвалено проект по створенню т. зв. «Великого Дніпра»¹³. І. Петренко зазначає, що його було розглянуто комісією Держплану СРСР, якою була ухвалена наступна постанова: «Першочерговою ГЕС на нижньому Дніпрі повинна бути Кременчуцька ГЕС, яка регулюватиме стік р. Дніпра і дозволить повністю використати встановлену потужність ДніпроГЕСу»¹⁴. Дослідник зауважує, що до певного часу поміж експертами точилися суперечки навколо питання майбутнього місця спорудження ГЕС. Зрештою, вихідною точкою було обрано м. Новогеорґіївськ Кіровоградської обл. (нині повністю затоплене). Рішення було прийнято з урахуванням того факту, що саме місто, а також прилегле до нього с. Табурище знаходились на потужному монолітному шарові граніту. Окрім того, враховувались й інші розрахункові показники: кількість втраченої землі, затрати на організацію водосховища, кількість майбутніх переселенців і т. ін.

Реально, ситуація виявилася інакшою, ніж вона планувалась, адже керівництву не вдалось «мінімізувати» шкоду, нанесену будівництвом¹⁵. Згідно підрахунків, водами Кременчуцької гідроелектростанції мали затоплюватись 85 населених пунктів Черкаської області, 73 – Полтавської і 28 – Кіровоградської, з відповідною кількістю переселенців: 80 тис. 281 ос., 35 тис. 352 ос., 15 тис. 439 ос.¹⁶. Ще майже 70 тис. жителів входили до категорії т. зв. «підтоплених», тобто таких, які мали відчутти «близькість» рукотворного моря лише «з часом»¹⁷. Окрім того, до відмітки моря у 81 км мали затоплюватись долини таких річок, як Тясмин (84 км), Цибульник (12–15 км), Сула (60–64 км)^{18;19}. Зауважимо, що нині існують розрізнені дані, щодо кількості затоплених сіл та об'єктів історико-культурного значення. Так, згідно досліджень Н. Горло загальна площа затоплених угідь становить 709, 9 тис. га²⁰. Л. Боса наводить цифру у 500 тис. га²¹. На думку О. Горбового було затоплено 686 тис. га господарських земель та 442 населених пункти (з одночасним переселенням населення у віддалені райони не лише України, а й Росії (282 тис. ос.)²².

Зауважимо, що «підготовка» населення до переселення розпочалась ще у 1950-х рр.. Наприклад, в газеті «Кременчугстрой» (№ 42, 1956 р.) [з метою пропаганди даної кампанії – А. Ж.] було надруковано вірші, присвячені майбутнім перетворенням.

В процесі будівництва Кременчуцької ГЕС (запланованої на 6-ту п'ятирічку) так само з метою пропаганди та задля демонстрації «досягнень» робітничих бригад (наприклад, виконання ними завдань на 120–130%) з'явилися численні статті за назвами типу «На будівництві...», «На берегах Дніпра» і т. п.^{23; 24; 25}. На нашу думку характерним, щодо «ціни» людських зусиль при будівництві, є наступне спостереження: «...прихід ранньої в нинішньому році зими не спинив будівельників. Кипить напружена праця на берегах: волею радянської людини Дніпро засвітить в шостій п'ятирічці вогні нових гідроелектростанцій...»²⁶. Практично, це потребувало здійснення т. зв. «широкої механізації»²⁷. В інтерв'ю, даному кореспонденту «Черкаської Правди», А. Жидков (керуючий трестом) наводить вартість та види робіт, які має виконати трест за три роки будівництва: «...необхідно виконати 12 мільйонів 714 тис. кубометрів земляних робіт, укласти 168 тисяч кубічних метрів бетону і залізобетону. Загальна ж вартість робіт, які повинен здійснити трест за три роки перевищує 400 мільйонів карбованців...Комплекс захисних споруд широкий. Ми проводимо, зокрема, зміцнення берегів, будуватимемо дамби і насосні станції...»²⁸. З цією метою у с. Стецівка, Звенигородського району, Черкаської області було відкрито цегляний завод, в м. Черкасах споруджено бетонний завод і т. ін. (діють донині – А. Ж.)²⁹.

«...Щоб уявити грандіозність будови досить сказати, що будівники Кременчуцької ГЕС повинні [були] вийняти 22 мільйони кубометрів м'яких ґрунтів, зробити 40 мільйонів кубометрів різних насипів, укласти 1,2 мільйонів кубометрів бетону і залізобетону, змонтувати 15 тисяч тон металоконструкцій...»³⁰.

Кампанія по будівництву Кременчуцької ГЕС відбувалась з одночасним переселенням мешканців населених пунктів, що мали бути затопленими, із «зони ризику». Згідно архівних матеріалів переселення необхідно було здійснити на основі опису та попередньої оцінки нерухомого майна. Його вартість оцінювалась або у грошовому еквіваленті, або ж у відповідній кількості будівельних матеріалів³¹. Дуже часто ця державна компенсація була мізерною, хоча на перший погляд її загальна сума здавалась досить значною (наприклад, за перше півріччя 1957 р. було сплачено 2 млн. 950 тис. карбованців)³². А пов'язувалось це з тим, що самі будівлі в населених пунктах, які підлягали затопленню, були саманними, мали покрівлю з соломи чи очерету³³ (такі матеріали по-перше були традиційними, а по-друге, пройшло якесь десятиліття з часу закінчення II світової війни, яка на тривалий час ввела населення в глибоку соціально-економічну «депресію» – А. Ж.).

Приблизно з 1980-х рр. , умовно, з послабленням тоталітарного режиму, до місцевих періодичних видань надходять численні листи з проханнями звернути увагу на проблеми т. зв. «неперспективних» сіл (в основному, соціально-побутового та екологічного характеру). Поміж них варто виокремити групу листів-спогадів щодо будівництва Кременчуцької ГЕС та кампанії

«переселення». Наприклад, в одному з них йде мова про те, що перед будівництвом ГЕС населення «годували» обіцянками щасливого майбутнього, та фактично, люди втратили значно більше, ніж отримали. Втратили сінокоси, родючі землі, озера, а найголовніше – втратили свою Малу Батьківщину. Оповідач зазначає, що «не хотілось людям залишати обжиті предками, прадідами і дідами рідні місця»³⁴. Він також наголошує, що ще до виселення «розквітали» придніпровські села (особливу увагу приділяє с. Дубинці та с. Червоне). Кожна сім'я тримала корову, поросят, курей, майже щодня вивозили на базар в м. Черкаси молоко, сметану, масло і т. ін.. «Міцним було і колгоспне господарство: тваринницькі ферми ВРХ, свиноферми»³⁵. Що важливо, для молоді в той час створювались робочі місця, села були «живими». Відтак, коли почалось переселення, жителі с. Дубинки та с. Червоного підіймали клопотання, щоб їм дозволили переселитись у сусіднє с. Чехівку, в свою чергу це сприяло б його перетворенню у велике «перспективне» село. «Чомусь» тодішнє керівництво відповіло на звернення категоричною забороною, видало акти по виселенню людей на Урал та Херсонську область³⁶. За свідченнями М. Мартиненка, автора неопублікованого нарису с. Панське (Червоне) та Дубинки, частина червоносільців [як їх називає автор нарису – А.Ж.] переїхала до м. Уральськ Західно-Казахстанської області Казахстану (було створено червоносільське земляцтво)³⁷; 12 родин оселилось в м. Чугуєві Харківської області³⁸; дехто опинився в м. Севастополі³⁹; 21 родина переселилась в м. Золотоношу Золотоніського району та на його околиці (с. Згар, с. Мелесівку, с. Нову Дмитрівку, Чапаєвку (Благодатне)⁴⁰. Найбільше людей осіло в м. Черкасах, селились також і навколо міста – у с. Степанки чи на «Хуторах»⁴¹. Невдалою була спроба перебратись до Миколаївської області (в с. Володимирівку Доманівського району). Ця група переселенців через деякий час повернулася в придніпровський край⁴². Про нинішній (1988 р. – А. Ж.) стан с. Чехівки Г. Заїка зазначає наступне. В селі залишились люди переважно пенсійного віку, все більше з'явилося опустілих дворів, і добре, якщо їх купують міські жителі собі під дачі. І якщо раніше думалось, що гарно було б відкрити місцевий консервний цех і реалізовувати власну продукцію (на той час з сіл автомашинами вивозили городину на великі підприємства), то, нажаль, ця ідея залишилась на рівні мрії. На водних угіддях можна було б розводити птицю, рибу⁴³.

В цьому контексті варто подати спогади колишніх мешканців сіл Леськи, Сагунівка, Тарасівка, Худяки, наведених у книзі «Незатоплена пам'ять» (2010 р.). Так, за спогадами М. Євтушенко, уродженки с. Сагунівки, під час переселення люди працювали «і вдень, і вночі», самотужки зводили для себе нові будинки. Складність виконання справи полягала ще й в тому, що колгоспної роботи ніхто «не відміняв». «Люди просто падали з ніг, не бачили від втоми білого світу»⁴⁴. За словами оповідачки, найболючішим для людей виявилось завдання перепоховання своїх рідних, а найжахливішим те, що тих людей, до яких було нікому прийти поховали у братській могилі. О. Стась (народилася в с. Худяки) наголосила на тому, що в ті роки люди тільки більш-менш обжились після II світової війни (пройшло 11 років), аж раптом їх знову збунтували, вирвали з корінням з родинних місць. По селу ходили агітатори, переконували, що в новому «зразковосоціалістичному» селі буде краще. Щодня збирались на толоку, «але не для того, щоб будуватися, а щоб поламати дідову, батьківську, чи свою хату»⁴⁵. Розповідає, що тепер і село, і хата щодня приходять до неї уві сні⁴⁶. Г. Давиденко, уродженець с. Леськи, оповідає, що після державного опису нерухомого майна видавались т. зв. «підйомні» гроші, загальна сума яких була мізерною і не дозволяла будувати нові оселі. Людям доводилось самотійно шукати деревину, цемент, шифер. В основному, зводили дерев'яні будинки, обмазували їх глиною. Так, ще протягом декількох років збирались люди на т. зв. «мазальниці». Зауважує, що на нових місцях вже не було колишніх вигонів і худобу довелось повирізати⁴⁷. Ці та багато інших оповідачів згадують, що скрізь були великі пасовища, луги, озера повні риби, родючі землі. Майже у кожному дворі була корова, розводили птицю і т. ін.. «Ми всі сумуємо за тими нашими хатками, що були покриті соломкою та очеретом! Та й є за чим сумувати: яка ж була чиста вода в Дніпрі, його затоках, озерах та болотах! А скільки було риби...» (Г. Шмигленко,

народилася в с. Тарасівка Чигиринського району Черкаської області)⁴⁸. «Із висоти прожитих мною років, я часто думаю: «А чи варто було робити переселення. Кому воно було потрібне?! Бо ж затопили таке багатство. А що тепер маємо?! Ні корів, бо немає де випасати, ні лелек, бо немає де гнізда робити, ні чистої води. Бо вона влітку така, що не можна в ній скупатися, сама густа зелень. А сморід від неї такий, що й чути у село» (Г. Шмигленко)⁴⁹.

У фондах Державного архіву Черкаської області також містяться матеріали експедицій, здійснюваних у 1970-х рр. з метою виявлення проблем та перспектив проведених меліоративних заходів. Наприклад, 1973 року Черкаське обласне товариство охорони природи та управління технічної експлуатації малих рік видало документи наукової експедиції по вивченню р. Тясмин (відбулась у жовтні 1973 р.). На початку звіту було подано загальні гідрографічні та гідрологічні характеристики р. Тясмин, зазначено, що «за течією Нижні Верещаки по Тясмину довгий час лежала заплава площею понад 250 га. Пересічена болотами і невеликими озерцями, була вона не придатна для господарства. Нині заплаву осушили. Тепер тут колгосп «Аврора» збирає високі врожаї багаторічних трав та овочевих культур»⁵⁰. Також, було описано тенденції забруднення річки, пов'язані з викидами промислових відходів такими великими підприємствами, як залізничне депо ст. ім. Т. Шевченка, Смілянським пивзаводом, Чигиринським маслозаводом. Окрім того, зазначено, що деякі банно-пральні комбінати скидають щодоби близько 20 тис. метрів кубічних стоків, а колгоспи в селах: Думанці, Вергуни, Чорнявка Черкаського району «проводять замочування конопель в р. Тясмин і бокових осушувальних каналах, руйнують задерновані береги, що приводить до значного замулювання річки і каналів. В незадовільному стані утримується частина ставків басейну <...> В окремих господарствах Чигиринського, Черкаського, Смілянського та Кам'янського районів на заплавах порушуються правила впровадження луко-пасовищних сівозмін»⁵¹. З метою поліпшення стану збереження і раціонального використання ресурсів в басейні р. Тясмин було прийнято рішення про посилення протиерозійних заходів, рекомендовано звернути особливу увагу на заліснення ярів, будівництво гідростпур, створення водоохоронних зон по берегах річок, ставків та водоймищ, впровадження розробних ґрунтозахисних сівозмін і т. ін.⁵². Також, прийнято рішення про посилення заходів контролю за якістю стічних вод, що скидаються у річки та водоймища басейну р. Тясмин. Насамкінець, обумовлено необхідність створення мочильних ям у коноплесіючих заводах, які їх ще не мають⁵³. Наслідки подібних перетворень стали відчутними через декілька років. Як і повсюдно, ріка обміліла та заросла, у ній почала гинути риба і т. ін.

Варто наголосити й на тому, що у Радянському Союзі «тема» затоплення була вичерпана з побудовою Дніпровського каскаду ГЕС. Країні «вдалось» здійснити крок у напрямку переходу від аграрного до індустріального суспільства, а тому наслідки (виявлені у перше десятиліття після створення ГЕС) замовчувались.

Якщо поглянути на основні наслідки здійснення меліоративних заходів, то на думку ґрунтознавців перетворення гідроморфних ґрунтів (болотні, заболочені, торф'яні та ін.) у такі, що є «придатними» для сільськогосподарських робіт є «менш важливим для людства, ніж збереження їх природних екологічних функцій»⁵⁴. Адже, завдяки збалансованому вмісту поживних речовин вони здатні формувати високу потенційну врожайність окремих сільськогосподарських та кормових культур. Окрім того, ця група ґрунтів виконує важливі екологічні функції. Природньо, вони сприяють розмноженню та збереженню біорізноманіття флори лук (наприклад, осоки, очерету, рогозу, журавлини та ін.) та характерної рослинності Лісостепової зони в цілому; «регулюють» повені⁵⁵. Також, не можна применшувати їх значення у самоочищенні водних об'єктів, підтриманні високої якості води («торф'яні ґрунти відігравали роль детоксиканта забруднювачів доквілля»^{56; 57}.

Таким чином, масштабна кампанія з «перетворення природи» (створення каскаду гідроелектростанцій та проведення широких меліоративних заходів) була, на нашу думку, підпорядкована, в першу чергу, економічним потребам держави. На відміну від традиційного сприйняття природи, як «живої» сутності і води, як джерела життя – в Радянському Союзі їх значення було

зведено до ресурсу, що виконує утилітарну функцію. Унаслідок здійснення нераціональних меліоративних заходів, створення Дніпровського каскаду гідроелектростанцій було втрачено природні, культурні та історичні ландшафти. До екологічних втрат відносять затоплення Дніпровських порогів, повне або часткове зникнення малих річок; загибель заплавлених екосистем, лісів, лук, водно-болотних угідь, ріллі, їх біорізноманіття; поширення синьо-зелених водоростей, розвиток цвітіння води; загибель річкової екосистеми та ін.⁵⁸ До культурних втрат варто віднести зникнення унікальної культурної традиції «порічковиків» і появу такого соціального маркеру, як «переселенець».

На жаль, для незалежної України проблема створення гідроелектростанцій і досі є актуальною. На теренах історичної Черкащини з боку ПАТ «Укргідроенерго» проводяться активні роботи з відновлення проекту Канівської ГАЕС.

---

¹ Поняття «екологічної культури» охоплює різноманітні сфери духовного та матеріального буття людини і включає такі компоненти, як екологічне знання, мислення, культуру почуттів, ціннісне відношення, екологічну поведінку. В межах нашої роботи поняття «екологічної культури» безпосередньо пов'язано з питанням ціннісного відношення певного індивіда, соціальної групи чи спільноти до довкілля. Зазначимо, що екологічна культура також виступає своєрідним регулятором людської діяльності і за допомогою конкретних екологічних знань, норм та стереотипів визначає взаємодію людини та природи. Взаємозв'язок людини з природним середовищем є змінним і формується в процесі життєдіяльності людини. Сюди належить і поняття трансформування екологічної культури, пов'язане з видозміною культурного ландшафту та необхідністю адаптації до новостворених умов. З початку ХХ ст. це питання ввійшло до кола наукових інтересів В. Вернадського, П. де Шардена, С. Подолинського, Т. Тутковського, С. Рудницького.

² Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: Монографія. – К., 2008. – 296 с.

³ Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 2006. – 640 с.

⁴ Человек и природа: все познается по плодам. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: blog.foilrussia.ru/blog/Экобиология/apple

⁵ Жимулёв И. Ф., Дубинина, Л. Г. К 50-летию «Письма трёхсот» // Вестник ВОГис, 2005. – Т. 9. – № 1. – С. 18.

⁶ Там само. – С. 25.

⁷ Бахарев А. Н. И. В. Мичурин – великий преобразователь природы. – М., 1952. – С. 11.

⁸ Афанасьев Д. Я. Заплавні луки Середнього Дніпра та заходи їх поліпшення. – К., 1950. – С. 13–14.

⁹ Згідно адміністративно-територіального поділу УРСР до 1954 року всі 5 районів відносились до Полтавської області, а з утворенням Черкаської області (7 січня 1954 р.) Чернобаївський, Іркліївський, Золотоніський райони увійшли до її складу – Примітка автора.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. №Р-2552. – Оп. № 1. – Д. № 137. – 1956 г. – С. 52.

¹¹ ДАЧО – Ф. № Р-2552. – Оп. № 1. – Д. № 136. – 1956 г. – С. 61.

¹² Петренко І. Кременчуцька ГЕС: штрихи до історії будівництва // «Народне слово». – 22 травня 2014. – № 23 (3145). – С. 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2014-st4.php

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Сучасні дослідники наголошують на неможливості визначення точної кількості переселених осіб, так як в усіх, пов'язаних з цим архівних матеріалах подано кількість дворів, що підлягають затопленню та підтопленню, а не їх мешканців. Тому, будь-яка спроба науковців «порахувати» переселенців є досить умовною. – Прим. автора.

¹⁷ Петренко І. Кременчуцька ГЕС... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2014-st4.php

¹⁸ Історична довідка. «На території України перші спроби осушення боліт були проведені в Російській імперії спеціальною експедицією генерала Жилінського наприкінці ХІХ ст. (1899 рік). Найбільш масштабну меліорацію та освоєння заболочених та болотних земель здійснено за радянських часів у період 1964–1986 рр. – тоді дренажними роботами було охоплено близько 80% площі всіх гідроморфних масивів України. Загальна площа осушених боліт досягла 3 млн. га. Тодішні союзні програми довготрива-

лої меліорації передбачали розширення площ сільського господарства» (Ґрунтознавство: Підручник / Д. Г. Тихоненко, М. О. Горін, М. І. Лактіонов та ін.; за ред. Д. І. Тихоненка. – К., 2005. – С. 497).

¹⁹ Петренко І. Кременчуцька ГЕС... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2014-st4.php

²⁰ Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.

²¹ Боса Л. Г. Український етнос у просторі сучасної міжкультурної взаємодії: трансформація традиційності та етнокультурні взаємовпливи / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2014. – 498 с. – (Наукові студії ІМФЕ, Вип. 8). – С. 266–314.

²² Горбовий О. Образ затоплених сіл Переяславщини в історичній пам'яті їхніх колишніх мешканців // Збірник наукових статей. – Випуск 29. – Наукові записки з української історії. – С. 320–326.

²³ Делятинський М. На будівництві Кременчуцької ГЕС / М. Делятинський // Черкаська правда, 1956. – 3 серпня. – С. 3.

²⁴ На берегах Дніпра // Черкаська правда, 1956. – 7 жовтня. – С. 3.

²⁵ Веснін Й. На берегах Дніпра / Й. Веснін // Черкаська правда, 1956. – 29 листопада. – С. 3.

²⁶ Там само. – С. 3.

²⁷ На берегах Дніпра // Черкаська правда, 1956. – 7 жовтня. – С. 3.

²⁸ Там само. – С. 3.

²⁹ Там само.

³⁰ Делятинський М. На будівництві Кременчуцької ГЕС // Черкаська правда, 1956. – 3 серпня. – С. 3.

³¹ ДАЧО – Ф. №Р-1904. – Оп. 4. – Спр. 85 – С. 64.

³² Там само. – С. 64.

³³ Там само. – Ф. №Р-2552. – Оп. №1. – Д. № 136, 1956 г. – С. 61.

³⁴ Там само. – Ф. №4319. – Оп. 2. – Спр. 45. – С. 13.

³⁵ Там само. – С. 13.

³⁶ Там само. – С. 13.

³⁷ Мартиненко М. З відстані літ. Спроба документально-мемуарного дослідження історії Придніпровського села Панського (Червоного) на Черкащині. – Черкаси: Черкаський обласний краєзнавчий музей, 1991 – Ч. 2. – 168 с. – ЦКМКВ 68430 ПП 23270 – С. 118.

³⁸ Там само. – С. 118.

³⁹ Там само. – С. 119.

⁴⁰ Там само. – С. 118; 126.

⁴¹ Там само. – С. 125–126.

⁴² Там само. – С. 124.

⁴³ ДАЧО. – Ф. №4319. – Оп.2. – Спр. 45. – С. 14–15.

⁴⁴ Костюкова О. М., Євтушенко М. І. Незатоплена пам'ять. – Черкаси, 2010. – С. 63.

⁴⁵ Там само. – С. 64–65.

⁴⁶ Там само. – С. 64.

⁴⁷ Там само. – С. 75 – 76.

⁴⁸ Там само. – С. 78.

⁴⁹ Там само. – С. 79.

⁵⁰ ДАЧО. – Ф. №Р-4320. – Оп.1. – Спр. 184. – С. 11.

⁵¹ Там само. – С. 2, 23в.

⁵² Там само. – С. 23в.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Ґрунтознавство: Підручник / Д. Г. Тихоненко, М. О. Горін, М. І. Лактіонов та ін.; за ред. Д. І. Тихоненка. – К., 2005. – С. 498.

⁵⁵ Ідея «перетворення природи» була пов'язана з практичною метою збільшення орних та посівних площ; створення можливості вирощення будь-яких сільськогосподарських культур на будь-якій тери-

торії (за допомогою проведення низки меліоративних заходів). Поміж іншого, задля реалізації цієї мети наголошувалось на необхідності «усунення» такого явища, як весняна повідь, тривалість якої начебто завдавала невинної матеріальної та моральної шкоди. В цьому контексті вважаємо цікавим спостереження колективу авторів книги «Екологічне виховання...» (2007), які зазначили, що до початку ХХ ст. таке явище, як повідь відбувалось спорадично, «було досить передбачуваним, відносно нетривким і, навіть завдаючи матеріальних збитків ніколи не мало катастрофічного характеру» (Екологічне виховання, народне оздоровлення, традиційне харчування в українській концепції національного здоров'я: Українознавча монографія / Сніжко В. В., Кононенко М. П., Присяжна Т. М., Кухарчук С. В., Снежко Є. В., Лавренчук І. І., Отрошко Л. Г., Новосад С. О., Чешков О. А., Воронова Г. Г. – К., 2007. – С. 59). Вони доходять того висновку, що його природньо-традиційна повторюваність не завдавала сильного стресу, а радше мала характер незначного психологічного навантаження. З цим твердженням погоджуються і наші інформатори, які зазначили, що паводки відбувались приблизно раз у 7 років і, звісно, затоплювали будинки (в основному, мазанки) та після свого «відходу» приносили буяння трав, високі врожаї сільсько-господарських культур (тієї ж картоплі).

⁵⁶ Ґрунтознавство: Підручник... – С. 500.

⁵⁷ Там само. – С. 483–500.

⁵⁸ Шапар А. Г., Скрипник О. О., Сметана, С. М. Еколого-економічні проблеми переводу екосистеми річки Дніпро до режиму сталого функціонування // Екологія і природокористування, 2011. – Вип. 14. – С. 45.

У статті (на основі архівних матеріалів, ряду збірок документально-мемуарного характеру, монографічних та наукових досліджень) розглядаються трансформації екологічної культури, пов'язані зі створенням Дніпровського каскаду гідроелектростанцій (на прикладі Кременчуцької ГЕС). У нашому дослідженні спробуємо частково охопити історію затоплення таких сіл як: Дубинки, Леськи, Сагунівка, Тарасівка, Худяки, Червона Слобода, Червоне (Панське), Чехівка (що на Черкащині).

Within the article (based on the archival, oral evidence, a number of collections of documentary memoirs, monographs and research) we are going to examine the transformation of ecological culture associated with the creation of the Dnieper cascade hydropower plants (for example, Kremenchug HPP). In our study we shall try partially to touch a story of flooding such villages as: Dubinka, Lesko, Sahunivka, Tarasivka, Khudiaky, Krasnaya Sloboda, Red (Manor) Chehivka (Cherkasy region).

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЕСТОНЦІВ, ЛАТИШІВ ТА ЛИТОВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА ЗАГАЛЬНИМИ ПЕРЕПИСАМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

У статті на підставі матеріалів переписів населення кінця ХІХ – початку ХХІ століть, які охоплювали українські землі, що тепер складають територію України, досліджено динаміку чисельності балтійців – естонців, латишів та литовців. Таким чином, до аналізу залучено переписи населення, що проводилися в Російській і Австро-Угорській імперіях, міжвоєнних Польщі, Чехословаччині, Румунії і Угорщині, переписи радянських України та Росії, а також і перепис 2001 року незалежної України. Вказано на фактори, які впливали на кількісні зміни досліджуваних етносів, а також проаналізовано етнодемографічну ситуацію, що передувала перепису.

Ключові слова: перепис населення, динаміка чисельності, етнодемографічна ситуація, естонці, латиші, литовці.

Україна є однією з багатих у етнічній розмаїтості країн Європи. За останнім переписом населення 2001 року на її теренах проживало більше 130 націй та народностей, хоча окрім українців (титульної нації) (77,8%) і росіян (17,3%), як найбільш численної групи із національних меншин, решта іноетнічного населення України складає лише 4,9%. До цієї когорти входять і представники Балтії – естонці, латиші та литовці. І хоча це далеко не найчисельніші групи національних меншин України, адже разом складають лише 0,03% від усього населення України та 0,6% від решти національних меншостей (без росіян), однак історія україно-балтійських взаємин сягає давнини. Однак ці сліди згубилися у вихорі історії, а більш-менш сутнісна і етнічно виокремлена поява балтійців на території України уже була пов'язана з іншими історичними подіями, які і фіксували переписи населення, спочатку імперські, згодом радянські, і врешті уже національні.

Загалом же через свою малочислену наявність в етнічній структурі українського суспільства балтійці незаслужено залишаються поза дослідницьким полем, і практично не представлені як об'єкт наукового доробку у працях присвячених демографічним зрізам національного складу України у часових та географічних вимірах.

Однак, сьогодні виказує нові вимоги і країни Балтії є важливими партнерами України на міжнародній арені.

Наші країни є незалежними державами між якими встановлені двосторонні дипломатичні, економічні, культурні та освітні тощо взаємини, де вагоме значення належить і забезпеченню прав тих, хто сьогодні уже є представниками національних меншин.

Тож, метою є комплексний аналіз, на підставі переписів населення, наявності та динаміки чисельності естонської, латиської та литовської національних груп на території України в історичній ретроспективі.

Об'єктом дослідження є балтійське населення (естонці, латиші та литовці) українських земель кінця ХІХ – початку ХХІ століть.

Предметом дослідження є демографічні та етнодемографічні процеси, динаміка чисельності серед балтійського населення українських земель досліджуваного періоду.

Історіографія вказаної дослідницької проблеми є недостатньою і вказує на відсутність подібних компаративістичних досліджень, які б охоплювали такі широкі географічні та хроноло-

гічні межі. Водночас є низка наукових доробків, які опосередковано присвячені чисельним вимірам окремих із вказаних національностей¹, або ж інформацію можна почерпнути із загальних досліджень національного складу тих чи інших державних формувань до складу яких входили українські землі², а також і уже незалежної держави³.

Основою ж наукового пошуку стануть насамперед переписи населення кінця XIX – початку XXI століть, географія використання яких охоплює усі етнічні українські землі, а тому до дослідження будуть залучені переписи Російської та Австро-Угорської імперій, міжвоєнних Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, радянських України та Росії та єдиний поки що перепис незалежної України. Загалом же основу дослідження складуть 18 як національних так і іноземних переписів населення, що дозволяє згрупувати їх у кілька дослідницьких блоків.

Першу групу складатимуть «імперські» переписи населення – російський (1897 р.) та австро-угорський (1910 р.). Як виявилось для Російської імперії це був перший і єдиний всезагальний перепис населення, який важливий не тільки обліком населення, але і його національними характеристиками, серед яких для нас будуть цінними дані тих земель, які на сьогодні складають територію незалежної України. Тож балтійців ми шукатимемо у Бессарабській, Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Для Австро-Угорщини навпаки – загальних переписів, які відповідали сучасному розумінню було проведено п'ять (1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр.). Ці переписи охоплювали територію сучасних Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської (за незначним винятком), Тернопільської (за винятком колишнього Кременецького повіту) і Чернівецької (за винятком колишнього Хотинського повіту) областей. Останні два входили до складу Волинської та Бессарабської відповідно губерній Російської імперії. В Австро-Угорщині українські землі складали – Королівство Галичини і коронної землі Лодомерії, герцогство Буковина і українське Закарпаття. Останнє не творило окремої адміністративної одиниці, а входило до складу низки комітатів Угорщини (Марамарош, Угоча, Береґ, Унґ, Земплин, Шариш та Спиш), а також простягалося далі на південь й обіймало частини угорської, словацької й румунської етнографічних територій. До уваги братиметься лише перепис 1910 р. як найбільш актуальний для дослідження кількості населення у переддень Першої світової війни, яка змінить політичну карту Європи, а українські землі в чергове будуть роздібнені.

Таким, чином до аналізу у наступній групі, що хронологічно охоплюватиме міжвоєнний період, втраплять переписи п'яти держав у складі яких, внаслідок низки військово-політичних та міжнародних подій, опинилися українські землі. Адже із завершенням Першої світової війни з політичної карти світу зникли деякі європейські монархії, а серед них також Російська та Австро-Угорська. На уламках їх територій постали нові держави. Серед яких і дві українські республіки УНР та ЗУНР. Проголошена 9 (22) січня 1918 р. у Києві Українська Народна Республіка, яка включала до своїх територій землі 9 колишніх російських губерній з питомим українським населенням Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (без Криму), Актом Злуки від 22 січня 1919 р. долучила до свого складу і західноукраїнські землі (Східну Галичину, Буковину та Закарпаття), проголошеної у листопаді 1918 р. ЗУНР. Таким чином, ще задовго до т. зв. «золотого вересня» 1939 р. та радянської пропаганди на цій підставі про об'єднання усіх українських земель під егідою «серпа та молота», було заявлено про етнічну та політичну єдність. На жаль, історія виявилася байдужою до бажання українців жити в одній державі, а тому молода республіка впала під натиском тоді сильніших ворогів і припинила своє існування. Звісно, що в умовах боротьби про перепис населення навіть не йшлося⁴. Сліду балтійців доведеться шукати на анексованих українських землях, які за результатами Ризького мирного договору (1921 р.) були поділені більшою частиною поміж Польщею (Другою Річчю Посполитою) та, маріонеткою радянської Росії, УСРР.

Так, до квазі-державного утворення УСРР–УРСР, площею 451584 км² у міжвоєнний період входили анексовані землі УНР (вказані вище 9 губерній, але без Західної Волині, яка відійшла Польщі). Тож до аналізу втраплять офіційні переписи проведенні в УСРР–УРСР у 1926 р. та

1939 р.⁵ та переписи тих же років у РСФРР–РРФСР (радянська Росія), адже включали територію майбутнього українського Криму із населенням естонців, латишів та литовців, що дозволить порівняти динаміку чисельності населення у наступні періоди.

Іншою країною, до котрої втрапила значна частина українських земель стала Польща. До її складу ввійшли Східна Галичина та Західна Волинь (сучасні території Тернопільської, Волинської та Івано-Франківської, а також частини Львівської та Рівненської областей), які відповідно входили до Тернопільського, Волинського, Станіславського та Львівського воєводств. Статистичні данні населення обраховувалися за переписами проведеними у 1921 та 1931 роках.

Також будуть дослідженими чехословацькі переписи 1921 р. і 1930 р. та угорський 1941 р., адже українське Закарпаття внаслідок низки міжнародних договорів з 1919 по 1939 рр. було складовою новоутвореної Чехословацької республіки, а з 1939 по 1944 рр. внаслідок окупації – і Угорського королівства.

Ще частина українських земель внаслідок міжнародних повоєнних маніпуляцій, а саме Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північна Буковина та частина Мармарощини (Закарпаття) стали складовою Румунського королівства. До входу цих українських земель до складу УРСР у 1940 р. населення відзвітувало переписом 1930 р.

Таким чином до дослідження буде залучено 10 загальнодержавних переписів населення, які міститимуть більш-менш очевидні дані щодо демографічної ситуації перед Другою світовою війною і участі в ній досліджуваних етносів.

Наступний, третій блок дослідження, опиратиметься уже на загальні, і окремі республіканські, переписи населення СРСР. На жаль, на відміну від європейських країн, де переписи були проведені невдовзі по закінченню Другої світової війни, аби порахувати численні людські втрати, СРСР залишився осторонь. У країні рад ще продовжувалася своя – внутрішня війна. Особливо це стосувалося новоприєднаних територій – Галичина та Західна Волинь – 1939 р., Буковина – 1940 р. та Закарпаття – 1945 р., а також у 1940 р. були окуповані і балтійські країни – Естонія, Латвія та Литва. Невирішеним і важким було питання спустілого Криму, після депортації кримських татар у травні 1944 р. Лише придушивши національно-визвольні рухи, які були особливо масовими на західній Україні та в Прибалтиці, депортувавши та переселивши мільйони нових громадян, передавши у 1954 р. УРСР Кримську АРСР, у радянському союзі у 1959 р. було проведено перший всезагальний перепис населення. Наступні три – 1970, 1979 та 1989 років відбувалися уже справно і відповідно до рекомендації Економічної і соціальної ради ООН, проводити переписи населення кожні десять років. «Зразкова» періодичність радянських переписів другої половини ХХ століття дає можливість не тільки прослідкувати чисельність естонців, латишів та литовців в УРСР, але й проілюструвати динаміку зросту чи спаду кількості наявних представників, місця компактного розселення, міграційні хвилі тощо. Ці переписи проводилися за спільними для усіх радянських республік вимогами і містили показники самовизначення, питомої ваги кожної національності у складі міського та сільського населення, рівня володіння національними мовами, а також державною СРСР (російською) та офіційною УРСР (українською) мовами.

Врешті на відміну від попередніх переписів 20–30-х років ХХ століття, наступні радянські переписи не знали таких демографічних катастроф як репресії, голод, війна тощо і для них були характерні повільні еволюційні зміни.

Останню, четверту, групу складатиме єдиний на сьогодні всеукраїнський перепис, проведений у грудні 2001 року. Метою перепису поміж отриманням результатів різного цільового призначення було і виявлення даних щодо національного складу населення, як по країні в цілому, так і за всіма її адміністративно-територіальними одиницями. Дані вказаного перепису на сьогодні слід вважати найбільш об'єктивними та актуальними, зважаючи, що наступний всеукраїнський перепис населення, заплановано на 2020 рік⁶.

Тож аналіз історіографії та джерельної бази доводить потребу окремого дослідження переписних даних щодо балтійців в Україні, яке сприятиме не тільки розумінню сучасного розсе-

лення вказаних національних меншин в Україні, але й динаміку їх чисельності, яка полягала не тільки в природному прирості чи спаді населення, але й знаходилися під впливом тих чи інших історичних реалій. Водночас це стане також і підґрунтям до низки і сучасних досліджень щодо естонців, латишів та литовців в Україні і сприятиме глибшому вивченню національних меншин з якими, без перебільшення, уже віддавна ділимо нашу спільну батьківщину.

Отже, першим переписом, який засвідчив присутність балтійців на наших теренах був і єдиний всезагальний перепис населення Російської імперії, проведений 28 січня (9 лютого) 1897 року. Опитування усього населення проводилося в одну дату згідно з «Положенням про Перший всезагальний перепис населення Російської імперії»⁷. Показником національності було обрано мову спілкування, хоча через розповсюдження російської мови як державної, до деяких народностей такі показники у визначенні національностей виявлялися заниженими. Та й саме проведення перепису, на думку одного з дослідників, мали би стати приводом до отримання чітких статистичних відомостей, а посеред іншим і реалізувати програму асиміляції національних окраїн до імперського простору⁸. Таким чином, царським урядом було підраховано, що в межах імперії населення, яке спілкується «литовсько-латиськими говірками» (латиші, литовці та жмудь⁹) складає: «литовською говіркою» – 897 148, осіб, «жмудською» – 447 836 осіб та «латиською» 1 422 021 осіб. Естонці ж належали до групи «фінномовних» і становили відповідно – 989 443 осіб. З них в українських губерніях проживало: литовців – 1 442, жмудів – 343, латишів – 2 137 і естонців – 2 747¹⁰. З усіх вказаних етносів в українських губерніях проживало відповідно – 0,16% литовців, 0,08% «жмудів», 0,15% латишів і 0,27% естонців.

Табл. 1. Чисельність естонців, латишів та естонців на українських землях за Всеросійським переписом 1897 р.

Назва губернії	Загальна кількість населення	Чисельність за рідною мовою спілкування (з них міського населення)			
		литовська говірка	жмудська говірка	латиська говірка	естонська говірка
Бессарабська	1 935 412	47 (21)	100 (65)	90 (60)	12 (9)
Волинська	2 989 482	103 (19)	28 (8)	113 (13)	26 (1)
Катеринославська	2 113 674	297 (80)	28 (15)	235 (134)	71 (12)
Київська	3 559 229	112 (92)	56 (30)	395 (267)	42 (36)
Подільська	3 018 299	42 (11)	28 (2)	112 (54)	20 (2)
Полтавська	2 583 133	29 (20)	17 (11)	123 (38)	23 (10)
Таврійська	611 121	213 (94)	5 (2)	290 (187)	2210 (470)
Харківська	2 009 411	55 (44)	3 (3)	116 (73)	15 (9)
Херсонська	1 462 039	478 (436)	62 (42)	619 (561)	303 (295)
Чернігівська	1 526 072	66 (6)	16 (7)	44 (12)	25 (6)
Усього (%) + (у % міське населення)	21 807 872	1442 (0,0066%) + (58,7%)	343 (0,0015%) + (61,6%)	2137 (0,0097%) + (66,6%)	2747 (0,012%) + (31,4%)

Отже відповідно до даних, розміщених у таблиці спільний відсоток для досліджуваних народностей становив 0,03% у загальній кількості населення по тогочасних українських губерніях. Також помітно, що більшість литовців, латишів та естонців зосередилося у південних губерніях, але й тут є свої особливості, які зумовлені соціально-економічними особливостями заселення відповідних територій. Найбільш компактно розселеними виявилися естонці – з 2747 представників, тільки в Таврійській губернії їх проживало 2210 осіб, що складало 81,8%

від усього населення і ще 11,2% проживало в сусідній Херсонській губернії. Якщо в останній вони становили в основному міське населення, то в Таврійській губернії серед естонців переважали жителі сіл (79%). Таке розселення зовсім не випадкове і було пов'язане із земельними реформами 60-х років XIX століття, серед яких було також відновлення сільського господарства у Таврійській губернії, у зв'язку з масовою еміграцією кримських татар до Туреччини. З іншого боку, в Естонії після скасування кріпацтва (1816–1819) селяни відчували брак вільних земель тому активно пристали на пропозицію уряду про переселення. Переселенці отримували по 12–15 десятин землі на чоловіка, 100 карбованців безповоротної позики на родину, хліб та насіння на рік, а також звільнялися на 8 років від податків і військової повинності. Місцями їх компактного поселення стали села Замрук (Самрук) (нині – Берегове Бахчисарайського району), Актачі-Кіят (нині – Білоглинка Сімферопольського району), Кара-Кіят (нині – Бітумне, Сімферопольської міської ради) та інші.

Наприкінці XIX – початку XX століть естонці, які мешкали в селах Криму, почали виїжджати на заробітки в Сімферополь, Севастополь, Феодосію та Ялту. За родом занять їх розподіл тут був таким: землеробство – 1482 особи, армійська служба – 140, приватне обслуговування – 123, виготовлення одягу – 44 особи¹¹.

Натомість латиші та литовці були розселені більш дисперсно на території України, але на відміну від естонців у них переважаючим було міське населення, яке було в основному зайняте у металургійному виробництві та на видобуванні руд. Тож відповідно до перепису 58,7% литовців та 66,6% латишів проживало у містах, в основному в Херсонській, найбільше в м. Одеса (396 та 394 відповідно осіб), Катеринославській та Таврійській губерніях, і окремо значна чисельність латишів також проживала в Київській губернії (395 осіб).

Також проглянувши дані перепису, помітним стає ще один факт, що у містах були зафіксовані у переважаючій більшості лише особи чоловічої статі, натомість жінок виявилось дуже мало. Очевидно, це свідчило про те, що чоловіки перебували у містах на заробітках. Але це й не дивно, багато з тих, хто емігрував у пореформений період самі були містянами (Балтійські губернії були найбільш «міськими» у Російській імперії), але також і те, що саме у цих губерніях зосереджувалися найбільші адміністративні, освітні, промислові та торгівельні центри, а отже завжди можна було знайти роботу. Така ситуація яскраво характеризується статтею Лазебника В.І., де автор змальовує заняття населення найбільш промислової губернії в Російській імперії – Катеринославської, у якій проживало згідно перепису – 297 литовців та 235 латишів¹². Більшість населення губернії, а разом з ними і досліджувані балтійці, було задіяне в обробці металів, видобутку вугілля і руди на шахтах Донбасу та Кривого Рогу, сфері послуг, багато працювало на залізниці. Якщо порівняти балтійці-містян, то помітним є переваження кількості чоловіків над жінками. Для прикладу, у Київській губернії із 112 литовців – 92 (70 чоловіків та 22 жінки) проживало у містах, з 395 латишів – 267 (245 чоловіків і 22 жінки). І, наприклад, для Волинської губернії відсоток міських жителів серед балтійців був невеликим. Із 103 литовців лише 19 осіб (18 чоловік і 1 жінка) мешкали в містах, подібно і щодо латишів, із 113 – 13 (12 чоловіків і 1 жінка) і аж із 26 естонців – 1 чоловік-містянин¹³.

Однак, незважаючи переважаючи міське населення серед досліджуваних етносів, у самих містах вони в силу об'єктивних причин, як вважає Іванюк О., розчинялися серед іноетнічного конгломерату і не належали до переважаючих етнічних груп¹⁴.

Що ж до наявності балтійців на західноукраїнських землях ситуація буде невтішною. На жаль, ні попередні переписи населення, ні обраний нами для більшої деталізації останній перепис Австро-Угорської монархії проведений 31 грудня 1910 р. і опублікований 1912–1916 рр., не вказали наявності серед населення українських Галичини, Буковини та Закарпаття – естонців, латишів та литовців. Загалом же за даними перепису 1910 р. усе населення імперії складало 51 390 223 чоловік. З них у Ціслеїтанії (підавстрійській частині), куди входили українські Східна Галичина та Північна Буковина проживало – 28 571 934 чоловік, і відповідно у Транслеїтанії (підугорській частині), з землями українського Закарпаття, – 20 886 566 чоловік.

Відсутність балтійців у вказаному переписі є не дивиною. Адже у Російській імперії балтійські землі були імперською складовою і внутрішня міграція, була звичним явищем, а трудова ще й заохочувалася, то в не дуже мобільному XIX чи початку XX століття годі було говорити про трудову міграцію до українських земель Австро-Угорщини, коли її громадяни самі у пошуках кращого життя виїжджали до Нового світу. Проте якщо й представники вказаних етносів і проживали з тих чи інших причин на території українських Галичини, Буковини чи Закарпаття, то були очевидно надто малочисельними і втрапили при зведенні офіційних підрахунків до рубрики «Інші», яка відповідно перепису 1910 р. в Австро-Угорщині складала лише 3,4%¹⁵.

Як уже зазначалося вище Перша світова війна зруйнувала звичні кордони в Європі, а революції, які продовжувалися ще по її закінченню, остаточно домалювали нову політичну карту європейського interbellum. У нерівній боротьбі за власну державність впала, проголошена Актом Злуки 22 січня 1919 р. соборна Українська Народна Республіка. Українські землі опинилися розділеними кордонами – УСРР–УРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини (у 1939–1944). Тож відповідно сліду балтійців ми шукатимемо у відповідних переписах населення, що проводилися у міжвоєнний період на території вказаних держав.

Найбільше українських етнічних земель втрапило у той час до складу УСРР–УРСР. Але також на території радянської України внаслідок воєнних та революційних дій опинилася і велика кількість балтійських біженців, а також і воєнізовані частини латиських та естонських червоних стрільців. Опираючись очевидно на різні статистичні дані дослідники вказаного періоду називають різні цифри їхньої кількості. Адже ще до першого офіційного перепису, що охоплював територію усієї УСРР у 1926 р., з 1921 р. діяв демографічний відділ Центрального Статистичного управління УСРР (ЦСУ УСРР). На усіх громадян було заведено статистичні картки, які обраховувалися і зводилися до щорічних звітів. Такі звіти містили дані і щодо основних етнічних спільнот. До 1932 року було випущено сім річних звітів за 1923–1929 рр. Та незважаючи на опубліковані та неопубліковані вказані статистичні звіти, дані щодо наявності естонців, латишів та литовців різняться у працях дослідників¹⁶.

Також відомі за цей період і два переписи населення 1920 та 1923 рр., але не один з них не був повним. Перепис 1920 р. проводився в умовах громадянської війни і не включав до перепису усю територію принаймні підросійської України (поза його межами залишалася майже 16% території), а також і Крим. За цим переписом дослідники вказують такі результати щодо кількості естонців, латишів та литовців в Україні. Отже, литовців в Україні було понад 16 тис.¹⁷, латишів – майже 12 тис.¹⁸ Однак, тогочасні дослідники національних меншостей та співробітники відповідних статистичних установ напругу вказували на дефективність отриманих результатів, адже в країні все ще тривала «...горожанська війна, бандитизм, важка економічна криза. Раз-у-раз підсумки цього перепису неповні, так що важко говорити, якою мірою охоплюють вони ту або ту національність»¹⁹. Перепис же 1923 р. охоплював лише міське населення і відповідно не міг містити повних даних щодо етнічної складової УСРР. Проте такі відомості будуть цінними при аналізі результатів офіційного перепису 1926 р., адже дозволить побачити значне скорочення кількості естонців, латишів та литовців внаслідок їх рееміграції до власних незалежних, проголошених у лютому, листопаді 1918 р. держав.

Був ще щоправда і перепис населення м. Києва, проведений ще 16 березня 1919 р., одразу після його зайняття більшовицькими військами. Усю роботу було проведено Київським губернським статистичним бюро під орудою А. Волкова. За ним у місті проживало – 1550 латишів (0,28%), 1158 (0,21%) литовець та 1 жмудин, а також 368 естонців (0,06%) та 2 ліфляндці²⁰.

Та повернемося до результатів перепису 1926 р. Програма перепису, яка була розроблена спеціально ЦСУ УСРР, включала 14 пунктів з підпунктами: стать, вік, національність, рідна мова, місце народження, тривалість проживання в місці перепису, шлюбне стан, грамотність, фізичні недоліки, психічне здоров'я, становище в занятті і галузь праці, тривалість безробіття і старе заняття (тільки для безробітних), джерело засобів існування (тільки для тих, хто не має заняття) тощо. Проте, питання національного самовизначення сучасники вважали складним,

бо це нерідко поєднувалося із підданством чи громадянством, а щодо рідної мови, то таку заміняли на мову спілкування, що, як і наголошували дослідники, перетворювалося в насильну русифікацію²¹.

Перепис почався 17 грудня і тривав два тижні на селі і тиждень в містах. Попередні підсумки були опубліковані в 1927 р., короткі результати – в 1927–1929 рр., а повні результати – в 56 томах в 1928–1933 рр.²²

Тож за переписом 1926 р. в радянській Україні з населенням у 29018187 чоловік, до котрої також входила і Молдавська АСРР, проживало 9 129 латишів (6967 міських жителів та 2162 сільських), 6 795 литовців (4969 міських жителів та 1826 сільських) та 2 011 естонців (1502 міських жителів та 509 сільських), а також 2 латгальці²³, міські жителі. Звісно у масштабах підрахунків по усій тодішній території СРСР кількість представників Балтії в УСРР була невеликою. Із 144703 усіх радянських латишів на території України проживало лише 6,4%, із 41463 усіх литовців СРСР – 16,4% і із 154666 естонців – 1,3%. А от із 9707 латгальців в УСРР виявилося лише 0,02%.

Якщо порівнювати з попереднім переписом проведеним ще у Російській імперії у 1897 р. очевидним є зростання їхньої чисельності, навіть не враховуючи даних по Криму, який перебував у складі радянської Росії. Тож в етнічній палітрі радянської України вони сукупно займали 0,06% від усього населення. Причин збільшення кількості населення можна шукати у трагічних подіях Першої світової війни, коли на території України опинилася велика кількість біженців з Балтії, а також ще попередньо евакуйованих промислових об'єктів разом із працівниками. Значний відсоток склали і захоплені ідеями більшовизму стрілецькі частини укомплектовані латишами та естонцями, які не повернулися на батьківщину.

Щоб конкретніше уявити місця їх найбільшого зосередження в тогочасній Україні звернемося до табл. 2. За основу взято округи, де їхня кількість перевищувала 100 осіб. Загалом же територія УСРР була поділена на 40 округ та включала Молдавську АСРР, яке не є українською етнічною територією і наукового інтересу не становить.

Табл. 2. Чисельність естонців, латишів та литовців в УСРР за переписом 1926 р.

№.	Округи (разом з великими міста)	Етнічні групи (міське + сільське населення)		
		Латиші	Литовці	Естонці
1.	Артемівська	445 (362+83)	348 (288+60)	
2.	Бердичівська	139 (74+65)	105 (39+66)	
3.	Вінницька	188 (120+68)		
4.	Волинська	108 (82+26)	191 (127+64)	
5.	Дніпропетровська	858 (782+76)	695 (593+102)	116 (104+12)
6.	Запорізька	232 (186+46)	108 (55+53)	
7.	Зинов'євська	199 (80+119)		
8.	Київська	948 (833+115)	724 (647+77)	
9.	Конотопська		115 (68+47)	
10.	Кременчуцька	124 (73+51)		
11.	Криворізька	114 (56+58)		
12.	Луганська	204 (149+55)	244 (196+48)	
13.	Маріупольська	114 (96+18)		
14.	Мелітопольська	143 (67+76)		
15.	Миколаївська	286 (220+66)	136 (99+77)	

16.	Одеська	693 (606+87)	1038 (962+76)	220 (205+15)
17.	Первомайська	110 (62+48)		
18.	Полтавська	206 (145+61)	157 (87+70)	
19.	Роменська		100 (61+39)	
20.	Сталінська	356 (271+85)	341 (296+45)	
21.	Харківська	2017 (1893+124)	787 (710+77)	382 (343+39)
22.	Херсонська	152 (80+72)		
23.	Чернігівська		136 (100+36)	
24.	Шевченківська	120 (49+71)		
	Усього (у % до населення країни)	7756 (84,9%)	4187 (61,6%)	718 (35,7%)

Найменше представників балтійських народів проживало у Кам'янецькій, Ніжинській, Білоцерківській, Глухівській, Старобільській, Куп'янецькій та Прилуцькій округах (від 4 до 60 осіб). У решті округах їх кількість коливалася від 60 до 100 і була доволі строкатою. Також помітно, що за переписом найбільш дисперсно на території УСРР були розселенні естонці, хоча і домінуючими місцями їх осідку як і для решта балтійців були незмінні центри – Харків, Одеса та Дніпропетровськ.

Аналізуючи кількість представлених в Україні естонців, латишів та литовців, учергове помітне переважання міського населення над сільським. Для естонців це складало 74,65%, для латишів – 75,98% і для литовців – 73,46% і як помітно ці пропорції є майже ідентичними для трьох народів.

Подібна ситуація складалася і для балтійців у Криму, що тоді у входив до складу Кримської АСРР РСРР. Відповідно до перепису естонців там проживало 2084 особи (578 міського та 1506 сільського населення), 788 латишів (634 міського та 154 сільського населення), 4 латгальці (міське населення) та 397 литовців (324 міського та 73 сільського населення). Порівняння і наведення даних по Криму важливе з огляду на пізніше його включення до складу УРСР і порівняння наступних результатів.

Наступний перепис, який мав відбутися в СРСР, а зокрема в УРСР декілька раз відкладали. Радянське керівництво розуміло, що йому не вдасться приховати наслідки тоталітарної політики, серед яких найжахливіші наслідки мав голодомор 1932–1933 рр., а також розкуркулення, постійні репресії тощо. Врешті навіть «підлаштований» перепис 1937 р. не міг виправдати сподівання побачити кращі результати. Населення України виявилось меншим на 630,6 тис. чоловік, ніж за попереднім переписом. Як справедливо вказують О. М. Гладун та О. П. Рудницький «Необхідно було опублікувати результати перепису населення, але тоді їх довелося б пояснювати або визнати невірними. Тодішні керівники країни вибрали другий шлях. Через вісім місяців після проведення перепису – 26 вересня 1937 року – РНК СРСР приймає постанову, яка результати перепису визнає дефектними, сам перепис – методологічно невірним. Матеріали розробки Були засекречені, а організатори перепису – репресовані»²⁴. Але і збережені матеріали перепису є неповними і містять дані лише за статтю.

Наступний повноцінний перепис було проведено через два роки у 1939 р., а саме 17 січня. Буквально за тиждень, 10 січня того ж року вчергове було змінено і територіально-адміністративний устрій УРСР, який діяв із 22 вересня 1937 р. До попередніх існуючих 11 республік додалося ще чотири. Таким чином територію тодішньої УРСР складали 15 областей (Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'янець-Подільська, Кіровоградська, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська (Донецька), Сумська, Харківська, Чернігівська) та до 1940 р. Молдавська АСРР.

Відповідно до обрахунків перепису в УРСР нараховувалося 30946218 мешканців, з них: латгальців – 59 (15 міського + 44 сільського населення), латишів – 7853 (5364 + 2489), литовців – 5193 (4227 + 966), естонців – 2882 (1544 + 1338). Усього в СРСР на той час проживало: латгальців – 13869, латишів – 114476, литовців – 32624 та естонців – 143589. Розселення на території УРСР (окрім Молдавської АРСР) виокремлено у таблиці 3.

Табл. 3. Чисельність естонців, латишів та литовців в УРСР за переписом 1939 р.

№.	Області (разом з великими містами)	Етнічні групи			
		Латиші	Латгальці	Литовці	Естонці
1.	Вінницька	449	4	192	231
2.	Ворошиловградська	276	1	240	82
3.	Дніпропетровська	679	17	564	147
4.	Житомирська	277	2	190	106
5.	Запорізька	364	1	196	206
6.	Кам'янець-Подільська	324	3	140	122
8.	Київська	1067	6	617	441
	з них у м. Київ	603	1	429	175
7.	Кіровоградська	121		62	73
9.	Миколаївська	372	6	162	137
10.	Одеська	667	1	918	243
11.	Полтавська	460	4	183	220
12.	Сталінська	812	6	717	261
13.	Сумська	150		113	54
14.	Харківська	1351	4	621	339
15.	Чернігівська	448	4	236	211
	Усього	7821	59	5151	2873

Тож, розподілення латишів, литовців та естонців збереглося майже таким самим – у важливих промислових центрах. А збільшення їх кількості у Київській області та Києві було пов'язано з перенесенням у 1934 р. столиці із Харкова. Щодо розподілу за міським та сільським населенням, показники будуть наступні: латгальці – 56 міського та 3 сільського населення, латиші – 4787 та 3066 відповідно, литовці – 2700+2493.

Табл. 4 Естонці, латиші та литовці у Криму за переписами 1926 та 1939 рр.

№.	Рік перепису	Етнічні групи (міське + сільське населення)		
		Латиші	Литовці	Естонці
1.	1926	788 (634+154), а також 4 латгальці (4+0)	397 (324+73)	2084 (578+1506)
2.	1939	888 (717+171), а також 38 латгальців (35+3)	421 (337+84)	1900 (862+1038)

Усього населення в Криму у 1926 р. – 713 823 чоловік²⁵, тобто представлені етноси склали 0,45%; у 1939 р. – 1 126 429 чоловік, і відповідно балтійці становили 0,28%. Однак, очевидними

є і інші показники, це збільшення чисельності латишів та литовців, але зменшення кількості естонців. Якщо перші можна аргументувати хоч і незначним, але природнім приростом населення, то зменшення кількості останніх є очевидно наслідком голоду 1932–1933 рр., але також і міграцією чи еміграцією населення внаслідок цього, адже естонці в Криму складали в основному сільське населення і ситуація залишалася незміною, як це показали обидва переписи. Однак так би мовити на «материковій» частині України ситуація щодо розподілу населення за міським та сільським компонентом різнилася, переважаючим, і значно, було міське населення.

Та поза межами радянської України знаходилися західноукраїнські етнічні землі, які були розділені та входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії. Отже, до аналізу буде залучено переписи вказаних держав у їх межах до початку II світової війни. На жаль, ні опубліковані переписи населення Чехословаччини (1920 та 1930 рр.)²⁶, ні Румунії (1930 р.)²⁷, також і Угорщини 1941 р.²⁸ не показали наявності на своїх теренах естонців, латишів чи литовців. Лише польські національні переписи населення виказали присутність на українських землях, які входили до Волинського, Львівського, Станіславівського²⁹ та Тернопільського³⁰ воєводств, балтійців. Для цього були певні підстави, по-перше до Польщі, відійшли землі Західної Волині, які колись складали частину Волинської губернії Російської імперії, також до Польщі відійшли і питома литовські землі Віленщини разом з Вільнюсом, тож цілком ймовірною була і внутрішня міграція. Балтійців в міжвоєнній Польщі засвідчили переписи проведенні 30 вересня 1921 року та 9 грудня 1931 року, результати яких було відповідно видано у 1927–1932 р.³¹ та 1938 роках³². Проте ні автори тогочасні, ні пізніші не зауважують у своїх працях балтійців, однак характеризуючи умови та результати переписів стверджують щодо фальшування отриманих даних та спірання у визначенні національності на непрямих етнічних ознаках³³, однак автори цілком слушно вказують на фальшуванні результатів переписів і спіранні у визначенні національного складу.

Табл. 5. Балтійці на західноукраїнських землях за польськими переписами 1921 та 1931 рр. (міське + сільське населення)

Воєводство	1921			1931		
	литовці	естонці	латиші	литовці	естонці	латиші
Волинське	144 (62 + 82)	18 (6 + 12)	51 (21 + 30)	90 (13 + 77)	–	–
Львівське	10 (7 + 2)	2 (2 + 0)	3 (3 + 0)	4 (2 + 2)	–	–
Станіславівське	4 (1 + 3)	–	–	13 (3 + 10)	–	–
Тернопільське	3 (0 + 3)	2 (1 + 1)	–	2 (0 + 2)	–	–

Якщо порівняти, обидва переписи помітною є відсутність естонців та латишів при переписі 1931 р. у всіх без винятку воєводствах, що охоплювали українські етнічні землі. Це було зовсім не випадково, а полягало у вимогах до переписів. Якщо за переписом 1921 р. визначенням національності слугували два пункти – самовизначення, та віросповідання, то при переписі населення 1931 р. з переліку зник пункт самовизначення, натомість запроваджено інший – «батьківська мова». Останній врешті став досить зручним для фальшування результатів перепису, бо міг включати в себе і мову, якої найбільше послуговується респондент. Так само, якщо при першому переписі Головне статистичне бюро намагалося врахувати всі етноси, що проживали у відповідних воєводствах, то при другому переписі з'явилася рубрика «Інші», куди очевидно і ввійшли нечисленні представники естонців та латишів, які також могли реемігрувати на свої батьківські землі. Більш детально щодо національного складу міжвоєнної Польщі можна почерпнути із колективної праці польських дослідників, де автори власне аналізують зміни національного складу Другої Речіпосполитої³⁴.

Якщо ж підсумовувати блок «міжвоєнних» переписів, який включав в себе переписи 1920–1930-х років і обіймав українські етнічні території, які у той час входили до складу УСРР–УРСР, радянської Росії, Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини. Звісно, найширші відомості щодо наявності балтійців на території України надали радянські переписи населення, однак доля їх виявилася досить складною в умовах постійного терору та нівелювання національної самосвідомості. На їх чисельне збільшення порівняно з переписом 1897 р. вплинули воєнна та повоєнна еміграція, революційно налаштовані військові частини латиських та естонських червоних стрільців, які залишилися в Україні, захопленні ідеями радянського будівництва. Натомість, для західноукраїнських земель збереглася «відсутність» у переписах балтійців, які були засвідчені відповідними надрукованими результатами, виняток становили лише два польські переписи 1921 та 1931 років, які вказали наявність на території східної Галичини та західної Волині литовців, латишів та естонців. Щоправда перепис 1931 р. уявив лише присутність литовців, найбільша чисельність яких була властива лише волинським землям і чисельно прирівнювалась тим же цифрам, коли ця територія входила до складу Російської імперії.

Наступний блок переписів охоплюватиме уже тільки переписи радянської України кінця 1950-х – кінця 1980-х років. На час першого повоєнного перепису 1959 року територія України уже відповідала сучасному статус-кво. У 1939 р. до складу УРСР ввійшли західноукраїнські землі, у 1940 р. – Буковина та Бессарабія, у 1945 р. – Закарпаття і завершило формування території входження у 1954 р. Криму. Так, територія республіки складатиметься із 25 областей.

Також у 1940 р. шляхом окупації до складу СРСР ввійдуть Литва, Латвія та Естонія і до 1990 р. перебуватимуть у складі країни рад, зазнавши усіх переваг соціалістичного життя: депортації, колективізація, націоналізація, позбавлення прав, репресії тощо. Натомість явною була і внутрішня примусова чи добровільна міграція, яка відповідно і вплинула на присутність досліджуваних етносів в національній структурі українського суспільства. Але також варто відмітити і те, що балтійці упродовж усього періоду входження до складу радянського союзу були найменш мобільними і не піддавалися міграційним процесам. За підрахунками 95,1% литовців, 93,4% латишів та 92,9% естонців проживало на своїй рідній землі і зберігали при тому найвищий рівень спілкування рідною мовою у себе на батьківщині³⁵. Натомість, потрапивши в іноетнічне середовище піддавалися мовній асиміляції, що й підтверджуватимуть дані переписів нижче, і таким чином поповнювали російськомовне середовище краю.

Щодо переписів вказаних років, а саме 1959, 1970, 1979 та 1989 рр., то їх полягатиме насамперед в тому, що вони охоплювали усіх без винятку жителів країни, відбувалися за єдиною програмою, містили індивідуалізацію одержаних відомостей та відповідали принципам самовизначення респондентів³⁶. Загальні дані динаміки чисельності за досліджуваними переписами естонців, латишів та литовців можна побачити за підрахунками у пропонованій нижче таблиці.

Табл. 6. Кількість естонців, латишів та литовців за переписами 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.

Рік перепису	Загальна кількість населення	Етнічні групи					
		Естонці	%	Латиші	%	Литовці	%
1959	41 869 046	4 181	0,01	6 919	0,01	8 906	0,02
1970	47 126 517	4 571	0,01	7 421	0,01	10 715	0,02
1979	49 754 642	4 111	0,01	7 167	0,01	9 658	0,02
1989	51 706 742	4 208	0,01	7 142	0,01	11 278	0,02

Наступний підбір результатів перепису дає більш детальну інформацію щодо наявності балтійців за областями³⁷.

Табл. 7. Кількість естонців, латишів та литовців за областями відповідно до переписів 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.

п/№	Область	Естонці				Латиші				Литовці			
		1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
1	Вінницька	75	48	43	42	159	149	100	98	200	199	151	145
2	Волинська	–	36	37	28	46	48	49	75	58	85	93	130
3	Дніпропетровська	243	318	298	312	520	617	679	647	609	802	948	1006
4	Донецька (Сталінська)	515	522	507	504	1257	1022	1097	988	2525	2270	2097	2217
5	Житомирська	69	86	52	49	170	147	143	175	155	216	187	294
6	Закарпатська	–	37	33	47	–	78	77	135	–	286	115	159
7	Запорізька	158	164	187	177	246	308	326	329	217	346	394	395
8	Івано-Франківська (Станіславська)	46	66	17	33	50	47	54	92	68	71	80	143
9	Київська	65	73	77	81	174	155	125	150	218	224	204	326
10	Кіровоградська	–	50	48	41	102	104	138	115	133	176	170	217
11	Кримська	1228	1291	1047	985	566	884	789	759	470	882	860	1065
12	Луганська (Ворошилоградська)	247	206	213	207	511	426	383	413	1380	934	848	941
13	Львівська	136	206	127	113	233	381	260	275	232	564	291	424
14	Миколаївська	90	120	99	101	189	181	209	186	124	206	246	276
15	Одеська	236	305	290	396	487	557	584	569	645	903	753	825
16	Полтавська	88	93	96	97	253	166	154	157	166	166	170	273
17	Рівненська	44	34	24	33	70	58	63	67	101	153	90	133
18	Сумська	63	47	40	35	114	114	103	89	134	152	144	126
19	Тернопільська	–	25	17	16	54	40	40	44	62	59	47	63
20	Харківська	257	261	274	279	699	702	627	599	426	567	570	642
21	Херсонська	78	82	102	106	109	164	189	186	100	195	218	232
22	Хмельницька	80	79	41	39	146	178	101	106	133	231	105	117
23	Черкаська	87	100	83	84	124	124	141	133	106	165	173	240
24	Чернівецька	40	27	24	18	46	76	41	95	38	100	75	75
25	Чернігівська	39	54	63	46	116	110	111	82	212	313	181	152
26	м. Київ	163	259	272	339	444	585	493	578	361	450	493	662
27	Усього по УРСР	4 181	4 571	4 111	4 208	6 919	7 421	7 167	7 142	8 906	10 715	9 658	11 278
28	У % до загальної кількості	47,8	64,7	65,4	66,9	68,3	73,9	73,08	75,8	72,04	77,6	74,6	82,9

На підставі даних, що розміщені у таблиці помітно, що найменша чисельність балтійців у розселенні у той час була властива західним областям, особливо Тернопільській, Чернівець-

кій, Івано-Франківській, Рівненській, Закарпатській, а також і північно-східній Сумській. Заселення яких, як і збільшення кількості балтійців на решті території України було пов'язано насамперед із радянськими внутрішніми міграціями. Ще у 1939–1941 рр. в Галичину приїхало за дослідженнями І. Тимківа щонайменше 100 тис. радянських державних і партійних урядовців, які доповнилися у повоєнні роки ще 1 млн осіб зі Сходу³⁸. Цілком ймовірно, що серед тих хто прибував у спустілі по війні міста західної України були і балтійці. Так само на завдяки політиці радянської влади і серед латишів, естонців та литовців вербували на роботу у вугільну й металургійну промисловість східної України. Звідси і стала тенденція до заселення досліджуваним етносами вугільних та металургійно-промислових районів: Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харкова, Одеси, але також Києва. Заселялися в основному обласні центри та міста.

Табл. 8. Розподіл міського та сільського населення серед естонців, латишів та литовців за переписами 1959, 1970, 1979, 1989 рр.

Рік перепису	Естонці		Латиші		Литовці	
	міське (%)	сільське (%)	міське (%)	сільське (%)	міське (%)	сільське (%)
1959	3123 (74,6)	1058 (25,4)	5757 (83,2)	1162 (16,8)	7486 (84)	1420 (16)
1970	3729 (81,6)	842 (18,4)	6468 (87,2)	953 (12,8)	9113 (85)	1602 (15)
1979	3414 (83)	697 (17)	6237 (87)	930 (13)	8358 (86,5)	1300 (13,5)
1989	3452 (82)	756 (18)	6148 (86)	994 (14)	9656 (85,6)	1622 (14,4)

А от щодо збільшення кількості естонців в Україні, то на це позитивно вплинуло і приєднання Криму у 1954 році. За переписом також помітна і наявність численних етнічних груп балтійців на Кримському півострові.

Нововведенням перепису 1989 р. було внесено до національного самовизначення питання мови і не тільки рідної, але й також тієї, якою спілкуються найчастіше, а також і знання офіційної мови республіки чи іншої. Тож результати для естонців, латишів та литовців в УРСР виявилися наступними: із 11 278 литовців литовська мова була рідною для 5 406 осіб, російська рідною для 5 294 чоловік, українська – для 523, інша мова спілкування для 55 литовців; із 7142 латишів рідною мовою володіло лише 2456 осіб, російською – 4253 осіб, українською 393 осіб, іншою – 40 осіб; 4208 естонців, мову своєї національності вважали для себе рідною – 1293 осіб, російську – 2755 осіб, українську – 117 осіб, іншу – 43 осіб.

Загалом же ці роки були спокійними з погляду демографічних катаклізмів і для них були характерними повільні еволюційні зміни, а на підвищення рівня народжуваності впливали пільги при народженні та збільшення відпусток. Натомість пізніше, на кінець з розвалом радянського союзу та «соціалістичної економіки» це призвело до тяжких демографічних наслідків, серед яких різке зниження народжуваності.

Останній перепис, який засвідчив присутність естонців, латишів та литовців на території України, був уже перепис 2001 року. Це був перший перепис незалежної України. Наступний перепис мав відбутися за рекомендаціями ООН у 2011 році, але його проведення постійно відкладалося і сьогодні роком проведення перепису визначено 2020 рік.

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. значно відрізнялася від попередніх програм, що було пов'язано з радикальними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити можливість зіставлення нових даних з інформацією минулих переписів населення, але все ж таки більшість питань зазнала помітних редакційних змін, серед них: питання щодо громадянства респондентів, освіти, джерел засобів існування, місце проживання тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову та сімейний стан респондентів³⁹.

Відповідно до перепису 2001 р. в Україні проживає: 7207 литовців, 5079 латишів та 2868 естонців, що звісно засвідчує зменшення їх кількості у порівнянні з попереднім переписом 1989 р.,

але тому є логічне пояснення. Адже з розпадом у 1991 р. СРСР та з отриманням незалежності колишніми радянськими республіками, багато балтійців повернулося на батьківщину. Так кількість литовців зменшилася на 36%, а латишів та естонців – на 32%. Загалом же ситуація із розселенням естонців, латишів та литовців станом на грудень 2001 р. виглядала наступною.

Табл. 9. Кількість естонців, латишів та литовців по областях України та АРК за результатами перепису 2001р.

п.№	Область	Естонці	Латиші	Литовці
1.	АРК	612	413	513
2.	Вінницька	30	91	189
3.	Волинська	22	56	93
4.	Дніпропетровська	198	406	630
5.	Донецька	374	1014	1359
6.	Житомирська	49	111	162
7.	Закарпатська	36	132	136
8.	Запорізька	138	207	326
9.	Івано-Франківська	17	70	71
10.	Київська	66	123	193
11.	Кіровоградська	41	72	145
12.	Луганська	154	215	568
13.	Львівська	77	174	188
14.	Миколаївська	89	142	208
15.	Одеська	160	366	484
16.	Полтавська	78	128	169
17.	Рівненська	20	50	80
18.	Сумська	28	51	113
19.	Тернопільська	20	40	36
20.	Харківська	215	338	386
21.	Херсонська	56	118	153
22.	Хмельницька	23	56	92
23.	Черкаська	71	87	170
24.	Чернівецька	17	102	70
25.	Чернігівська	21	54	111
26.	м. Київ	194	369	406
27.	м. Севастополь	62	94	156
28.	усього	2868	5079	7207

Тож, переважаюча кількість представників досліджуваних етносів, хоч і складає сукупно доволі невиразну частку населення України, однак зосереджена переважно у промислових районах країни. Натомість у західних областях їхня кількість є доволі низкою. Найбільша кількість балтійців зосереджена в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Харківській, АРК та м. Києві і сукупно становить 64,8%. Якщо ж брати окремо, то для естонців це становить 76,6%, для латишів – 64,2% та для литовців – 63,2%.

У порівнянні до попередніх радянських переписів, серед балтійців продовжувало зберігатися переважаюче володіння російською мовою. Як рідну російську визнало більше як 50%, що безперечно зумовлено розселенням балтійців у тих регіонах, де серед усього населення побувала російська мова, що несло в собі наслідок русифікаторської політики СРСР. Водночас

низьким був рівень визнання такою мовою своєї національності і української. Найвищий рівень володіння рідною мовою був властивий для литовців (26,8%), а от естонці натомість показали найнижчий рівень володіння рідною мовою (14,5%) і відповідно найвищий рівень визнання російської за рідну мову (73,5%). Найвищий рівень володіння українською мовою був властивий для мешканців балтійського походження, що проживали на заході країни.

Табл. 10. Розподіл населення за мовою використання серед естонців, латишів та литовців за переписом 2001 р.

Етнічні групи	Чисельність	Рідна мова	%	Українська мова	%	Російська мова	%	інші	%
Естонці	2868	416	14,5	321	11,2	2107	73,5	13	0,5
Латиші	5079	957	18,8	872	17,2	3188	62,8	18	0,4
Литовці	7207	1932	26,8	1029	14,3	4182	58,02	50	0,7

Наступна таблиця характеризує ситуація, яка склалася між міським і сільським населення, та визнанням серед них відповідних мов, як своїх рідних і помітно, що визнання мови своєї національності як рідної було більш характерним для сільських жителів, натомість для міських такою стала російська мова.

Табл. 11. Розподіл за національністю та рідною мовою серед міського та сільського населення за переписом 2001 р.

	Міське населення				
	усього	мову своєї національності	українську	російську	іншу
Естонці	2279	306 (13%)	230 (10%)	1727 (76%)	8 (0,4%)
Латиші	4178	687 (16%)	603 (14%)	2857 (68%)	15 (0,4%)
Литовці	5903	1463 (25%)	702 (12%)	3684 (62%)	43 (0,7%)
	Сільське населення				
	усього	мову своєї національності	українську	російську	іншу
Естонці	589	110 (19%)	91 (15%)	380 (65%)	5 (0,8%)
Латиші	901	270 (30%)	269 (30%)	331 (37%)	3 (0,3%)
Литовці	1304	469 (36%)	327 (25%)	498 ( )	7 ( )

Сьогодні, на жаль, неможливо визначити якою є ситуація із балтійцями, їхньою кількістю, рівнем володіння мовами, що є важливими при переписі, і наскільки є актуальними результати отримані ще 15 років тому. Врешті становище в якому перебуває Україна сьогодні не сприяє не лише зростанню кількості іноетнічного населення, але і його стабільності. В умовах російської окупації Криму та розв'язаного нею ж військового конфлікту, що охопив значні частини Донеччини та Луганщини, є неможливим отримання достовірної статистичної інформації, якщо враховувати, що саме ці регіони були одними з найбільш заселеними вказаними етносами. Єдину інформацію, щодо їх сучасного стану, можна почерпнути із перепису проведеного РФ в окупованому українському Криму, який проходив з 14 по 25 жовтня 2014 року. Усі підрахунки за переписом було здійснено у грудні 2014 року, а результати було опубліковано в травні 2015 року⁴⁰. Тож, населення півострова за переписом складало 1 891 465 осіб. За тодішнім адміністративним устроєм анексована РФ Автономна республіка Крим складала Кримський федеральний

округ з центром у м. Сімферополь та містом федерального значення Севастополь. З 28 липня 2016 р. уся територія окупованого українського Криму та м. Севастополь є частиною Південного федерального округу з центром у м. Ростов-на-Дону. Тож за вказаними переписом у Криму проживало – 277 латишів, 5 латгальців, 332 литовці та 308 естонців⁴¹. Загально вони становлять менше 0,04% населення півострова.

Табл. 12. Кількість естонців, латишів та литовців на території окупованого Криму за переписом РФ 2014 р.

	усього	з них у м. Севастополь	з них міського населення	з них сільського населення
латиші (латвійці)	277	67	167	110
латгальці (латгали)	5	–	–	5
литовці	332	83	166	166
естонці	308	42	140	170

Та варто відзначити, що певна кількість осіб (близько 74 тис.) при переписі відмовилися вказувати свою національність або вказували неіснуючі (2,4 тис.). Та якщо порівнювати з всеукраїнським переписом 2001 р. помітне скорочення чисельності: латишів (разом з латгальцями) на 131 особу (31,7%), литовців на 181 особу (35,3%) та естонців на 304 особи (49,7%). На жаль, неможливо сьогодні точно вказати, що стало цьому причиною. Адже останній перепис було проведено аж 15 років тому і цілком ймовірними може бути й демографічний спад і репатріація, і цілком очевидне в теперішніх умовах переселення на континентальну частину України, або рееміграція на батьківщину. Очевидно подібною є і ситуація на підконтрольних ДНР/ЛНР територіях Донеччини та Луганщини. За офіційними виданнями Держстату України на 1 січня 2016 р. кількість населення в Україні становить 42 760 516 осіб⁴².

На жаль вказані статистичні дані не охоплюють національних чинників і ми не маємо можливості виокремити у загальних даних кількості представників балтійських країн – Латвії, Литви та Естонії. У цьому випадку усі сподівання будуть на запланований всеукраїнський перепис населення, що має відбутися у 2020 р.

Та незважаючи на результати переписів, які засвідчують доволі низьку у числовому вимірі присутність цих трьох етносів на території України, вони і до сьогодні є незмінними в етнічній палітрі України. Їхня кількість була різною в різні історичні періоди та різнилася за регіонами України. Тож як бачимо за першими переписами ще XIX століття їхня присутність була зафіксована на території українських губерній Російської імперії і відсутня на українських землях Австро-Угорської імперії, що цілком очевидно. Адже більша частина України як і сучасні території Латвії, Литви та Естонії перебували на той час у складі Російської імперії і внутрішні міграції, якщо вони ще й зумовлювалися економічними чинниками тільки схвалювалися. Особливо яскраво це демонстрували процеси заселення Криму естонськими поселенцями після реформ 1861 р. У міжвоєнний період ситуація майже збереглася. На більшій частині України (колишній підросійській території) внаслідок поразки у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. було встановлено радянську владу. Решта ж українських земель була розділена між Польщею (Другою Річчю Посполитою), Чехословаччиною та Румунією (Румунським королівством). Переписи вказаних держав, окрім Польщі, не засвідчили присутності балтійців на цих українських територіях. Натомість переписи проведені на під радянській Україні у 1926 та 1939 рр. повноцінно фіксують присутність латишів, литовців та естонців та їхню динаміку чисельності, на яку мали впливи як революційні події так і наслідки радянської репресивної політики. Повноцінними переписами, які охоплюють уже усю територію України можна вважати чотири радянські переписи (1959, 1970, 1979 та 1989 рр.) та єдиний перепис, який було проведено у вже неза-

лежній Україні у 2001 р. За даними вказаних п'яти переписів присутність балтійців зафіксована уже в усіх областях України, що звісно є наслідком радянської міграційної політики. Звісно найбільше представників вказаних національностей спостерігається у тих регіонах, де їх об- щини склалися ще за довго до встановлення радянської влади та в найбільших економічних центрах України, якими були області сходу та півдня України, лідерами серед яких виявилися Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Одеська, Луганська та Крим. Найменше балтійців ви- явлено у західних областях. Значно скоротилася кількість балтійців в Україні з розпадом СРСР і ймовірно сучасні події в Україні (російська окупація Криму та АТО на Донеччині та Луганщині) негативно вплинуть на чисельні показники латишів, литовців та естонців. Таку динаміку уже засвідчують інтернет- та друковані видання. Та сподіваємося, що Україна не втратить свого етнічного різнобарв'я і запланований перепис 2020 р. виявить латишів, литовців та естонців.

¹ Винниченко І. Латиші // Етнічні спільноти України: Довідник / За ред. В. Євтуха. – К., 2001; Вівчарик М. М. Естонці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – С. 49; Винниченко І. І. Литовці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2009. – С. 187–189; Наулко В. Естонське населення на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №5. – С. 38; Горбань Т. Прибалтійський етнічний елемент в суспільно-політичному житті Укра- їни на межі 10–20-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 86–89; Абрашкєвичус Г. Особливості взаємодії різних форм ідентичності у свідомості кримських литовців // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: збірник наукових праць / Національ- ний, університет «Острозька академія». – Острог, 2012. – С. 178–187. – (Серія «Культурологія»; вип. 9); Маамяги В. А. Эстонцы в СССР. – М., 1990. – 198с.; Литовский след на Крымской земле: сб. статей ист. исследования «Литовцы в Крыму» / руковод. ист. исследования Г. Абрашкявичене; ред., сост. В. М. Ло- гинова. – 2-е изд., испр. и доп. – Симферополь, 2006. – 256 с.; Горбань Т. Прибалтійський етнічний еле- мент в суспільно-політичному житті України на межі 10–20-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 86–89.

² Чирков О. Загальні переписи населення Австро-Угорщини, Росії, Румунії, Польщі та Чехо-Словаччини як джерела дослідження розвитку етнічної структури населення України // Вісник Київського національ- ного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 44–47. – (Українознавство; Вип. 4); Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя // Наукові записки з української історії – 2012. – Вип. 32. – С. 126–137; Гладун О. М., Руд- ницький О. П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки // Демографія та соціальна економіка – 2009. – №2. – С. 48–57; Хоменко А. Національний склад людности УРСР. – Харків, 1931. – 144 с.; Іва- нишина В. В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 років як джерело для вивчення соціально-де- мографічних процесів в Україні в 60-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 126–129; Ягольницька О. К. Особливості переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. і картина етнічного і конфесійного складу суспільства Другої Речі Посполитої // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал / Дніпропетровський національний універси- тет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – Т. 18, №1/1. – С. 186–190. – (Історія та археологія; Вип. 18); Скляр В. Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр.: етномовні наслідки зросійщення. – К., 2008. – 392 с. та ін.

³ Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 80 с.; Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. – К., 2001. – 88 с.; Воронко О. Підсумки загальних переписів населення 1959–2001 рр. як джерело вивчення регіональних етнічних процесів в Україні. – С. 250–263; Бойко З. Географічний аналіз змін кількості етнічних меншин населення України за переписами 1989 та 2001 років // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2015. – Вип. 18 (1). – С. 102–106; Чирков О. А. Досягнення порівнянності переписних даних про стани етнічної будови людности України для вивчення її розвитку впродовж ХХ ст. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. 25. – С. 68–83; Скляр В. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 94–100.

⁴ Щоправда було проведено всеросійський радянський перепис 1920 р., але в умовах громадянської

війни він був неповним (не описаними було 16% території колишньої підросійської території України та Крим).

⁵ Результати перепису 1937 р. було засекречено та знищено. Збережені матеріали будуть опосередковано використані при аналізі демографічної ситуації.

⁶ Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 р. № 581.

⁷ «Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи» // Правительственный вестник, 25 июля (6 августа) 1895. – №160 – С. 1.

⁸ Іванюк О. Передумови проведення загального перепису 1897 р. в Наддніпрянській Україні й потреби у визначенні етнічного складу населення // Київські історичні студії: Науковий журнал. – 2016. – №1. – С. 65.

⁹ За переписом окремо виділялася етнографічна група литовців, що населяла західнолитовські землі.

¹⁰ Краткие общие сведения по Империи. Первая Всеобщая Перепись населения Российской Империи. 1897 год. Распределение населения обоого пола по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и некоторым занятиям / под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1905. – С. 4.

¹¹ Вівчарик М. М. Естонці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – С. 49.

¹² Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 54 (С. 51–56).

¹³ Краткие общие сведения по Империи. Первая Всеобщая Перепись населения Российской Империи. 1897 год. Распределение населения обоого пола по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и некоторым занятиям / под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1905. – С. 345.

¹⁴ Іванюк О. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 року // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 75.

¹⁵ Volkszählung vom 31. Dezember 1910, veröffentlicht in: Geographischer Atlas zur Vaterlandskunde an der österreichischen Mittelschulen. K. u. k. Hof-Kartographische Anstalt G. Freytag & Berndt, Wien 1911.

¹⁶ З цього приводу див.: Горбань Т. Прибалтійський етнічний елемент в суспільно-політичному житті України на межі 10–20-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 86–89; Винниченко І. Латиші // Етнічні спільноти України: Довідник / За ред. В. Євтуха. – К., 2001; Вівчарик М. М. Естонці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – С. 49; Винниченко І. І. Литовці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2009. – С. 187–189.

¹⁷ Винниченко І. І. Литовці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі... – С. 188.

¹⁸ Винниченко І. Латиші // Етнічні спільноти України: Довід. – К., 2001. – С. 67.

¹⁹ Хоменко А. Національний склад людности УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними. Харків, 1929. – С. 41.

²⁰ Перепись г. Киева 16 марта 1919 г. = Перепис м. Київа 16 березня 1919 р. Ч. 1: Население = Населення / Киев. губ. стат. бюро. - Киев Киев. губ. стат. бюро, 1920. – 48 с.

²¹ Михайловский В. П. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1926. – С. 19.

²² Гладун О. М., Рудницький О. П. Вказана праця. – С. 52; Олесевич Т. Статистичні таблиці українського населення С.С.РР.: За переписом 17 грудня 1926 року. – Warszawa, 1930. – С. 8.

²³ Етнографічна група латишів.

²⁴ Гладун О. М., Рудницький О. П. Вказ. праця. – С. 53.

²⁵ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1928. Т. 9. – С. 2–13; Т. 17. – С. 2–3.

²⁶ Tóth A., Novotný L., Stehlík M. Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012. – 625 s.; Převzato z Československá statistika – svazek 9. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Praha: [s.n.], 1924. – 627 s.; Převzato z Československá statistika – svazek 98. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Praha [s.n.], 1934. – 249 s.

²⁷ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, Volumul II: Neam, Limbă maternă, Religie, Tipărit la Monitorul Oficial, Imprimeria Națională. – București: Editura Institutului central de statistică, 1938. – 780 p.

²⁸ Az 1941. Évi népszámlálás demográfiai adatok községek szerint. Szerkeszti és kiadja a központi statisztikai

hivatal. – Budapest: Stephaneum nyomda részvénytársaság, 1947. – 150 old.

²⁹ Теперішня Івано-Франківська область.

³⁰ Теперішня Тернопільська область.

³¹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 9: Województwo Wołyńskie (82 s.); T. 13: Województwo Lwowskie (64 s.); T.14: Województwo Stanisławowskie (48 s.); T. 15: Województwo Tarnopolskie (35 s.). – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1923.

³² Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo stanisławowskie / Szturm de Sztrem, Edward (1885–1962). Red. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 332 s.; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : Województwo wołyńskie / Szturm de Sztrem, Edward (1885–1962). Red. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 329 s.; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo tarnopolskie / Szturm de Sztrem, Edward (1885-1962). Red. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 300 s.; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : Województwo Lwowskie / Szturm de Sztrem, Edward (1885–1962). Red. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 392 s.

³³ Садовський В. Людність Західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року. – Львов, 1927. – 51с.; Чирков О. Загальні переписи населення Австро-Угорщини, Росії, Румунії, Польщі та Чехо-Словаччини як джерела дослідження розвитку етнічної структури населення України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 44–47. – (Українознавство ; Вип. 4); Ягольницька О. К. Особливості переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. і картина етнічного і конфесійного складу суспільства Другої Речі Посполитої // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – Т. 18, № 1/1. – С. 186–190. – (Історія та археологія. Вип. 18).

³⁴ Przemiany Narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948 / red. S. Ciesielski. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – 350 s.

³⁵ Зинченко И. П. Национальный состав населения СССР // Всесоюзная перепись населения 1979 г.: сб. ст. М., 1984. – С. 154–155.

³⁶ Субботіна І. Методологія дослідження соціальних питань за програмами загальних переписів населення 1959 – 2001 рр. / І. Субботіна // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 106; Іванишина В. В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 років як джерело для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 126–129.

³⁷ Підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р. Українська РСР. – М., 1963. – 287 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – 210с.; Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 р. – Т.4. Національний склад населення СРСР, союзних і автономних республік, країв, областей і національних округів. – М., 1973. – 567 с.; Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М., 1980. – 32 с.; Исупов А. А. Национальный состав населения СССР (по итогам переписки 1959 г.). – М., 1961. – 60 с.; Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюз. переписи населения 1989 г. – М., 1991. – 160 с.

³⁸ Тимків І. Населення західноукраїнських областей (Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської) у 40-х – 80-х роках ХХ ст.: етнічний аспект // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Україна в Контексті європейської історії» (25–28 березня 2014 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/04/Tymkiv.pdf>

³⁹ Субботіна І. Вказана праця. – С. 107; Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти // Авт. кол. Власенко Н. С., Лібанова Е. М., Осауленко О. Г. та ін. - К., 2004. – 558 с.

⁴⁰ Україна за умов окупації Криму РФ, вказаний перепис не визнає, а отже його дані носять для цієї статті лише ілюстративний матеріал і науково-дослідницької цінності не становлять.

⁴¹ Таблицы с итогами Федерального статистического наблюдения «Перепись населения в Крымском федеральном округе». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/tab-krim.htm

⁴² Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року. – К., 2016. – С. 5.

В статье на основании материалов переписей населения конца XIX – начала XXI веков, которые охватывали украинские земли, составляющие теперь территорию Украины, исследована динамика изменения численности балтийских народов – эстонцев, латышей и литовцев. Таким образом, к анализу привлечены переписи населения, проводившихся в Российской и Австро-Венгерской империях, межвоенных Польши, Чехословакии, Румынии и Венгрии, переписи советских Украины и России, а также и перепись 2001 года независимой Украины. Указано на факторы, которые влияли на количественные изменения исследуемых этносов, а также проанализирована этнодемографическая ситуация, которая предшествовала переписи.

Ключевые слова: перепись населения, динамика численности, этнодемографическая ситуация, эстонцы, латыши, литовцы.

The article is based on the materials of general censuses of the late 19th – early 21st centuries. They covered the Ukrainian lands that now make up the territory of Ukraine. The author studied the dynamics of quantitative change of Baltic nations, i.e. Estonians, Latvians and Lithuanians. Thus, the research embraced the censuses conducted in the Russian and Austro-Hungarian Empire, interwar Poland, Czechoslovakia, Romania and Hungary, the censuses of Soviet Ukraine and Russia, as well as 2001 census of independent Ukraine. It was specified the factors that influenced on the quantitative change of the Baltic ethnic groups in Ukraine. The ethnic and demographic situation prior to the census was also analysed.

Keywords: census, population dynamics, ethnic and demographic situation, Estonians, Latvians, Lithuanians.

СОЦІАЛЬНА КОНФЛІКТНІСТЬ В АНГЛІЙСЬКИХ МІСТАХ XIV–XV СТ.

У даній статті розглядаються причини та перебіг соціальних конфліктів в англійському пізньосередньовічному місті. Автор аналізує комплекс наративних і актових джерел, що містять свідчення про ступінь соціальної напруги в тогочасних містах. Як окремий вид інспірованого соціальними причинами протистояння потрактовано кримінальну злочинність. У результаті автор доходить висновку про наявність істотної соціальної напруги в англійських містах XIV–XV ст., викликану передусім соціальною нерівністю та ксенофобією. З іншого боку, в окремих поліетнічних містах вдавалося зберігати відносний мир.

Ключові слова: Англія, середні віки, міська історія, соціальна напруженість, конфлікт.

Фрагментарність і неповнота джерельної бази, а головне – характер переломлення в ній насколишньої дійсності роблять будь-яку спробу об'єктивної оцінки міжстанових стосунків і рівня соціальної гармонії в англійському місті XIV–XV ст. ризикованою. Тому в історіографії існують різні позиції стосовно рівня соціальної конфліктності в англійському пізньосередньовічному місті. Р. Брітнелл стверджує, що якщо взяти до уваги той, без перебільшення, грандіозний масштаб викликів, з якими довелося зустрітися англійському суспільству XIV–XV ст. (війни, епідемії, голод тощо), то на цьому тлі оцінки стосунків між різними стратами як «зазвичай мирних»¹ будуть справедливими. Навпаки, С. Кон наголошує на ендемічному, часом ірраціональному рівні насильства в містах пізньосередньовічної Англії². Природно, судові акти та міські хроніки зосереджували свою увагу саме на тих моментах, коли ця гармонія порушувалася, тож сліпе слідування історика текстам нарративних джерел призведе до спотворення реальної картини, сприйняття виняткового за типом, а малозначущого – за вагомою. Тож завдання цієї статті – подати авторове тлумачення причин і перебігу соціальних конфліктів в англійському місті XIV–XV ст.

Найбільшим нещастям для міщан були негаразди всередині самого міста. «Найбільш небезпечним простолюдом у світі» називав Фруассар англійців, а з усіх простолюдинів в Англії заводилами вважав лондонців – «дуже потужних людьми та ресурсами»³. Гострими могли бути й суперечки між цехами. Так, у Бристолі суперечності між цехами були настільки серйозними, що постановою міської влади від 1451 року їм було заборонено разом святкувати головні міські свята – дні покровителів міста Іоанна та Петра⁴. Соціальна напруженість часто вихлюпувалася назовні, хоча б і суто вербально, в періоди гострих криз і конфліктів. Особливо нестриманими в цьому сенсі були маргінальні прошарки населення, яким нічого було втрачати: так, у розпал повстання Вота Тайлера жебрак Джон Ширл прилюдно заявив у кембріджському шинку, що королівські чиновники більше заслуговують на страту, ніж лолард Джон Болл. Він відмовився дезавувувати свою заяву, навіть будучи схопленим і допитаним, за що й був повішений⁵.

Випадок, який стався не де-небудь, а в самому Лондоні, 19 жовтня 1321 р., доводить, що насильство в місті мало ендемічний характер. У цей день, як описано в звітах коронерів, зброєносець Томас Черч збив на коні жінку з дитиною на руках. Носильник попросив Черча їхати обережніше; тоді ображений зброєносець завдав йому смертельного удару мечем та втік. Кілька тижнів потому крамар, якого вночі розбудив якийсь гуляка, ударив його ціпком по голові та залишив помирати на вулиці. Вуличний торговець морськими вуграми, який викинув шкірку на дорозі напроти будинків двох купців, був забитий до смерті, коли впав у дворі церкви, де спро-

бував сховатися від переслідувачів⁶. Не церемонилися навіть зі старими: старого та німецького Томаса з Мальмсбері якийсь Джон, за описами свідків, повалив на землю та вдарив ножом у горло, а потім завдав поранення в груди, яке дійшло до самого серця. Прискіпливі слідчі подавали детальний опис ран, вимірювали їхню глибину та довжину. Показовими є запитання коронерів на попередньому дізнанні, які натякають на типовий мотив убивств у тогочасній Англії: вони, вочевидь, здебільшого були пов'язані з матеріальною вигодою: «[свідки] були запитані, чи добре майно [вбитий] мав, чи тримав землю» («Johannis dictum Thomam, quia senex et debilis erat, ad terram prostravit, et eundem Thomam cum quodam cultello in gutture percussit... et aliam plagam cum eodem cultello sub sinistra mamilla longitudinis ij. pollic[um], et profunditatis usque ad cor... [Jurati] Requisitesi si [Thomas] habuit bona seu catalla, terra seu tenementa»), і це було чи не єдине запитання стосовно особи жертви⁷. Звіти коронерів, як і матеріали будь-якої сучасної кримінальної справи, вражають сухістю та казенністю висловів, проте, безперечно, наближають нас до буднів пізньосередньовічного англійського міста.

В провінції справи виглядали нічим не кращими, радше навпаки. Достатньо простого переліку злочинів, які, за твердженням центральної влади, коїлися у віддалених від Лондона місцях, аби скласти про це уявлення: тут фігурують бійки, важкі тілесні ушкодження аж до ампутації окремих частин тіл, вбивства, розбійні напади, причому невловимі банди злочинців не лише «ховалися по лісах», а часто «вбивали, калічили члени, грабували» навіть на ярмарках («passus in boscis et aliis locis publicis et privatis... ipsos verberantes, vulnerantes et malo tractantes et quosdam ex illis nequiter interficientes et quosdam membris mutilantes et quosdam de bonis et rebus suis depredantes... in feriis et mercatis et alibi»)⁸. Ноттінгемом у 1395–1396 роках прокотилася ціла хвиля збройних нападів мешканців один на одного з застосуванням кулаків, дубчаків, ножів, луків, сокир⁹. Для здійснення карального правосуддя Едуард III змушений був відрядити в усі графства своїх емісарів, які відповідали жорстокістю на жорстокість. Як повідомляло венеційське посольство, «у жодній країні світу немає стількох злодіїв і грабіжників, як в Англії; мало людей наважуються поодинокі мандрувати сільською місцевістю, а містами – ще менше, особливо вночі; найменше ж – у Лондоні», але «найлегша річ у світі – потрапити в цій країні до в'язниці»¹⁰.

Загалом кількість судових справ щодо порушень громадського порядку та суспільної моралі з кінця XIV ст. невпинно зростала. Особливо потужний сплеск припав на другу половину XV ст., що, очевидно, віддзеркалює зміну поведінкових практик міщан внаслідок руйнування через Війну Троянд місцевих систем контролю над доброчесністю¹¹. Насильство призводило до іншування та дегуманізації: хроніст Джон Бенет назвав учасників заворушень в Оксфорді 1441 р. «собаками»¹².

Чорна смерть покращила не лише матеріальне становище робітників, але й змінила їх оцінку свого становища в суспільстві. Відтепер вони вважали себе гідними кращої долі, ніж та, на яку вони були приречені мізерними заробітками та соціальним безправ'ям. Як писав рочестерський чернець Вільям Дін, «робітники та вправні працівники були просякнуті духом бунтарства, так що ні король, ні закон, ні правосуддя не могли приборкати їх»¹³. Сумнозвісне робітниче законодавство Едуарда Третього, очевидно, було покликане розв'язати проблему конфлікту цього нового світосприйняття з консерватизмом вищих прошарків населення не меншою мірою, ніж вирішити суто економічне питання забезпечення відновлення зруйнованого епідемією господарства. Однак на заваді вирішенню цього завдання ставала безкомпромісність законодавців, яка виявлялася в переважно насильницьких заходах, спрямованих на упокорення робітників: штрафи, примусові клятви, створення спеціального робітничого правосуддя тощо¹⁴. Такий підхід, укупі з обмеженістю реальних важелів впливу на свідомість населення такий, прирікав на невдачу домагання можновладців. Основним об'єктом робітничого законодавства, безумовно були робітники на селі, де попит на працю був у цілому вищим, ніж у місті; але й в останньому відзначено випадки непокори робітників – навіть на королівських майстернях. Так, у 1356 р. невдоволені зменшенням заробітку робітники майстерні з виробництва пергаменту

для королівських документів самовільно залишили роботу, але були заарештовані та силоміць повернуті на робоче місце¹⁵.

Робітниче законодавство, втім, мало несподівані наслідки: спільні кривди, що їх внаслідок надміру рестриктивних положень королівських ордонансів зазнавали робітники всіх спеціальностей і класів (laborers, servants, artificers ішли пліч-о-пліч у всіх робітничих постановах), стали тим поживним ґрунтом, на якому почала зароджуватись окремішня робітнича свідомість, а прирівнювання неслухняних робітників до небезпечних кримінальних злочинців не могло викликати нічого, крім обурення. Саме Пізнє Середньовіччя є часом генези робітничого класу, хоч, зрозуміло, ані самі його представники, ані сторонні спостерігачі не могли мислити його в модерних соціологічних категоріях. Формування цієї свідомості лише зміцнювалося прикріпленням робітників до своїх ремесел: заборона робітникам (крім жінок) займатися більш як одним ремеслом і обов'язок дотримуватися раз обраного роду занять були основним змістом ордонансу Едуарда III від 1352 року¹⁶.

Міжусобні бійки могли бути настільки згубними, що й проповідники були вимушені звертатися до цієї теми: так, у церковно-дидактичному «Каятті совісті» (бл. 1340) автор писав: «Коли трапляється війна між двома чоловіками, часто трапляється, що гине багато безвинних людей, церкви руйнуються, міста спалюються, абатства, пріорства, сараї знищуються, чоловіків, жінок і дітей позбавляють спадку та виганяють, землі спустошують і надто багато іншого лиха завдають...»¹⁷. У 1311 році в Лондоні фіксується наявність фехтувальної школи для всіх бажуючих. Показовою є реакція влади: незважаючи на те, що серед учнів було чимало молодиків з поважних родин, було заявлено, що відвідування школи робить з них «поганих людей». Тож ставлення навіть до відносно контрольованих «місць насильства» було різко негативним, що, очевидно, слід віднести на краб загальної криміногенної ситуації в містах¹⁸.

Розширення комунікаційних каналів внаслідок поширення грамотності означало, що аудиторія, на яку були розраховані літературні твори, відтепер була значно строкатішою в соціальному й матеріальному вимірах, ніж раніше. Відбувається зближення інтелектуальної культури з загальнонародною. Бідний городянин, що ледве зводив кінці з кінцями, міг активно включитися в інформаційний потік міста – головною умовою було вміння читати, і то не обов'язково латиною. Саме ці неофіти від культури мали жадібно вловлювати слова проповідника: «Через шість вад лінії лінивий не може мати ні доброго початку, ні виправлення [свого становища]. Це погані якості злого слуги, через що жоден гідний чоловік не прийме його на свою службу...»¹⁹. Закликаючи до працелюбності та, кількома абзацами нижче, покори господареві, автор нібито виступає за консервацію існуючого соціального ладу, піклуючись лише про спасіння душ (простолюду!); але в цих-таки словах можна вбачати й натяк на можливість матеріальної, а то й соціальної мобільності – «виправлення свого становища» в мирському, матеріальному сенсі – явища доволі дражливого для заможних верств пізньосередньовічного суспільства.

Масові рухи в Середньовіччі, яку б соціальну базу вони не мали, рідко обстоювали докорінні зміни в політичній системі країни, обмежуючись певними соціально-економічними вимогами. Так, загальновідомо, що учасники наймасовішого та найрадикальнішого пізньосередньовічного англійського повстання 1381 р. були здебільшого налаштовані промонархічно. Проте враховуючи майже повну персоніфікованість політичного життя, вибухи народного невдоволення, концентруючись переважно на локальному рівні, стосувалися передусім людей, що уособлювали владу на місцях. Цим останнім часто доводилося відбувати фактично подвійний тягар відповідальності – за вчинки як місцевої, так і центральної влади, що загрожувало їм втратою не лише посади, а подеколи й власного життя. Так, 28 грудня 1461 р., під час виборів нового шерифа графства Норфолк та його заступника (підшерифа) натовп розлючених мешканців Норіджа (адміністративного центру Норфолку) зібрався біля будинку діючого під шерифа та вимагав його страти через повішення («Kill him! Head him!»). Лише з великими труднощами одіозного чиновника вдалося евакуювати з власного будинку та доправити в безпечне місце²⁰.

«When Adam delved and Eve span,

Who was then the gentleman?» («Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був джентльменом?») – цей концентрований згусток народних почуттів, що його традиційно асоціюють з проповідницькою діяльністю Джона Болла, не міг не залишити слід і в середовищі міських бідняків. Зубожілий городянин міг би підписатися під словами Болла, який говорив: «Вони одягнені в оксамит і зігріваються в шубах, облямованих білками та горностаями, а ми вкриті лахміттям. У них є вино, прянощі й чудовий хліб, у нас – вівсяний коржик, солома і вода для пиття. У них – дозвілля та прекрасні будинки; у нас – лихо та праця... І однак ці люди користуються своїм становищем, завдяки нам і нашій праці»²¹. Навряд чи протиставлення маноріальних лордів і міських олігархів мало б сенс для цільової аудиторії подібних викривальних послань. І справді, Фруассар недвозначно свідчить, що простолюд багатьох міст узяв участь у повстанні, а тисячі лондонців, «що заздрили аристократам і багатіям», зустріли звістку про наближення повстанців словами: «Чому б не дозволити цим добрим людям зайти в місто? Вони ж наші люди і роблять усе це, щоб допомогти нам»²². Рухаючись звичним для сучасного історика маршрутом дослідження становлення національної єдності, не можемо забувати про наявність і багатьох інших лояльностей, що не завжди корелювали, а часто й конфліктували з почуттям національної солідарності.

В жодному разі міста не можна вважати «плавильними каганами», що стирали відмінності між корінними та новоприбулими мешканцями; існували вулиці та цілі квартали, населені винятково вихідцями з одного міста та регіону. Практика обмеженого дарування громадянства новим мешканцям не лише убезпечувала існуючих громадян від економічної та політичної конкуренції: вона відбивала звичні для Пізнього Середньовіччя уявлення про зв'язок людини та місця її народження, про ієрархічність, бодай гнучку, соціальної структури, де критерієм виступало, серед іншого, і місце походження. Співжиття великих груп представників різних регіонів країни, не кажучи вже про носіїв різної етнічної свідомості, могло ставати причиною серйозних конфліктів, коли звичні для «своїх» механізми соціальної регуляції були незрозумілими та неприйнятними для іншої сторони. Особливо це стосується міст, які за самою своєю природою мали носити поліетнічний характер, наприклад, міст університетських. Так, у хроніці Адама з Уска за 1388–1389 рр. зустрічаємо звістку про криваву ворожнечу в Оксфорді між «північанами» («northerners») та вихідцями з півдня Англії, що виступали спільно з валлійцями («men of the south and the men of Wales»). Показово, що причину суперечки жоден з авторів не вказує, зате Найтон передає слова пісеньки, яка закликала до масового вбивства валлійців («War, war, war, sle, sle, sle the Welsh doggys and her whelpys, and ho so loketh out of his howse, he shall in good southe be dead»)²³.

Як видно з попереднього абзацу, університетські міста вирізнялися особливою конфліктогенністю. Причому лише меншість заворушень серед або проти студентів справді були пов'язані з більш-менш раціональними мотивами (правовою неврегульованістю статусу студентів і конфліктом юрисдикцій), природу ж решти не можуть пояснити раціонально навіть фахівці з історії протестних рухів у Пізньому Середньовіччі²⁴. Очевидно, маємо справу з тією самою схильністю до беззастережного самоствердження.

У випадках, коли конфлікт ставався на ґрунті ксенофобії, настрої погромників часто коливалися разом з кривулями англійської зовнішньої політики, проте каталізатором часто ставали економічні проблеми, що викликали заздрість до іноземних купців і цілком прагматичне бажання знищити конкурентів. Недарма жертвами цих конфліктів частіше за інших ставали фламандські купці²⁵. Аналогічна ситуація виникла в 1456 р., коли слуги лондонських купців побили ломбардців, які займалися імпортом шовкової тканини. Навряд чи випадає сумніватися в тому, що мотиви нападу були економічними за своєю природою (причому інтереси купців у даному разі цілком збігалися з інтересами ткачів), проте вони, вочевидь, наклалися на загальні ксенофобські настрої суспільства, адже незабаром цілі натовпи лондонців намагалися чинити антиломбардські насильства і грабувати їхні оселі. Не зупинило їх і видання королівського наказу про обмеження ввозу шовку ломбардцями, хоча воно, судячи з усього, задовольнило ви-

моги купецької верхівки, тим самим розколовши табір протестувальників (принаймні гільдійні збройні загони за наказом мера брали участь у придушенні заворушень²⁶. А проте «чужинцем» могла вважатися будь-яка особа, що не мала громадянських прав у цьому місті. У м. Веллс в XIV ст. вважалося порушенням надавати будь-яку допомогу «чужинцеві» (=негромадянину міста) в судовому процесі проти мешканця міста, незалежно від обставин справи²⁷. У 1482 р. у Лондоні слухалася судова справа про самовільне допущення чужинців до цехового ремесла²⁸.

Особливим, однак, було становище міст на околицях Англії. У цих містах етнічні меншини були постійно присутніми як у свідомості міщанина (зокрема, на рівні ментального картографування), так і в його повсякденній дійсності – в особах шотландських, валійських, ірландських, менських, корнвольських іммігрантів, деякі з яких посідали вагоме місце в соціальній ієрархії міста. При цьому іншування не було абсолютним: хоча, приміром, у Честері більшість іммігрантів намагалися селитися компактно вони активно взаємодіяли з «тубільними» мешканцями як у побуті, так і під час публічних церемоній²⁹, а у валлійській поезії Честер доволі часто фігурує як «своє» місто³⁰ (у той історичний період, коли (востаннє в 1447 р.³¹) були можливі такі королівські накази, як арешт усіх без винятку валлійців, що мешкали в Англії).

Можна погодитися з Річардом Кейпером, що така агресивна поведінка, що мала місце навіть усередині вищих станів суспільства, має коріння в концепції честі. Остання ж, у свою чергу, впливала з тривалої військово-рицарської традиції, що характеризувалася наголосом на змагальності та самоствердженні. Корпус рицарської літератури, популярний також і серед міщан, підносив насильство як засіб розв'язання проблем навіть тоді, коли свідомі загрози «війни всіх проти всіх» автори рицарських романів намагалися спрямувати його подалі від соціально небезпечних форм вияву³².

Отже, соціально-психологічна атмосфера всередині англійських міст відзначалася високою напруженістю як у міжстановому, так і у внутрішньостановому розрізах. Каталізатором суперечностей часто ставали елементи ксенофобії або ж типової для середньовічної доби змагальності. До відкритих конфліктів справа доходила порівняно нечасто, здебільшого заглиблюючись на рівні вербальної агресії, що, однак, радше заважало рівномірному виплескуванню негативних сантиментів, які через це виявлялися на повну силу і часом у потворних формах під час великих заворушень. Інгібіторами ж протистоянь слугували ритуали, спрямовані на досягнення символічної єдності – як світські, так і церковні.

¹ Britnell, Richard. *Town Life // A Social History of England, 1200–1500*. Ed. by Rosemary Horrox and Mark Ormrod. – Cambridge: CUP, 2006. – P. 173.

² Samuel K. Cohn, Jr. *Popular Protest in Late Medieval English Towns*. – Cambridge: CUP, 2013. – P. 1–5.

³ Jean Froissart. *Chronicles*. Ed. by Geoffrey Brereton. – Book Four (1389–1400). – London: Penguin Books, 1978. – P. 455.

⁴ *Festivities of the crafts at Bristol // Towns in Medieval England. Selected Sources*. Translated and annotated by Gervase Rosser. (Manchester Medieval Sources Series.) – Manchester: Manchester University Press, 2016. – P. 250–251.

⁵ *Trial and Execution of John Shirle, July, 1381 // The Later Middle Ages: A Sourcebook*. Ed. by Carolyn P. Collette and Harold Garrett-Goodyear. – Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. – P. 243–244.

⁶ Брайант А. Эпоха рыцарства в истории Англии. Пер. с англ. Ковалева Т. В., Муравьева М.Г. – СПб., 2001. – С. 208.

⁷ *Собрание неизданных актов и документов, служащих к характеристике полицейской администрации в английских графствах в XII, XIII, и XIV-м веках, предшествуемое монографией о полиции рабочих в Англии в XVI-м веке: Приложение к истории полицейской администрации в Англии с древнейших времен до смерти Эдуарда III-го / Ковалевский М.* – Лондон: Тип. Гильберта и Ривингтона, 1876. – С. 101–102.

⁸ Там само. – С. 133.

⁹ *Records of the Borough of Nottingham*. – Vol. 1. Edited by W. H. Stevenson. – London: Quaritch, 1882. – P. 293–307.

¹⁰ *A Relation, or Rather a True Account, Of the Island of England*. Translated from the Italian, with notes, by

Charlotte Augusta Sneyd. – London: Camden Society, 1847. – P. 33–34.

¹¹ Marjorie Keniston McIntosh. Controlling Misbehavior in England, 1370–1600. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time. – Volume 34.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 30–32.

¹² John Benet's Chronicle for the years 1400 to 1462. Edited by G.L. Harriss, and M.A. Harriss. // Camden Miscellany. – Vol. XXIV. (Camden Fourth Series. – Volume 9.). – London: Royal Historical Society, 1972. – P. 187.

¹³ Цит. за: Брайант А. Вказ. праця. – С. 345.

¹⁴ Собрание неизданных актов... – С. 23–25.

¹⁵ Там само. – С. 26–29.

¹⁶ Там само. – С. 23–29.

¹⁷ The Ayenbite of Inwit. A Translation of Parts into modern English by A. J. Wyatt. – London: W. B. Clive&Co, 1889. – P. 25.

¹⁸ Memorials of London and London Life in the XIII, XIV and XV centuries A.D. 1275–1419. Ed. by Henry Thomas Riley. – London: Longmans, Green and Co, 1868. – P. 88.

¹⁹ The Ayenbite of Inwit... – P. 26.

²⁰ Richard Calle to John Paston I (1461, 29 December)// The Paston Letters: A Selection in Modern Spelling. Ed. by Norman Davis. – Oxford: OUP, 2008. – P. 88.

²¹ Jean Froissart. Op. cit. – P. 212. Chronicles. Ed. by Geoffrey Brereton. – Book Four (1389–1400). – London: Penguin Books, 1978. – 496 с.

²² Там само. – P. 213–221.

²³ The Chronicle of Adam of Usk A.D. 1377–1421. Second Edition by Henry Frowde, 1904. Facsimile reprint of the English translation – Lampeter: Llanerch Enterprises, 1990. – P. 17–18.

²⁴ Samuel K. Cohn, Jr. Op. cit. – P. 262–271.

²⁵ Там само. – P. 283–292.

²⁶ Ms. Rawlinson B. 355 // Six Town Chronicles of England. Ed. by Ralph Flenley. – Oxford: Calrendon Press, 1911. – P. 101–113.

²⁷ R. H. Britnell. The Commercialisation of English Society. Second edition. (Manchester Medieval Studies.) – Manchester: Manchester University Press, 1996. – P. 236.

²⁸ A series of precedents and proceedings in criminal causes extending from the year 1475 to 1640, extracted from act-books of ecclesiastical courts in the diocese of London, illustrative of the discipline of the Church of England. – London: Francis&John Rivington, 1847. – P. 9.

²⁹ Jane Laughton. Mapping the Migrants: Welsh, Manx and Irish Settlers in Fifteenth-Century Chester // Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600. Edited by Catherine A.M. Clarke. – Cardiff: University of Wales Press, 2011. – P. 178–179.

³⁰ Helen Fulton. The Outside Within: Medieval Chester and North Wales as a Social Space // Mapping the Medieval City... – P. 149–168.

³¹ John Benet's Chronicle for the years 1400 to 1462. Edited by G.L. Harriss, and M.A. Harriss. // Camden Miscellany. – Vol. XXIV. (Camden Fourth Series. – Volume 9.) – London: Royal Historical Society, 1972. – P. 151–233.

³² Richard F. Kaeuper. Chivalry and Violence in Medieval Europe. – Oxford: OUP, 1999. – P. 149–150, 159–160.

В статье рассматриваются причины и ход социальных конфликтов в английских позднесредневековых городах. Автор анализирует комплекс нарративных и актовых источников, свидетельствующих о степени социального напряжения в городах того времени. Как отдельный вид социально инспирированного противостояния рассматривается уголовная преступность. В итоге автор приходит к выводу о наличии существенной социальной напряженности в английских городах XIV–XV вв., вызванной, прежде всего, социальным неравенством и ксенофобией. С другой стороны, в отдельных полиэтнических городах удавалось сохранять относительный мир.

Ключевые слова: Англия, средние века, городская история, социальная напряженность, конфликт.

This article deals with the reasons and the course of social unrest in late medieval English towns and cities. To this end the author analyzes narrative sources, pieces of royal legislation and the materials of coroners' inquisitions touching upon the question of social tensions. The criminal activities are viewed as a special kind of socially instigated havoc. The researcher concludes that there existed some significant social tension in English cities of 14–15th c., caused primarily by social inequality and xenophobia. On the other hand, some polyethnic cities managed to preserve a relative state of peace.

Keywords: England, Middle Ages, urban history, social unrest, conflict.

ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА ТА ЇЇ ГУМАНІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглянуто початкові етапи формування ідентичності Філіпа Меланхтона як гуманіста. Особливу увагу було приділено аналізу первинної соціалізації Меланхтона у родинному колі та впливу його видатного родича – Йоганна Рейхліна. Також було реконструйовано різні кола спілкування юнака у школі Пфорцхайму та їх вплив на ідентитарні пошуки Меланхтона.

Ключові слова: Філіп Меланхтон, Гуманізм, ідентичність, соціалізація, освіта.

Діяльність відомого гуманіста і реформатора Філіпа Меланхтона (1497–1560) і до сьогодні не отримала однозначної оцінки в середовищі істориків. Значною мірою це пов'язано із тим, що остаточно не вирішене питання, ким він був – гуманістом чи реформатором? Розв'язання цієї проблеми значною мірою залежить від з'ясування процесів пов'язаних із формуванням ідентичності мислителя на ранньому етапі його життя, коли відбувалося складанням комплексу особистих рис, ерудиції, світогляду, досвіду, всього того, що він набував у соціальній взаємодії, і того, що будучи суб'єктивно адаптованим, стало невід'ємною частиною особистості Меланхтона. Ця проблема лише частково розглядалася у німецькій історіографії. Це роботи В. Маурера, Х. Шайбле, П. Бана¹.

Формування ідентичності юного Меланхтона відбувалось в гуманістичному просторі. Тому ми окремо зупинимося на елементах цього простору – колах спілкування Меланхтона в період шкільного навчання, а також впливі Йоганна Рейхліна (1455–1522)² на виховний процес майбутнього мислителя. В якості джерел для дослідження даної проблеми ми залучили трактати та публічні промови Ф. Меланхтона, а також свідчення його сучасників.

Перше знайомство Філіпа Меланхтона з гуманізмом відбулося в досить ранньому віці, коли його домашнім вчителем став відомий на той час гуманіст Йоганн Унгер³, який був близьким до гуманістичного кола Йоганна Рейхліна. Наше звернення до цієї особистості пов'язане із незаперечним впливом Йоганна Унгера на формування світогляду Філіпа, а також на його зацікавленість педагогікою та її методами.

Як свідчать джерела, говорячи про свого першого вчителя, Меланхтон насамперед відзначав дві основні якості викладача: «прекрасний фахівець граматики» і «проповідник, який багато вистраждав за свої переконання»⁴. Висока фахова підготовка і побожність викладача, на яку звертає увагу Меланхтон, доповнювалася ще однією якістю – вимогливістю. Щоправда, остання, виглядає дещо суворою. Наприклад, Меланхтон зазначає, що головною вимогою Унгера до учнів було вивчення та складання правильних граматичних конструкцій. У ролі підручних навчальних матеріалів використовували творчість Вергілія⁵. Гуманіст звертає увагу на те, що заняття були достатньо інтенсивними, навантаженими так, що Філіпу доводилося здійснювати граматичний аналіз від 20 до 30 віршів⁶. Вочевидь, це навантаження було дійсно великим і, судячи із тексту, не завжди малому Філіпу все давалося із легкістю. Не раз він був покараний, і, якщо вірити тексту, учитель карав фізично – бив хлопця (*dabat plagas mihi*)⁷.

Жорстокість у поводженні з учнями була закономірною для середньовічної школи. Адже за нею навіть закріпився стійкий красномовний фразеологізм – «жити під палицею» («sub virga degere»), а вчитель інакше не зображувався, ніж із кийком (Stock)⁸.

Проте Меланхтон був далекий від думки пов'язувати суворість Унгера із безпричинною жорстокістю. Зі слів Меланхтона можна зрозуміти, що вчительські стусани навіть не сприймалися суворими, навпаки, покарання здавалося учневі помірним і корисним: «Він був пречудовою людиною, він любив мене як сина, а я його – як батька. Я сподіваюсь, що ми скоро зустрінемося у житті вічному. Я любив його всупереч суворості, яка все ж не була суворістю, а батьківським покаранням, що націлювало мене на ґрунтовність»⁹. У словах Меланхтона помірна суворість навіть схвалюється і видається доцільною для прищеплення старанності. На факті суворості в педагогічній практиці наголошує і Х. Шайбле, пояснюючи, що успішність педагогіки Йоганна Унгера полягала в тому, що він надавав глибокі знання латинської мови у суворості (Streng) та любові¹⁰. Таким чином, можна зафіксувати сприйняту від Унгера Меланхтоном важливу педагогічну рису: постановка складного завдання й одночасний вимогливий контроль, що «привчає учня до ґрунтовності».

Навчання Меланхтона під керівництвом Йоганна Унгера закінчилося в 1508 р. Тоді сім'я Шварцердів виїхала до Пфорцхайму, де проживала бабуся Філіпа – Елізабет Ройтер, яка взяла онуків під свою опіку¹¹. Власне, з цього моменту можна говорити про цілеспрямоване гуманістичне виховання під впливом Йоганна Рейхліна.

У Пфорцхаймі Меланхтон відвідував школу, яка перебувала під керівництвом відомого гуманіста Георга Сімлера (1477–1536) і вважалася однією з найкращих латинських шкіл Німеччини¹².

Пфорцхайм займає особливе місце в житті Меланхтона. У цей період, окрім інтенсивного навчання, юнак набуває першого досвіду соціалізації¹³. Родинне коло спілкування органічно доповнилося шкільним колом. Спільним для них був гуманізм і прямий або опосередкований вплив Й. Рейхліна. Дослідити наскільки навчання в юнацькі роки вплинуло на професійне становлення Меланхтона можна за допомогою аналізу міжособистісних зв'язків та так званого «освітнього середовища», яке у своєму соціальному і просторово-предметному оточенні має власну систему впливів й умов формування особистості¹⁴. Звертання до соціальної психології є особливо актуальним у визначенні специфіки культурно-освітнього середовища школи, а згодом університету як простору соціалізації молодого Меланхтона.

Перебування Меланхтона у Пфорцхаймі виявилось недовгим. Усього лише один рік – із жовтня 1508 – по жовтень 1509 р. Проте за інтенсивністю навчання, формуванням важливих педагогічних навичок і уявлень та розширенням власного комунікативного простору цей рік виявився насиченим. Як зазначає У. Кьопф, новації, які поширювалися з Італії наприкінці XV – початку XVI ст. у царині шкільної й університетської освіти, адаптувалися Меланхтоном вже під час навчання у Пфорцхаймі¹⁵. Усе це стало можливим завдяки піклувальникам школи, які турбувалися, щоб нові ідеї і розробки знаходили втілення у шкільних програмах¹⁶.

Як уже було зазначено, школа Пфорцхайму за часів Меланхтона перебувала під керівництвом відомого гуманіста Георга Сімлера¹⁷, який став одним із перших учителів Меланхтона. За своїми переконаннями Георг Сімлер належав до типового кола німецьких гуманістів, які використовували і примножували діяння своїх попередників у справі освіти та поширенні класичних мов. Тому у школі Пфорцхайму Меланхтон мав можливість опанувати не лише обов'язкову латину, але й на досить високому рівні грецьку мову. Як зазначає у своєму дослідженні В. Маурер, грецьку Меланхтону викладав особисто Сімлер, щоправда не на регулярних уроках, а в межах позакласних занять. Така практика не була унікальною, навпаки, достатньо поширеною, особливо коли йшлося про обдарованих дітей¹⁸. Щоправда саме ця обставина дала підстави окремим дослідникам зробити висновок, що викладання грецької «в межах позакласних занять» було викликано, передусім, досить низьким рівнем самої школи¹⁹. Дозволимо не погодитися із таким твердженням: сам Меланхтон у 1552 р., згадуючи Пфорцхайм та описуючи усі його переваги, заявив, що найбільш гідною окрасою міста була школа²⁰.

Не менш яскравою особистістю був і інший вчитель Меланхтона Йоганн Хільдебрандт (пом. 1515), який працював у школі у 1503–1511 рр.²¹. Хільдебрандт, латиніст і грецист, входив до

рейхлінівського кола спілкування. Окрім викладацької роботи він також займався науковою коректурою у відомого книговидавця Томаса Ансельма. Коли у 1511 р. Т. Ансельм переніс друкарню у Тюбінген Меланхтон, який на той час викладав у місцевому університеті, вслід за колишнім учителем, стане науковим коректором у друкарні. Хоч ми не знаходимо у документах згадок про безпосередній зв'язок між Хільдебрандтом та роботою Меланхтона в друкарні, однак ігнорувати його прямий вплив на формування Меланхтона як фахівця-коректора (Меланхтон працював на посаді головного коректора (*sein wichtigster Korrektor*)²² ми також не можемо.

Варто згадати ще одного викладача школи Пфорцхайму, який і після початку Реформації підтримував дружні стосунки із Меланхтоном, – Ніколаса Гербеля (1485–1460). Особистість, як і більшість гуманістів із кола Рейхліна, – непересічна. Юрист і фахівець із церковного та римського права, професор історії (*Professor der Geschichte*) Гербель закінчив школу Пфорцхайму і навчався у Віденському та Кельнському університетах, а з 1507 р. працював викладачем латини у Пфорцхаймі. 15 березня 1509 р. саме Гербель був у ролі свідка під час гуманістичного обряду зміни німецького прізвища Філіпа Шварцерд на грекомовне – Меланхтон²³. Після переїзду до Страсбурга Гербель був прийнятий до місцевого гуманістично-літературного товариства. Реформація не стала перешкодою для шкільної дружби, і Гербель підтримував добрі взаємини як із гуманістичним табором, що не прийняв Реформацію, так із Меланхтоном та Лютером²⁴. Найбільшою пристрастю Гербеля залишалась грецестика²⁵, що не могло не позначитися і на його учнях.

Загалом, спілкування і навчання у школі Пфорцхайму під керівництвом згаданих відомих викладачів школи, які до того ж входили до рейхлінівського гуманістичного кола, дають підстави говорити про певний континуїтет гуманістичного виховання Меланхтона в юнацькі роки. Водночас плеяда знаменитих учителів школи є важливим аргументом на користь визнання високого рівня навчального закладу та свідченням ґрунтовної мовної підготовки у школі самого Меланхтона. Це, безумовно, визначить подальшу фахову орієнтацію гуманіста.

Ще одне важливе коло спілкування молодого Меланхтона склали учні школи, товариші Філіпа, дружба і добрі зв'язки з якими у нього збереглися впродовж всього життя. Нерідко вони виявлялися колегами у справі Реформації та реформування освіти. Джерела зберегли імена кількох яскравих особистостей, які примножили славу школи і з якими Меланхтон пізніше з більшою чи меншою інтенсивністю підтримував зв'язок вже як відомий теолог лютеранства.

До близьких шкільних друзів належить Симон Грінеус²⁶ (1493–1541), який був на чотири роки старшим від Меланхтона. Грінеус, або як його називали на гуманістичний лад – Гріней, був вихідцем із селян, проте згодом став одним із найбільших знавців грецької культури у Німеччині (*bedeutende Grazist*)²⁷. Ерудита Грінеуса в подальшому вважали неперевершеним фахівцем з редагування грецьких математично-природничих наукових текстів. Працюючи в роки Реформації (за рекомендацією Меланхтона) у книгосховищі бенедиктинського монастиря міста Лорш (Гессен) Грінеус знайшов рукопис кодексу Лівія, у якому містилися раніше невідомі п'ять книг (41–45)²⁸. Книги були видані у Базелі в 1531 р. у видавництві Йоганна Фробена із передмовою Еразма Роттердамського²⁹.

Симон Грінеус у зрілі роки позиціонував себе як лютеранина, за що навіть одного разу був арештований у Будапешті. Після цього інциденту гуманіст був змушений утікати до Віттенберга. У 1524 р. він отримав місце викладача у Гейдельберзькому університеті на оновленій кафедрі грецької мови³⁰. Незабаром Гріней переїхав до Базелю, де також працював викладачем в університеті (1529).

Дружба між Меланхтоном і Симоном Грінеусом тривала довгі роки. Меланхтон у найбільш критичні моменти життя Грінеуса часто допомагав своєму шкільному товаришу. Так, у квітні 1523 р. реформатор надав йому притулок у своєму домі й, по суті, став його наставником у євангелічній вірі. Однак, ймовірно, взаємна симпатія більшою мірою ґрунтувалася на палкій любові обох до античної філософії і *consensus omnium saeculorum* («універсальної наукової правди»). Попри відданість Реформації Гріней залишався гуманістом, підтримував гарні сто-

сунки з Еразмом та Томасом Мором³¹, що, як відомо, не вдалося ані Лютеру, ані в повній мірі Меланхтону і багатьом іншим реформаторам³².

Серед друзів-школярів необхідно згадати також Каспара Хедіо, Франциска Іреніка і Матіаса Ерба³³, яких називали елітою школи Пфорцхайму³⁴.

Стосунки із Каспаром Хедіо (1494–1552)³⁵, майбутнім істориком, реформатором і євангелічним богословом склалися не настільки тісними, як це було із Грінеусом, однак достатньо дружніми. Хедіо був більшою мірою релігійним діячем – з його іменем пов'язують Реформацію у Страсбурзі. Одним із важливих завдань він вважав роботу над перекладами праць Отців Церкви та їх філологічну обробку. Разом з тим Хедіо, як і Меланхтон, багато зусиль докладав до покращення освіти. Йому належить письмова пропозиція пфальцграфу щодо створення публічної бібліотеки, що була б доступною для нижчих станів³⁶.

Франциск Іренік був більше схильний до гуманістичних студій. Його влучно охарактеризував Х. Шайбле, зазначивши, що це був «ein frühreifendes Genie von ungewöhnlicher Arbeitskraft»³⁷. Це не перебільшення. Усього у 23 роки Франциск Іренік видав у друкарні Томаса Ансельма грандіозну роботу – «Germaniae exegeseos volumina duodecim a Francisco Irenico Ettelingiacensi exarata» (1518)³⁸. Значну допомогу у створенні цієї праці надав Ф. Меланхтон.

І, насамкінець, ще один діяч, із яким Меланхтон відвідував школу Пфорцхайму, – це Матіас Ерб (1495–1571)³⁹, який також згодом продовжив навчання з Меланхтоном у Тюбінгені⁴⁰. Щоправда надалі їхні шляхи не перетиналися, проте залишилося листування⁴¹. Це теж була непересічна особистість у реформаційному русі. Релігійні погляди Матіаса Ерба формувалися під впливом Ульріха Цвінглі і його безпосереднім керівництвом – Ерб кілька років провів у Швейцарії, де в 1531 р. як капелан став учасником фатальної для Цвінглі битви при Каппелі. Після загибелі Цвінглі Ерб був запрошений герцогом Георгом I Вюртемберзьким (1498–1558) для проведення Реформації, що розпочалася у його володіннях із 1531 р. Тоді Ерб для уніфікації вчення створив катехізис (1538 р.)⁴². Таким чином, значна частина життя і реформаційної діяльності Ерба була пов'язана із Вюртембергом.

Отже, домашнє виховання та латинська школа Пфорцхайму стали важливими етапами первинної соціалізації Філіпа Меланхтона. Розглянуті кола спілкування підтверджують, що у формуванні світоглядної парадигми важливу роль відіграло гуманістичне оточення. Комунікативний простір, у якому зростав Меланхтон, був наповнений представниками гуманістичної культури.

Особливе місце у вихованні Меланхтона займають викладачі та колеги-учні, для яких філологічні дисципліни і побожність перебували в безперечному пріоритеті. Гуманістична освіченість і високі моральні якості – основні складові світоглядної парадигми Меланхтона, набувалися й адаптувалися в соціальній взаємодії з високоосвіченими педагогами і стали невід'ємною частиною особистості майбутнього гуманіста та реформатора. Цей факт підтверджується звертанням уже зрілого Меланхтона до біографій своїх наставників і використання окремих епізодів їх життя як дидактичних ілюстрацій у власній педагогічній діяльності. Такі чесноти вчителів, як відданість професійній діяльності, високий фаховий рівень, побожність, уміння формулювати учням завдання та вимогливо контролювати їх виконання стануть основою власних педагогічно-гуманістичних і релігійних практик Меланхтона.

¹ Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. B. I. – Göttingen: Ruprecht, 1967. – S. 14–44; Scheible H. Melanchthon und die oberrheinischen Humanisten (Neudruck der Ausgabe 2001) // Aufsätze zu Melanchthon. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. – Tübingen: J.C.B. Mohr, 2010. – Bd. 49. – Nr. 3. – S. 46–64; Bahn P. «Als ich ein Kind war...» // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 11–15.

² Філіп Меланхтон народився у родині Георга та Барбари Шварцердів. Його дитячі роки пройшли в будинку дідуса по материнській лінії Йоганна Ройтера, який був пов'язаний тісними родинними зв'язками із знаменитим німецьким гуманістом Йоганном Рейхліном.

- ³ Volbeding J. Die Uebergabe des Augsbургischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melanchthons. – Leipzig, 1829. – S. 25.
- ⁴ CR. Vol. XXV. – Halle: C.A. Schwetschke, 1856. – P. 448.
- ⁵ Ibid. – P. 448–449.
- ⁶ Очевидно, що таку кількість учень повинен був розібрати протягом уроку. Gehres S. Bretten's kleine Chronik, welche zugleich umständliche Nachrichten von Melanchthon und seiner Familie enthält. – Erlingen: H. Locher, 1805. – S. 86.
- ⁷ CR. Vol. XXV. – Halle: C.A. Schwetschke, 1856. – P. 448.
- ⁸ Ziegler T. Geschichte der Pädagogik. – München: Beck, 2014. – S. 27.
- ⁹ CR. Vol. XXV... – P. 449.
- ¹⁰ Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 30.
- ¹¹ Ibid. – S.15.
- ¹² Kremer H. Die Lateinschule zu Pforzheim // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges., 1997. – S. 35.
- ¹³ Gehres S. Bretten's kleine Chronik, welche zugleich umständliche Nachrichten von Melanchthon und seiner Familie enthält. – Erlingen: H. Locher, 1805. – S. 90.
- ¹⁴ Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. – М., 2001. – С. 14.
- ¹⁵ Köpf U. Martin Luthers Beitrag zur Universitätsreform // Lutherjahrbuch 80. Jahrgang 2013: Organ der internationalen Lutherforschung. Lutherjahrbuch. Bd. 80. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – S. 32.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Див про нього: Scheible H. Melanchthons Pforzheimer Schulzeit. Studien zur humanistischen Bildungselite // Pforzheim in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Stadtgeschichte des 16 – 18. Jahrhunderts / Hrsg. von Hans-Peter Becht (Pforzheimer Geschichtsblätter, Band 7). – Sigmaringen: Jan Thorbecke 1989. – S. 9–50.
- ¹⁸ Maurer W. Der jungen Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. B. I. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. – S. 20.
- ¹⁹ Gruhn R. Philipp Melanchthon 2010. Humanist – Reformator – Aufklärer. Philipp Melanchthon zum 450 Todesjahr. – Kempten: Volkshochschule, 2010. – S. 13.
- ²⁰ CR. Vol. XI. – Halle: C.A. Schwetschke, 1843. – P. 1001.
- ²¹ Gehres S. Bretten's kleine Chronik, welche zugleich umständliche Nachrichten von Melanchthon und seiner Familie enthält. – Erlingen: H. Locher, 1805. – S. 90.
- ²² Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon... – S. 53.
- ²³ Scheible H. Melanchthon und die oberrheinischen Humanisten // Derselbe, Aufsätze zu Melanchthon (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation). B. 49. – Tübingen: Mohr (Paul Siebeck), 2010. – S. 55.
- ²⁴ Büchle A. Der Humanist Nikolaus Gerbel aus Pforzheim. – Durlach: A. Dups, 1886. – S. 3.; Maurer W. Der jungen Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation... – S. 21.
- ²⁵ Scheible H. Melanchthon und die... – S. 55.
- ²⁶ Maurer W. Der jungen Melanchthon... - Bd. 1. – S. 22.
- ²⁷ Greschat M. Philipp Melanchthon: Theologe, Pädagoge und Humanist. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2011. – S. 75.
- ²⁸ Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe. B. 11. – Stuttgart-Bad Constatt: Frommann-Holzboog, 2003. – P. 587.
- ²⁹ Scheible H. Simon Grynaeus schreibt an Joachim Camerarius // Eine Neuerwerbung der Heidelberger Universitätsbibliothek (1989): Forschungsbeiträge. – 1996. – P. 517–532.
- ³⁰ Holzberg N. Olympia Morata und die Anfänge des Griechischen an der Universität Heidelberg // Heidelberger Jahrbücher. – 1987. – No. 31. – S. 85.
- ³¹ Докладніше див: Grynaeus Simon // Allgemeine Deutsche Biographie. B. 10. – Leipzig: Duncker und Humblot, 1879. – S. 72–73.
- ³² Jenny B. R. Tod, Begräbnis und Grabmal des Erasmus von Rotterdam // Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde № 86 – Bd. 2 (1986). – S. 65, 90–92. Див. також: Scheible H. Melanchthons Werdegang // Aufsätze zu Melanchthon. – Tübingen: Mohr Verlag, 2010. – S. 31.
- ³³ Philipp Melanchthon 1497 – 1997: die bunte Seite der Reformation / Wilhelm Schwendemann. – Freiburg:

Münster, 1997. – S. 170.

³⁴ Scheible H. Melanchthon: eine Biographie. – München & C.H.Beck, 1997. – S. 15.

³⁵ Stupperich R. Kaspar Hedio // Neue Deutsche Biographie. B. 8. – Berlin: Duncker und Humblot, 1969. – S. 188–189.

³⁶ Keute H. Reformation und Geschichte. Kaspar Hedio als Historiograf. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1980. – 424 s.

³⁷ «Скороспілий геній надзвичайної робочої сили». Цит за: Scheible H. Melanchthon und die... – S. 52.

³⁸ Germaniae exegeseos volumina duodecim a Francisco Irenico Ettelingiacensi exarata [...]. – Hagenau: Th. Anshelm, 1518. Див.: Günther C. Franciscus Irenicus aus Ettlingen. Aus dem Leben eines Humanisten und Reformators // Oberrheinische Studien. – 1975. – Bd 3. – S. 353–371.

³⁹ Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe. B. 11. – Stuttgart-Bad Constatt: Frommann-Holzboog, 2003. – P. 413.

⁴⁰ Scheible H. Melanchthon: Eine Biographie ... – S. 20.

⁴¹ Щодо листування існують деякі сумніви. Див.: Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe. B. 11. – Stuttgart-Bad Constatt: Frommann-Holzboog, 2003. – P. 413.

⁴² Das Haus Württemberg. Ein biographisches Lexikon. Sönke Lorenz, Dieter Mertens, Volker Press Hrsg. – Stuttgart: Kohlhammer, 1997. – S. 126–127.

В статье были рассмотрены начальные этапы формирования идентичности Филиппа Меланхтона как гуманиста. Особое внимание было уделено анализу первичной социализации Меланхтона в семейном кругу и влиянию его известного родственника – Иоганна Рейхлина. Также были реконструированы разные круги общения юноши в школе Пфюрцхайма и их влияние на идентитарные искания Меланхтона.

Ключевые слова: Филипп Меланхтон, Гуманизм, идентичность, социализация, образование.

In this paper, we focused on the early stages of shaping of the Philipp Melanchthon's identity as a Humanist. Attention was paid to analysis of the Melanchthon's initial socialization among his relatives and, especially, to the influence of his famous uncle – Johannes Reuchlin. In addition, we have restored Melanchthon's different circles of communication during his studying in the school of Pforzheim and their impact to the shaping of his identity.

Keywords: Philipp Melanchthon, the Humanism, identity, socialization, education.

ВНЕСОК ГЕНРІ КІССІНДЖЕРА У НАЛАГОДЖЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ США ТА КИТАЄМ

У статті розглянуто період нормалізації американо-китайських відносин у 70-х рр. XX ст. Проаналізовано роль Генрі Кіссінджера у становленні дипломатичної співпраці США та КНР. Ключові слова: американо-китайські відносини, Генрі Кіссінджер, дипломатія.

До початку 70-х років Китай перетворюється на самостійний центр сили у міжнародних відносинах, в одну з провідних держав Східної Азії. Сполучені Штати розуміють, що їм потрібно співпрацювати з Китаєм. Не останню роль у цьому питанні відігравали також радянсько-китайські протиріччя, які враховувалися керівництвом США. Генрі Кіссінджер, радник президента з питань національної безпеки, дотримувався думки, що Китай може стати хорошою протипагою проти СРСР, і навіть винайшов новий термін «тристороння дипломатія». Він вів секретний обмін повідомленнями з китайськими посередниками і здійснював таємні візити до Пекіну, у ході яких обговорював важливі питання. Аналіз політичних кроків Генрі Кіссінджера дозволить зрозуміти, яким чином відбувалося зближення США та Китаю, і які це мало наслідки для обох держав та міжнародного становища загалом.

Найбільш повно діяльність Кіссінджера представлена у американській історіографії, в першу чергу варто виділити праці Марвіна і Бернарда Кальб¹ та Волтера Айзексона². Ці біографи детально описують життєвий та політичний шлях дипломата, аналізують його дії на посаді радника президента з питань національної безпеки та державного секретаря США. Американський історик Роберт Даллек, що спеціалізується на дослідженні американських президентів, присвятив одну зі своїх праць³ Ніксону та Кіссінджеру, детально описавши їх дипломатичну кар'єру. Співпрацю президента та держсекретаря досліджував також Херш Сеймур⁴. Важливою для нас є «Дипломатія» самого Кіссінджера⁵, у якій він окремо розповідає про зовнішньополітичний курс США щодо Китаю. У вітчизняній історіографії немає ґрунтовних праць, які б виокремлювали діяльність конкретно Кіссінджера, але багато науковців займались дослідженням американо-китайських відносин, є низка статей, присвячена цій тематиці.

Для здійснення дослідження варто було залучити англійські джерела. Основу джерельної бази цієї статті становлять мемуари Кіссінджера⁶ і Ніксона⁷, а також серія документів Держдепартаменту США під назвою «Foreign Relations of the United States»⁸.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей налагодження дипломатичних відносин між США та Китаєм та визначенні ролі Генрі Кіссінджера у цьому процесі.

Річард Ніксон та Генрі Кіссінджер розглядали політику співпраці з Китаєм перш за все в контексті розв'язання конфлікту у В'єтнамі, який на той час перетворився на головну внутрішньополітичну проблему США і значно заважав здійсненню міжнародної розрядки⁹. Багато держав засудили американське вторгнення до В'єтнаму. В середині країни були масові демонстрації проти війни, що погрожувало внутрішній стабільності держави. Також Вашингтон прагнув встановити стійкий баланс у трикутнику найбільш впливових світових держав США-СРСР-КНР, добитися послаблення радянського тиску на НАТО в Європі і за допомогою КНР протидіяти зростанню радянського впливу в Азії¹⁰.

У 1969 році між представниками КНР і США відбувся секретний обмін думками після конфліктів на радянсько-китайському кордоні. 5 вересня заступник Держсекретаря США Елліот

Річардсон заявив, що у разі виникнення масштабного збройного конфлікту між Китаєм і СРСР Сполучені Штати не залишаться байдужими. Ця заява була зроблена на підставі доповіді ЦРУ, згідно з якою на момент прикордонних зіткнень біля радянсько-китайського кордону знаходилося 40 радянських дивізій, а з китайської сторони значного зосередження військ не спостерігалось. А 6 квітня з Пекіну надійшла сенсаційна пропозиція: американська збірна з настільного тенісу, що знаходилася на чемпіонаті в Японії, запрошувалася до Китаю за рахунок КНР¹¹. Це був перший офіційний візит американців до КНР з моменту її утворення в 1949 році.

Завдяки тому, що першою офіційною американською делегацією, яка відвідала Китай, стала команда гравців з настільного тенісу, цей етап у відносинах між США і КНР отримав назву «пінг-понгова дипломатія».

У 1972 році до США приїхали китайські спортсмени, які вже тоді вважалися одними з лідерів у настільному тенісі. Вони також провели ряд показових зустрічей з американськими спортсменами і змогли ближче познайомитися з Америкою¹².

Це був прорив у американсько-китайських відносинах. Завдяки чудовій грі та підприємливістю прем'єра Держради КНР Чжоу Еньлая і Держсекретаря США Генрі Кіссінджера у відносинах Пекіна і Вашингтона намітились позитивні зрушення. Разом з тим, це також сприяло зміні геополітичної ситуації у «великому стратегічному трикутнику» США-СРСР-КНР: зміцнило становище КНР і США та послабило позиції СРСР, який до кінця 1970-х опинився в міжнародній ізоляції¹³.

Дипломатія пінг-понгу створила сприятливий політичний фон, який уможливив візити радника президента США з питань національної безпеки Г. Кіссінджера до Китаю в липні та жовтні 1971 року. У липні 1971 Кіссінджер здійснив таємний візит до Пекіна. Ніксон прагнув з'ясувати, наскільки Китай зможе взаємодіяти з США в сфері протидії радянській геополітичній загрози¹⁴. Під час свого першого візиту Кіссінджер підкреслив, що «США більше не є ворогом Китаю, вони не будуть більше ізолювати Китай, підтримають пропозицію про відновлення членства КНР в ООН, але будуть виступати проти вигнання з ООН представників Чан Кайші»¹⁵. Крім того, в бесіді з Чжоу Еньлаєм Генрі Кіссінджер позначив питання порядку денного, які планувалося обговорити під час візиту до Китаю президента Ніксона (ситуація в Індокитаї, Тайванська проблема, ставлення до третіх країн (Японії та СРСР), контроль над озброєннями і т. д.). Найболючішою темою обговорення була Тайванська проблема, в якій США пішли на поступки КНР, погодившись вивести дві третини збройних сил США з Тайваню після В'єтнамської війни. На знак теплового ставлення до Китаю, Генрі Кіссінджер передав Китаю знімок радянських військових об'єктів, зроблений американським супутником¹⁶. У ході бесід з китайськими керівниками Кіссінджер зрозумів, що керівництво КНР вважало головною загрозою для безпеки своєї країни Радянський Союз. Китайські лідери прагнули отримати запевнення Вашингтона про відмову США блокуватися з Радянським Союзом проти КНР. По суті принципи цілі США і КНР збігалися щодо зусиль в рамках глобальної рівноваги сил¹⁷.

Між візитами Генрі Кіссінджера відбулася ще одна важлива історична подія – США підтримали кандидатуру КНР до складу ООН, а незабаром делегація Народного Китаю зайняла місце Тайваню в числі постійних членів у Раді безпеки ООН, незважаючи на протидію США. Ізоляція КНР завершилася.

Під час другого візиту Генрі Кіссінджера в жовтні 1971 року сторони обговорили майбутнє Тайваню, японську оборонну політику, війну у В'єтнамі, конфлікт через Бангладеш і деталі майбутнього візиту президента Р. Ніксона до Китаю. Крім того, Генрі Кіссінджер і Чжоу Еньлай обговорили чернетки Шанхайського комюніке, яке ще належало підписати¹⁸.

Бесіди Кіссінджера підготували візит президента Ніксона в Китайську Народну Республіку. Його кульмінацією стало підписання двостороннього Шанхайського комюніке, яке, за словами Кіссінджера, «стало орієнтиром для китайсько-американських відносин на наступне десятиліття»¹⁹. І ось, 21 лютого 1972 відбувся намічений візит Річарда Ніксона до Китаю.

Перша та єдина зустріч Ніксона та Мао відбулася в момент, коли ще не існувало офіційних міждержавних відносин між КНР і США. У той же час вона не тільки означала їх фактичну нор-

малізацію, але і заклала фундамент взаємовідносин між політичними лідерами Китаю та Америки на подальші роки, а безпосередньо для Мао і Ніксона стала однією з вищих досягнень в їх зовнішній політиці.

Готовність Ніксона йти на поступки в питаннях Тайваню та їх взаєморозуміння того, що обидві держави мають більш потужного противника, в загальному визначили основи для «Шанхайського комюніке» від 28 лютого 1972 року²⁰.

В той час, як Китай підтвердив підтримку воєн національно-визвольного характеру, то США, в свою чергу, підтвердили прихильність до мирного вирішення спірних питань; в цей же час обидві країни образно виразили опозиційне ставлення до «гегемонії» радянського впливу в Азійсько-Тихоокеанському регіоні²¹.

Це було не лише актом підтвердження антирадянської основи пекінсько-вашингтонського зближення, але й перекреслило собою пропозиції Москви щодо американо-радянської співпраці у випадку, якщо КНР становитиме для них обопільну загрозу²².

28 лютого, в кінці візиту Ніксона до Китаю був опублікований текст Шанхайського комюніке КНР і США, яке так довго обговорювалося обома сторонами. Там заявлялося, що:

- 1) прогрес у напрямку нормалізації відносин між КНР і США служить інтересам усіх країн;
- 2) обидві сторони бажають зменшити небезпеку виникнення міжнародного військового конфлікту;

- 3) жодна зі сторін не претендує на гегемонію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, і кожна з них буде протистояти зусиллям якої іншої країни або групи країн встановити подібну гегемонію²³.

Головне що об'єднувало США і Китай – бажання послабити вплив Радянського Союзу в Азії і в світі. Саме тому одна зі статей Шанхайського комюніке говорить про недопущення гегемонії якоїсь держави в Азії, там зазначалось: «Є істотні відмінності між Китаєм і США у своїх соціальних системах і зовнішній політиці. Проте, обидві сторони погодилися, що країни, незалежно від їхніх соціальних систем, повинні будувати свої відносини на принципах поваги суверенітету і територіальної цілісності всіх держав, без агресії стосовно інших держав, невтручання у внутрішні справи інших держав, рівності та взаємної вигоди, мирного співіснування. Міжнародні суперечки повинні бути врегульовані на цій основі, не вдаючись до використання сили чи погрози силою. Сполучені Штати та Китайська Народна Республіка готові застосовувати ці принципи у своїх взаємовідносинах»²⁴.

Таким чином, почалася епоха нормалізації відносин між Китаєм і США. У 1973 році між головою Китаю і президентом США була встановлена телефонна лінія. Починаючи з 1971 року, сторони постійно обмінювалися даними про дислокацію радянських військ. У зв'язку з Вотергейтським скандалом та відходом Ніксона з поста президента, нормалізація відносин між США і КНР дещо сповільнилася. Однак, 1 січня 1979 між КНР і США встановилися дипломатичні відносини. Китай і США часто обмінювалися візитами офіційних осіб. Сторони почали активну співпрацю у військовій, економічній, культурній, науковій сфері і т. д.²⁵

У наступному році взаємодія США і КНР вийшла на якісно новий рівень. Нове спільне комюніке, опубліковане в лютому 1973 р. передбачало, що обидві країни будуть спільно протидіяти спробам будь-якої держави встановити світове панування. Тим самим, відносини між США і КНР набули характеру складного поєднання партнерства з серйозними розбіжностями в деяких питаннях²⁶.

Таким чином, можна говорити про те, що американське керівництво стало не без успіху розігрувати проти Радянського Союзу «китайську карту». У результаті на міжнародній арені склався трикутник США-СРСР-КНР²⁷.

Міжнародне становище Китайської Народної Республіки істотно змінилося. У жовтні 1971 р представник КНР зайняв місце Китаю в ООН. У вересні 1972 г. були нормалізовані відносини КНР з Японією. На відміну від США Токіо пішов на встановлення повних дипломатичних відносин з Пекіном, розірвавши офіційні зв'язки з Тайванем і визнавши уряд КНР «єдиним законним урядом Китаю», а Тайвань – «невід'ємною частиною КНР»²⁸.

В рамках даної концепції СРСР і США ставилися на одну дошку. Тим самим протистояння СРСР і КНР дещо приглушувалося. Сторонам не вдалося домогтися повної нормалізації відносин, але і нижча точка їх погіршення залишилася позаду. Ставши активним «гравцем» на міжнародній арені, зайнявши місце в ООН, включившись в трикутник Вашингтон-Москва-Пекін, Китай позбувся «комплексу неповноцінності». Його політика стала більш виваженою і передбачуваною²⁹.

Згодом КНР починає змінювати свій зовнішньополітичний курс і створює концепцію «трьох світів», де значимість США і СРСР для Китаю зрівнювалася. А генеральний секретар ЦК КПК Ху Яобан заявив на XII з'їзді Компартії Китаю, що «Китай аж ніяк не спирається ні на яку велику державу або групу держав і жодним чином не підпорядковується тиску будь-яких великих держав»³⁰. Таким чином, зовнішня політика КНР стала більш прагматичною і відмовилася від протистояння Радянському Союзу.

Значний підйом у розвитку американсько-китайських відносин на початку 70-х років (1971–1973) замінився періодом довгого застою в середині десятиліття. Візити державного секретаря Г. Кіссінджера в Китай у листопаді 1974 р. та нового президента Дж. Форда у грудні 1975 р. не поглибили процесу нормалізації, а лише зафіксували статус-кво у вже досягнутих домовленостях. Не випадково в результаті переговорів президента США з китайськими лідерами не було підписано спільного комюніке чи інших офіційних документів.

Отже, встановлення дипломатичних відносин між КНР та США в 70-х роках ХХ ст. багато в чому стало можливим завдяки поглядам та зусиллям зовнішньополітичного стратега США Генрі Кіссінджера. Він розумів, що на той момент Сполучені Штати перебували у такому становищі, коли потрібно було розіграти «китайську карту» перед Радянським Союзом. Війна у В'єтнамі та складне внутрішньополітичне становище спонукало Вашингтон до співпраці з Пекіном. Саме Кіссінджер організував початок нормалізації відносин між США та Китаєм, здійснюючи таємну переписку і візити до КНР, шукаючи компроміс щодо найбільш гострих питань, які цікавили обидві сторони. Відносини між двома великими державами налагодились, але згодом КНР дещо змінює свою політику і знову віддаляється від США.

¹ Marvin L. Kalb, Bernard Kalb. Kissinger. – Artenuva, 1974. – 577 p.

² Walter Isaacson. Kissinger: A Biography. – New York, 2005. – 896 p.

³ Robert Dallek. Nixon and Kissinger: Partners in Power. – New York, 2007. – 754 p.

⁴ Hersh Seymour. The price of power: Kissinger in the Nixon White House / Hersh Seymour. – New York, 1983. – 698 p.

⁵ Кіссінджер Г. Дипломатія. [науч. ред. А. А. Сидоров; пер. с англ. В. В. Львова; послесл. Г. А. Арбатова]. – М., 1997. – 847 с.

⁶ Kissinger H. White House years. – Boston, 1979. – 1521 p.

⁷ Nixon R. The Memoirs of Richard Nixon. – Simon & Schuster, 1978. – 1136 p.

⁸ Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Nixon – Ford administrations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.state.gov/historicaldocuments/nixon-ford>

⁹ Kissinger H. White House years. – Boston, 1979. – P. 805.

¹⁰ Шевчук О. В. Стратегічний трикутник США-КНР-РФ // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, редкол.: Є. Є. Камінський (гол. ред.) та ін. – Вип.24. – С. 206.

¹¹ Встановлення дипломатичних відносин між КНР та США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/vsesvitnya-istoriya/istoriya-ssha/829-vstanovlennya-diplomatichnix-vidnosin-mizh-knr-ta-ssha.html>

¹² Там само.

¹³ Павко А. І. Зовнішньополітична «доктрина Ніксона» у контексті глобального домінування // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: наукове видання / Кам'я-

нець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 590.

¹⁴ Nixon R. The Memoirs of Richard Nixon. – Simon & Schuster, 1978. – P. 710.

¹⁵ Трифонов В. И. Генри Киссинджер о прошлом и будущем американо-китайских отношений // Азия и Африка сегодня : ежемесячный научный и общественно-политический журнал / Российская акад. наук; Ин-т востоковедения; Ин-т Африки. – М., 2013. – № 3 (668). – С. 43.

¹⁶ Галенович Ю. Мао, Никсон и СССР // Свободная мысль: международный общественный журнал / Центр исследований постиндустриального общ-ва. – М., 2009. – №9 (1604). – С. 133.

¹⁷ Шевчук О. В. Стратегічний трикутник США-КНР-РФ // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, редкол.: Є. Є. Камінський (гол. ред.) та ін. – Вип. 24. – С. 206

¹⁸ The US-China Dialogue of the Deaf. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.project-syndicate.org/commentary/soros65/English>.

¹⁹ Kissinger Henry. White House years. – Boston, 1979. – P. 810.

²⁰ Joint Communique of the United States of America and the People's Republic of China (Shanghai Communique). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.china.org.cn/english/china-us/26012.htm>

²¹ Шергін С. О. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: історія і сучасність. – К., 1993. – С. 91.

²² Чжао Х. Китайская дипломатия в контексте процессов взаимовлияния и соперничества в Восточной Азии // Аналитические записки. – М., 2007. – №1(21). – С. 42.

²³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Nixon – Ford administrations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.state.gov/historicaldocuments/nixon-ford>

²⁴ Shanghai communique. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.taiwandocuments.org/communique01.htm>.

²⁵ Киссинджер Г. Дипломатия. – С. 570.

²⁶ Бобо Ло. Россия, Китай и США: Прошлое и будущее стратегического треугольника. Февраль 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri-rnv47-bobo-lo-triangle-strat-rus-2010.pdf. – С. 13.

²⁷ Пірожкова Ю. «Китайський фактор» у стратегії розрядки міжнародної напруженості адміністрації Р. Ніксона // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – С. 162.

²⁸ Галенович Ю. М. Россия – Китай – Америка: От соперничества к гармонии интересов? – М., 2006. – С. 345.

²⁹ Marvin L. Kalb, Bernard Kalb. Kissinger. – P. 458.

³⁰ Чжао Х. Китайская дипломатия в контексте процессов взаимовлияния и соперничества в Восточной Азии // Аналитические записки. – М., 2007. – №1(21). – С. 44.

В статье рассмотрен период нормализации американо-китайских отношений в 70-е годы XX века. Проанализирована роль Генри Киссинджера в становлении дипломатического сотрудничества США и КНР.

Ключевые слова: американо-китайские отношения, Генри Киссинджер, дипломатия.

The article deals with the period of normalization of US-China relations in the 1970's. The role of Henry Kissinger in establishing diplomatic cooperation between the United States and China are analyzed.

Keywords: US-China relations, Henry Kissinger, diplomacy.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВИ УЧАСНИКАМ ДОБРОВОЛЬЧИХ ФОРМУВАНЬ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті автором здійснено збирання, узагальнення й аналіз законів і нормативно-правових актів України стосовно соціально-правового захисту учасників добровольчих формувань, які не інтегрувались до сектору безпеки і оборони держави та брали участь в антитерористичній операції на сході України.

Ключові слова: добровольчі батальйони, добровольчі формування, соціально-правовий захист, антитерористична операція на сході України.

Від моменту початку російської агресії до розгортання антитерористичної операції (АТО) в Україні події розвивалися дуже стрімко, і, як наслідок, у суспільстві виник добровольчий рух. На заклик керівництва країни про необхідність військовозобов'язаних громадян України прибути вчасно до військових комісаріатів у разі оголошення мобілізації¹, відгукнулася велика кількість осіб, що побажали захищати країну від агресора². Поряд з цим громадські об'єднання, партії власними силами створювали добровольчі формування³, до складу яких входили особи, які прагнули захищати свою державу. Найпоширенішими причинами вступу до цих формувань були такі: за станом здоров'я і віком через недовіру до керівництва ЗС України, правоохоронних органів держави, незатребуваність військово-облікових спеціальностей у зоні⁴.

Створені добровольчі формування умовно можна поділити на дві групи:

перша – ті, що увійшли до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії України;

друга – ті, що не інтегрувались у військові формування та правоохоронні органи України, «Добровольчий український корпус» та добровольча козацька рота спецпризначення ім. Т. Шевченка.

Питання соціально-правового захисту учасників добровольчих формувань досить детально розглянуто для першої групи^{5;6}. На таких осіб поширюється розповсюджується низка законодавчих актів, які стосуються соціально-правового захисту військовозобов'язаних, резервістів ЗС України та інших військових формувань в особливий період, а також членів їх сімей. Зокрема символічною є ухвалена на початку АТО постанова Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь в антитерористичній операції⁷.

Питання соціально-правового захисту учасників формувань, що належать до другої групи, деякою мірою розкрив Л. Василенком⁸, який зосередив увагу на статусі учасників добровольчих формувань та законності існування цих формацій.

Метою статті є вивчення стану нормативно-правової бази України щодо соціально-правового захисту учасників добровольчих формувань, які не входили до ЗС України, МВС, НГУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів на початку АТО.

На час початку АТО в законодавчому полі України статус «доброволець» та «добровольчі формування» не було визначено. Жодного нормативно-правового документа, що роз'яснював би їх не існувало. Автором було запропоновано визначення, що є добровольчим формуванням⁹.

На початку АТО учасники добровольчих формувань не виявляли інтересу до питань свого соціально-правового захисту. Якщо військовослужбовці перебувають під соціально-правовим

захистом держави, гарантованим у ст. 17 Конституції України, то учасники добровольчих формувань як громадяни країни підпадають під захист ст. 3 і ст. 49 Основного Закону України¹⁰. У яких визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні для людини є життя та здоров'я, і кожен має право на безоплатну медичну допомогу. У разі скрути особи могли розраховувати на отримання безоплатної медичної допомоги та лікування відповідно до ст. 8 (ч. 1, 2), 18, 35-1-35-5, 37, 43 (ч. 2), 78 (п. «б» ч. 1)¹¹ або сподіватися на волонтерську чи благодійну допомогу громадських об'єднань, небайдужих громадян, міжнародних урядових та недержавних організацій¹². Однак члени сімей добровольців у разі їх загибелі, набуття каліцтва чи хвороби під час виконання бойових завдань у зоні АТО не отримували допомоги від держави, на відміну від членів сімей військовослужбовців.

Стосовно безкоштовної медичної допомоги ще у 2002 році за конституційним поданням народних депутатів України Конституційний суд України надав таке офіційне тлумачення: «положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» треба розуміти так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги. Поняття медичної допомоги, умови запровадження медичного страхування, у тому числі державного, формування і використання добровільних медичних фондів, а також порядок надання медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги, на платній основі у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та перелік таких послуг мають бути визначені законом»¹³.

Отже, очевидним є те, що крім отриманої безкоштовної медичної допомоги, постраждалий доброволець, який звернувся до державного чи комунального закладу охорони здоров'я, буде змушений оплачувати надання медичних послуг, визначених законом. Таке тлумачення не стосується, відомчих медичних закладів: наприклад, рядовий 55-ї оабр Андрій, який лікувався в Одеському військовому шпиталі, зазначив, що забезпечений усім необхідним для лікування, кошти у нього ніхто не просив за весь період перебування у шпиталі¹⁴. Крім того, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 року № 158 учасникам АТО з поміж військовослужбовців, а також осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ та іншим категоріям виплачують винагороду в розмірі 100% місячного грошового забезпечення та заробітної плати, але не менше 3000 гривень у розрахунку на місяць¹⁵. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 вересня № 417¹⁶ таку виплату надають вище зазначеним особам через поранення (контузії, травми, каліцтво) під час їх перебування на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я. Ні про що подібне учасники добровольчих формувань не могли і мріяти на початку своєї діяльності.

Таким чином, на початку проведення АТО на учасників добровольчих формувань не поширювався соціально-правовий захист, як на військовослужбовців і військовозобов'язаних на особливий період, а також працівників рядового та начальницького складу МВС. Їх захист як громадян України здійснювала держава, а від міжнародних урядових і недержавних організацій вони отримували благодійницьку та соціально-правову допомогу.

Однак збільшення інтенсивності бойових дій на сході України з'явилися постраждалі у добровольчих формуваннях. Серед небайдужої громадськості та парламентарів України були розпочаті дискусії з проблеми соціально-правового захисту учасників добровольчих формувань і членів їх сімей, що сприяли змінам, доповненням та появі нових законодавчих актів у правовій сфері держави.

З ухваленням Верховною Радою України 6 травня 2014 року змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» представників силових структур, які брали участь в АТО, було прирівняно згідно з п. 19. ст. 6 до учасників бойових дій і надані їм пов'язані з цим соціальні блага¹⁷. Внаслідок цієї законодавчої зміни, а також появи більшої кількості постраждалих серед учасників добровольчих формувань у суспільстві розпочався

процес обговорення щодо необхідності посилення соціально-правового захисту добровольців. Під тиском громадськості Верховна Рада України ухвалила доповнення до ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹⁸ п. 20, що стосується осіб, які не набули статусу військовослужбовців чи осіб рядового та начальницького складу, оскільки на момент легалізації формування вже вибули з його складу, відповідно, не було підстав для оформлення статусу учасника бойових дій, передбачених п. 19 ст. 6 закону. Такі особи брали участь в АТО й воювали нарівні з іншими, причому в найкритичніший момент, коли держава потребувала найбільшої підтримки. Саме тому було ухвалено рішення надати право на отримання статусу учасника бойових дій тим особам, які не дочекалися входження формування до складу ЗС України, МВС, НГУ з різних причин (через неможливість фінансово утримувати сім'ю, необхідність догляду за немічними рідними та близькими тощо), зрівнявши їх у правах з бойовими побратимами. Однак зміна до п. 20 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» стосується добровольчих формувань лише першої групи.

Цікавим є наступний законодавчий акт від 14.05.2015 №425-VIII¹⁹, яким внесено зміни до деяких законів України щодо державної підтримки учасників бойових дій та їх дітей, а також дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичної операції, у здобутті професійно-технічної та вищої освіти. Сила цього закону поширюється не лише на добровольців, а й на членів їх сімей. Крім того, у законі зазначено: якщо особа загинула в районі проведення АТО і не було підтвердження, що вона доброволець, то все одно її діти отримують державну підтримку у здобутті освіти.

Підтримка держави полягає також у фінансовому захисті. Так, учасники добровольчих формувань тимчасово, на період проведення антитерористичної операції, не підлягають оподаткуванню доходів військовим збором. Підставою є схвалений Верховною Радою Закон України «Про внесення зміни до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування військовим збором грошового забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які беруть безпосередню участь в антитерористичній операції» від 18.06.2015 №548-VIII.

Внесена 15 липня 2015 року законодавча зміна у ст. 32 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» надає право отримувати субсидії споживачам, які беруть (брали) безпосередню участь у проведенні АТО, для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива²⁰. При визначенні субсидії учасникам добровольчих формувань не враховують до сукупного доходу отриману ними в період та/або після безпосередньої участі у проведенні антитерористичної операції благодійну допомогу незалежно від її розміру та джерела походження. Кабінет Міністрів України встановив порядок призначення та надання житлових субсидій.

Згідно з прийнятими змінами від 03.09.2015 до Закону України «Про судовий збір» члени сімей учасників добровольчих формувань, які загинули або пропали безвісти в районі проведення АТО, при поданні заяви до суду про встановлення факту смерті особи звільнені від сплати судового збору²¹.

Лише в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу інваліда війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» від 08.09.2015 р. №685 вперше зустрічаємо визнання державою існування осіб, які перебували у складі добровольчих формувань, не включених до складу Збройних Сил, МВС, Національної гвардії та інших утворених відповідно до закону військових формувань та правоохоронних органів, і виконували завдання антитерористичної операції у взаємодії з ними.

Існує також законодавчий акт, що виходить за хронологічні межі дослідження, але його необхідно врахувати через принцип спадковості в турботі держави про своїх громадян. Це зміни Верховної Ради України прийняті до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 03.11.2015, що гарантували з боку держави виплати одноразової грошової допомоги волонтерам, добровольцям, які захищають незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, і членам сімей загиблих²². Розмір виплат зазначено у підпунк-

ті «б» п. 1 ст. 16-2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»²³. У частині шостій ст. 15 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачено, що порядок призначення та виплати допомоги визначає Кабінет Міністрів України.

Отже, зміни у соціально-правовому захисті учасників добровольчих формувань і членів їх сімей у період з 14 квітня 2014 року до 24 вересня 2015 року демонструють піклування держави про цю категорію осіб. Однак порівняно із соціально-правовим захистом військовослужбовців, військовозобов'язаних, призваних під час мобілізації, резервістів ЗС України, НГУ й рядового та начальницького складу МВС в особливий період учасники добровольчих формувань мають досить мізерний захист, незважаючи на ризик своїм життям і здоров'ям.

Таким чином у статті визначено, що по-перше, на початку АТО у представники добровольчих формувань не мали соціально-правового захисту, подібного до військовослужбовців; по-друге, під час АТО в існуючому законодавстві України хоча й відбулися позитивні зміни в питаннях соціально-правового захисту учасників добровольчих формувань, але їх недостатньо. На нашу думку, соціально-правові гарантії для членів другої групи необхідно поліпшувати до рівня, наявного у представників сектору безпеки та оборони України.

---

¹ Верховна Рада звернулася до парламентарів держав – гарантів безпеки України та міжнародних організацій // *Голос України*. – 2014. – 3 березня, №40. – С. 1–2.

² Івашко О. До військоматів шикуються черги / О. Івашко, С. Ісаченко, О. Вертіль та ін. // *Урядовий кур'єр*. – 2014. – 5 березня, №42. – С. 4–5.

³ Ісаченко С. Буковина. Перевіряють мобілізаційні ресурси / С.Ісаченко // *Урядовий кур'єр*. – 2014. – 5 березня, №42. – С. 4–5.

⁴ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення проведення мобілізації» від 27 березня 2014 року № 1169-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1169-18>

⁵ Косенко В. Аспекти особливого періоду // *Військо України*. – 2014. – №5. – С. 24–27.

⁶ Пам'ятка учасникам АТО // *Урядовий кур'єр*. – 2016. – 13 березня, № 193. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/media/documents/2016/10/12/pamiatka-ato-site.pdf>

⁷ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь у антитерористичній операції, направленій на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, мирного життя українських громадян» від 16 квітня 2014 року № 1215-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1215-18>

⁸ Василенко Л. Вічне питання добровольців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Author/1864>

⁹ Стасюк Ю. М. Визначення феномену добровольчих батальйонів залежно від комунікативної ситуації і вплив на формування атараксії суспільства з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету держави / Ю. М. Стасюк // *Комунікативні стратегії інформаційного суспільства: лінгвістика, право, інформаційна безпека* : VII Всеукраїнська наук. конф. молодих вчених, студентів та курсантів, 6 квітня 2015 р. – К., 2016. – С. 131–134.

¹⁰ Закон України «Конституція України» від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

¹¹ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року №2801-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/page>

¹² Червоний Хрест оголошує набір волонтерів // *Голос України*. – 2014. – 3 березня, №40. – С. 1.

¹³ Рішення Конституційного Суду України «Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» від 29 травня 2002 року N10-рп/2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02/paran54#n54>

¹⁴ Усна історія російсько-української війни (2014-2016 роки) / ред. Г. Васильчука та В. М. Мороко; Укр. ін.-т нац. пам'яті, Запоріз. нац. ун-т., іст. ф-т, Запоріз. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. відділення. – Вип. 2. – Київ, 2016. – 464 с., іл.

¹⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству фінансів на 2014 рік, та виділення коштів з резервного фонду державного бюджету» від 4 червня 2014 року №158. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/158-2014-%D0%BF>

¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення зміни до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 року № 158» від 10 вересня 2014 №417. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/417-2014-%D0%BF>

¹⁷ Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»» від 6 травня 2014 року № 1233-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1233-18>

¹⁸ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України» від 7 квітня 2015 року № 291-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/291-19/paran9#n9>

¹⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки учасників бойових дій та їхніх дітей, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, для здобуття професійно-технічної та вищої освіти» від 14 травня 2015 року №425-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/425-19>

²⁰ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про житлово-комунальні послуги» щодо належного соціально-економічного захисту учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей» від 15 липня 2015 року № 615-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615-19>

²¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору учасників антитерористичних операцій та членів сімей загиблих» від 3 вересня 2015 року №670-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/670-19>

²² Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо виплати одноразової грошової допомоги волонтерам, добровольцям, які захищають незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, та членам сімей загиблих» від 3 листопада 2015 року № 735-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/735-19>

²³ Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>

В статье автором осуществлен сбор, обобщение и анализ законов и нормативно-правовых актов Украины относительно социально-правовой защиты участников добровольческих формирований, которые не интегрировались в сектор безопасности и обороны государства и принимали участие в антитеррористической операции на востоке Украины.

Ключевые слова: добровольческие батальоны, добровольческие формирования, социально-правовая защита, антитеррористическая операция на востоке Украины.

The article reflects the author's analysis of the laws and normative-legal acts of Ukraine that touch upon social and legal protection of the persons-participants of the volunteer battalions, that was not integrated to the security and defence sector of the state and participated in the zone of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine.

Keywords: volunteer battalions, forming volunteer, social and legal protection, the anti-terrorist operation in the east of Ukraine.

Наші автори

Астапенка Анатоль – кандидат фізико-математичних наук, доцент Інституту бізнесу і менеджменту технологій Білоруського державного університету.

Бех Микола – молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Висовень Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Гукало Тетяна – здобувачка кафедри історії зарубіжної україністики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довгалець Оксана – аспірантка кафедри історії України Рівненського гуманітарного університету.

Доморослий Валентин – доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Журавльова Анастасія – провідний етнолог відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кириченко Юлія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Котляров Петро – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куцька Олеся – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Любовець Олена – доктор історичних наук, в. о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Марценюк Руслана – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Петрушко Людмила – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сидорова Олена – методист I категорії Науково-консультаційного центру Київського національного університету імені Тараса Шевченка, здобувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, історичного факультету.

Стасюк Юрій – ад'юнкт науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ.

Стішова Наталія – вчений секретар Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Чередніченко Олексій – аспірант кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Щибря Володимир – аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Ярова Аліна – аспірантка відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ).

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 51

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки гравюра Богдана Сороки «Страсть наша губить нас».

Підписано до друку 21.04.2017. Формат 60x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.